

HYRJE

Libri Shqiptarët - Enigma e Ballkanit, i shkruar, por i pabotuar nga Charles Telford Ericksoni, duhet t'i ketë kushtuar atij vite dhe dekada studimi, vëzhgimi, perceptimi dhe, më në fund, hedhjeje në letër të subjekteve nga më të vjetrat, më të panjohurat dhe më interesantet rreth historisë së Shqipërisë. Njohja e thellë e mendësisë së shqiptarit me të cilin ai ka jetuar tre dhjetëvjeçarë si i barabartë me të në vuajtje, mjerime, brenga vetjake e kombëtare, është ndërthurur, në formën më të shkëlqyer, me kulturën e tij të jashtëzakonshme, me njohjet e tij të gjithanshme për botën, që nga feja deri te shkencat e kohës kur ai jetoi. Në të vërtetë, Shqiptarët - Enigma e Ballkanit është një libër i cili, nën një titull të vetëm, përmbledh brenda vetes disa libërtha të shkruar nga Ericksoni me nëntituj, të cilët janë :

“Ky fryt guximtar i pazakonshëm”; “Enigma e Ballkanit – kush janë shqiptarët?”, “Atje ku njeriu takon malet”, “Mbretëria e vogël, po më pas?”, në dy vëllime, “Njeriu i vogël dhe Kozmosi”.

Pa asnjë mëdyshje, C.T.Ericksoni është një humanist, kolos i mendimit, intelektual i jashtëzakonshëm i përgatitur në shkollat më të mira të Amerikës, një genie e butë njerëzore, fenomen në llojin e vet dhe, më së fundi, një apostull modern që kërkon të përhapë dijet tek një popull me të cilin ai lidhet pazgjidhshmërisht

që ditën e parë kur shkeli në *Vendin e Shqipeve*, siç e quan ai, deri në fund të jetës së tij njëshekullore. Në veprën e tij duket se ai është thellësisht i frymëzuar nga apostulli Pal, i cili pati predikuar dhe përhapur krishtërimin nëpër Iliri. Vuajtjet, mungesat e gjërave më të thjeshta të jetës në Shqipëri, bashkëjetesa me njerëz të lënë pas dore e me një popull të shtypur nga otomanët për 434 vjet, siç thotë ai, e bëjnë atë edhe më të madh në sytë e çdo lexuesi të veprës së tij. Ai është vërtet një apostull që shpërndan dije në Shqipëri, me shkollat që hapi, me lobimin për Shqipërinë në dy konferenca ndërkombëtare, në Paris më 1919 dhe në San Francisko më 1945, me pjesëmarrjen në veprimtari politike në dobi të çështjes shqiptare, me hartimin e traktateve politike dhe platformave qeveritare, por edhe me shpërndarjen e njohurive për Shqipërinë nëpër botë që nga Italia e Amerika, e deri në Zelandën e Re dhe Australi.

Duke e nisur studimin e zanafillës së kombit shqiptar tek pellazgët dhe veprat e Homerit, dhe duke e sjellë atë në mënyrë kronologjike deri në vitin 1939, ai u është referuar autorëve më në zë që janë marrë me çështjen shqiptare deri në atë kohë. Lexuesi do të vërejë menjëherë se ai njih në mënyrë të shkëlqyer letërsinë klasike greke, atë romake, si dhe letërsinë më të re të 2-3 shekujve të fundit. Kjo e bën librin e tij edhe më të plotë, edhe më të bukur, edhe më të besueshëm në lidhje me vlerësimet që ai bën për popullin shqiptar. Dokumentet e sjella prej tij dëshmojnë se Ericksoni e ka njohur dhe mësuar historinë e Shqipërisë përmes konsultimeve shumëvjeçare të materialeve në bibliotekat e Muzeut Britanik, në ato të Athinës, të Romës, Stambollit dhe Uashingtonit.

Nga studiues seriozë dhe albanologë të ndryshëm është pranuar tashmë vazhdimësia pellazgo-iliro-shqiptare. Por rrallëkush e ka përcjellë më qartë, më bukur dhe në mënyrë më kronologjike këtë vazhdimësi se sa Ericksoni. Ai arrin të na japë një pamje të plotë të pranisë së hershme shqiptare në Ballkan dhe rolin e kësaj pranie te popujt përreth, te historia dhe kultura e tyre.

Nga ana tjetër, e dimë se në Shqipëri kanë shkelur shumë shkrimtarë, poetë, piktorë, udhëtarë, kronikanë... Ata kanë qëndruar pak kohë, disa ditë, ose më së shumti disa muaj. Henry Holland, Richard Alfred *Davenport*, Pukëvili, Edward Lear,

George Gordon Byron, Aubrey Herbert, Edith Durham, Grosnover, George P. Scriven, Oklej Hilli, Fred Williams e sa e sa tjerë, janë, pa dyshim, miq të deklaruar të shqiptarëve. Ata kanë ardhur në Shqipëri, kanë parë, janë mbushur plot mbresa, kanë marrë shënime dhe... kanë ikur. Natyrisht, askush nuk mund të pretendonte më shumë se kaq. Madje ardhja e tyre është shenjë nderimi dhe vlerësimi për shqiptarët. Por njeriu që ka bërë më shumë, ka shkruar më shumë, ka vepruar më shumë, ka sakrifikuar më shumë, dhe që ka vijuar t'ia kushtojë tërë jetën Shqipërisë, deri në pleqërinë e tij të thellë, është një: ai quhet Charles Telford Erickson.

Ai shkel për herë të parë në Manastir, më 5 shtator 1908, atëbotë kryeqendër e njërit prej katër vilajeteve shqiptare në Perandorinë Osmane. Është e lehtë të përfytyrohet se ç'pamje paraqiste Shqipëria në atë kohë për çdo individ që vinte këtu. Por është edhe më e lehtë të përfytyrohet se sa e ndryshme ishte ajo pamje për një amerikan të cilit nuk i mungonte asgjë në vendin e vet. Ai po vinte këtu me të shoqen, Kerrin, dhe 3 fëmijët, për t'u vendosur fillimisht në Korçë, pastaj në Tiranë e më vonë në Elbasan. Ai erdhi dhe e provoi, si çdo shqiptar tjetër, kupën e helmët të këtij vendi me tërë mungesat, vështirësitë dhe përndjekjet fillimisht të pushtimit osman, e më vonë, atij serb. Por ai mësoi njëkohësisht se këtu gjendej një popull i veçantë, i rrallë, fisnik, ruajtës i traditave të tij, që meritonte t'i kushtohej një jetë njeriu si ajo e Ericksonit. Dhe ai ia kushtoi jetën e tij këtij populli.

Por le të kthehemi te vepra e tij. Nëse ka një vepër legjendare për shqiptarët, atë do ta gjeni te ky libër. Nëse ne shqiptarët kemi arsye për t'u ndjerë krenarë për popullin, vendin dhe kombin tonë, këtë krenari na e dëshmon Ericksoni. Nëse rinia jonë kërkon arsyen se përse ka mbijetuar ky popull i vogël mes furive të historisë, këtë ajo e gjen te ky libër. Nëse në brendësinë tonë, në qenien tonë, në ekzistencën tonë, në palcën tonë ka kromozone që e kanë përcjellë virtytin, vlerën dhe bukurinë e një kombi, këtë do ta gjejmë tek *Shqiptarët - Enigma e Ballkanit*, shkruar nga Ericksoni. Por edhe nëse do të kërkojmë të gjejmë dobësi, të meta që na kanë penguar për të qenë ndryshe, këto do t'i gjejmë pikërisht këtu.

Këtu gjenden të pasqyruara besa shqiptare, mikpritja, forca e zakonit, trimëria, burrëria, shpirti i aventurës, aftësia për të udhëhequr botën. Të tëra këto, si

virtyte të popullit tonë. Por, gjendet po ashtu edhe përshkrimi i frymës tipike të individualizmit që ndikoi në atë mbijetesë të vështirë, duke përfutur tipare të vrazhdësisë, naivitetit, që jo pak herë çuan në situata përçarjeje prej të huajve dhe në vonesa në procesin e zhvillimit të kombit. Të gjitha këto do të gjenden në këtë libër. Të pasqyruara me ndjenjë, në të do të gjenden krenaria, mburrjet, lavdia për atë që jemi. Në të do të gjenden edhe mjaft kritika për atë që nuk duhet të jemi. Të tëra këto janë përshkruar nga amerikani legjendar, Charles Telford Ericksoni.

Sjellja në gjuhën shqipe e një vepre si kjo, e cila “flinte” në kutitë e vulosura të dorëzuara nga pasardhësit e Ericksonit në *Bibliotekën Yale Divinity School Library*¹ në New-Haven, në shtetin Conncticut në SHBA, ka kërkuar një punë disavjeçare, plot durim, përkushtim, pasion dhe, më e rëndësishmja, respekt për atë trashëgimi aq të vyer të këtij njeriu të madh. Fillimi i saj ishte thjesht një kërkim prej kureshtari në jetën dhe veprën e një amerikani të përmendur si rastësisht nga Harry Silajxhiç. Më pas, ajo vijoi si një punë e thjeshtë kërkimore dhe, pasi u vu re se Ericksoni kishte me mijëra faqe dokumente për Shqipërinë, kjo punë u zgjerua deri në formën që ka marrë sot. Në këtë libër nuk përfshihen dokumentet që kanë të bëjnë me jetën apostolike, politike, diplomatike, arsimore, si dhe shënimet personale të Ericksonit, pasi ato janë pasqyruar në biografinë e *Charles Telford Ericksoni*, pjesë e kësaj kolane trivëllimshe. Nxjerrja nga harresa e emrit të C.T.Ericksonit dhe i veprës së tij nga pluhuri i kohës, kanë patur po atë motiv që nxiti një misionar për të arritur një qëllim të lartë njerëzor. Nëse e kam arritur këtë, do të ndjehesha shumë krenar. Si uji i një lumi në një verë të thatë, që zhduket dhe ecën nën shtratin e vet zallor, edhe vepra e Ericksonit është “fshehur” por nuk është zhdukur. Ajo ka ndenjur për tu shfaqur një ditë dhe vaditur dijenitë dhe vetë ndërgjegjen tonë me vrullin e njeriut erudit që e shkroi atë. Ajo merr edhe më shumë vlerë tani, pas mëse 100 vjetëve qëkurse filloi të merrte formë.

Mal Berisha

Nëntor 2012

¹ Erickson Collection, Yale University Divinity School Library.

LIBRI I PARË

HYRJE NË AGIMIN E HISTORISË SHQIPTARE

“POPULLI SHQIPTAR I KA PËRSHKUAR SHEKUJT DUKE PUNUAR SI TRIM DHE NË MËNYRË TË TALENTUAR; AI KAPI LARTËSITË E REPUBLIKËS GREKE, ATO TË MBRETIT TË PERSISË DHE TË BABILONISË. ME NDIHMËN E PRINCESHËS SË MAQEDONISË, ATA I DHANË FUND PUSHTETIT TË ROMËS, HOQËN QAFE MIZORITË E TARANTINIT, FRENUAN PËR NJË FARË KOHE NË EMËR TË KRISHTËRIMIT PËRPARIMIN E SHPEJTË TË ISLAMIT. ATA MBROJTËN FRONIN E MBRETIT TË SICILISË, NGRITËN ATË TË GREQISË, DHE PËRSËRI ATYRE KURRË NUK IU DHA MIRËNJOHJE PËR ATË QË I DHANË HISTORISË.”

I

*Para bukurisë së gruas në gjunjë përulu, njeri!
Asaj që këtë fryt guximtar të pazakonshëm mban në gji.
O njeri, me këtë shpirt kaq fisnik:
Gjysmë zot, gjysmë njeri që botën e vërtit!
Gruas që mban dhimbjen e kthyer në aq shumë lotë,
Mbretëreshës që ndër shekuj sundon mbi këtë tokë!
Që kthen në pluhur çdo qëndresë pushtuesi, humbur,
Dhe historinë njerëzore e bën më të bukur.*

John Masefield²

“Dhe njeriu i shkelur hyri përgjithmonë në histori”. Me këtë dua t’u jap lexuesve të mi shenjë e nisjes së një rruge të gjatë që do të përshkruajë ky libër. Është një histori e pazakontë dhe e çuditshme. Është historia e një race që ka mbijetuar, pavarësisht vështirësive që fati i kishte blatur. Siç zbulohet në këtë libër,

² **John Edward Masefield**, (1878 – 1967) poet anglez, laureat çmimesh letrare që nga viti 1930 deri sa vdiq. Ai është autor i shumë veprave, ndër të cilat “Mëshira e përjetshme”.

kjo racë ishte formuar që të bënte punët fillestare, ato që kërkonin aq shumë mundim e përpjekje. Ajo shtroi themelet e qytetërimit të madh, duke u skicuar për vete më shumë në të panjohurën, por duke marrë përsipër kauzat e humbura dhe rindërtimin e tyre përsëri, deri në shkëlqim.

Në epokën e artë të kësaj race kaq të lartë, asnjë fjalë nuk është e tepërthënë për zgjuarsinë, mjeshtërinë dhe aftësinë e jashtëzakonshme të burrave të saj për të arritur aty ku arritën. Sipas të dhënave, zotat jo vetëm i favorizonin ata, por edhe u frikësoheshin atyre. Gratë, që përbuznin çdo burrë tjetër përveç burrit të tyre, arritën, siç thuhet, që të shprehnin kundërshtimin ndaj zotave, duke i dhënë racës së tyre djem të fuqishëm, që arrinin të mos e ndjenin më përunjësinë edhe ndaj vetë zotave, dhe të ishin indiferentë ndaj tyre.

Prej nga erdhën ata? Këtë nuk e dimë. Kush ishin kujdestarët e tyre në ato ditë të largëta kur Europa ishte në rrethin më të largët të botës perëndimore? Historia, në këtë fazë të shkrimit të saj, ende nuk na jep dijeninë e duhur. Fillimisht, kur u shfaqën në atë agim të hershëm të artë, ata mbanin veglat e ndërtimit me vete. Aq sa njihet, qytetërimi i tyre më i hershëm dëshmon mjeshtëri, njohuri dhe aftësi të mëdha. Puna e tyre ishte, dhe ende është, në proces zbulimi të vazhdueshëm në fusha të ndryshme jo vetëm në Europë, por edhe në Egjipt, Azinë e Vogël, madje edhe në Lindjen e Afërme. Me duart e tyre ata bënë punët e përditshme, shpalosnin karakteret e tyre, flisnin gjuhën e tyre, shfaqnin artin e tyre, ushtronin fenë e tyre brenda qytetshteteve të Trojës dhe Knososit. Në mënyrë të padiskutueshme bota homerike ishte botë e tyre. Po t'i marrim të mirëqena ato çka shkruan Homeri, i cili i ngre ata në shkallët më të larta të madhësisë morale, do të shohim se në gjë të kësaj race ka karaktere ideale dhe shembuj të shkëlqyer që gjenden të pranishëm në vargje si tek Iliada ashtu edhe tek Odiseja.

Shekuj më vonë, gjashtë ose ndoshta edhe tetë shekuj, kjo botë homerike shfaqej me bukuri shpirtërore dhe morale, me shkëlqim e lulëzim të plotë të kulturës, me standard të lartë të vlerave shpirtërore dhe intelektuale, si një referencë

ndaj së vërtetës, bukurisë, të mirave më të larta, të cilat, në tërësinë e tyre mishërojnë qytetërim, më të lartin që bota kishte parë deri në atë kohë. Më shumë se dy mijëvjeçarë e gjysmë kanë kaluar që nga ajo epokë e artë e Greqisë. Dhe sa e pamëshirshme është koha! Njeriu sheh se si ajo, si një vampire e pangopur thith gjakun e jetës së racave dhe shpërbën bëmat e tyre më të fuqishme; bëmat prej të cilave ata ishin ngritur deri në lavdi, e më pas qenë shkatërruar, qenë shformuar e bërë pluhur.

Për t'i bërë ballë hakmarrjes, për të qëndruar ballëhapur në shkëlqimin shpirtëror, duke vënë një kurorë të panjolllosur të pavdekësisë së një bote të tërë të stërmbushur me vdekje të pafundme, kur tërë tempujt që mishëronin atë kishin marrë fund, sigurisht që duhet bërë një pushim, një ndërprerje, për të rënë në mendime, për t'iu gëzuar habitë që sjell e tëra kjo, dhe më në fund, për të shfaqur tërë nderimin dhe përunjësinë që meriton kjo botë.

Sigurisht që është thuajse e pamundur të bëhet një vlerësim i tërësishëm, i drejtë dhe i qenësishëm i vlerave të një bote të tillë, si dhe ndikimit të asaj që mund ta quajmë “Epoka e Artë e Greqisë” mbi qytetërimin tonë perëndimor. Sa thellësisht ka depërtuar kjo epokë në strukturat dhe idealet e këtij qytetërimi, në karakterin dhe besimin e tij? Çfarë kontributi ka dhënë ajo në kulturën tonë, ligjet tona, idealet tona të lirisë, strukturën tonë shoqërore, konceptimin tonë mbi shtetin dhe marrëdhëniet e qytetarëve me të? Çfarë drite hodhi ajo mbi mënyrën e jetesës? Këto janë çështje të cilat duhet të jenë pjesë e interesave të jetës sonë. Sa i rëndësishëm është, për shembull, fakti që apostulli Pal u përqendrua dhe u mbështet aq fort në filozofinë greke, duke shtruar themelet e para të Krishtërit në Europë, i rrethuar prej bashkëpunëtorësh dhe këshilltarësh që trashëgonin të njëjtën kulturë dhe të njëjtat ideale?

Këto janë shqetësimet që do të kihen parasysh në këtë libër, për arsyen e thjeshtë se linja racore së cilës do t'i referohem për të gjetur fillin e një lëmshi tepër të koklavitur në të cilin janë pëshënjelluar aq shumë fije nga kjo botë e lashtë,

ishite krejt e njëjtë me atë që sot e njohim si linjë shqiptare. Jonia, Frygia, Troja, Kreta, Ishujt e Ciklades, Mikena, Tesalia, Epiri, Maqedonia, Iliria, “fushat e pasura të Boetisë”, Akropoli në Athinë, vende që qenë djegur e rrënuar dhe emra që ishin harruar për t’u zhvarrosur vetëm prej veglave të arkeologëve – përbëjnë, pra, shumë sinorë orientues që shënojnë rrugën mbi të cilën ky popull i çuditshëm dhe i martirizuar ka ecur në historinë e tij mijëra vjeçare.

Vështruar në dritën e shekullit të njëzetë, ndoshta këto janë gjëra pa vlerë. Prej varfërisë së tyre, primitivizmit, foshnjërisë së pafajshme, thjeshtësisë së tyre, sot ata janë jashtëtokësorë dhe të huaj në botën tonë moderne. Zgjuarsia, dredhitë, zhargoni, fuqia kolosale, pamëshirshmëria e tyre edhe në shkatërrim, edhe në trofe, dëshira për të sunduar dhe për të rrënuar, egoizmi i papërmbajtur, u jep shqiptarëve të sotëm një vend krejt të veçantë. Virtytet që ata zotërojnë, sado fisnike të jenë, duken jashtë mase primitive dhe jashtë modës në kohët tona. Guximi personal i tyre nuk njih kurrë kufi dhe as mposhtje. Qëndresa e tyre fizike dhe morale ndaj dhimbjes që shkakton varfëria, uria, të ftohtët, është e pashoqe. Rëndësia e jashtëzakonshme që u kushtojnë çështjeve të nderit vetjak ka pasojë që prekin pjesëtarë të fisit të tyre deri në brezin e tretë dhe të katërt. Gjakkarrja e tyre e ngritur mbi çështjen e nderit vetjak ndalon vetëm tek pika e zhdukjes. *Doktrina e krishterë e faljes* nuk ka vend në besimin e shqiptarit.

Si shembull mund të shërbejë rasti i një djaloshi të ri, i cili e la shtëpinë e tij në Shqipëri për të kërkuar punë në Smirna, si roje. Ai ishte punësuar në një bankë si i tillë. (Në parantezë do desha të rekomandoja që bankat e qyteteve tona amerikane të marrin nja një mijë ose dy mijë malësorë shqiptarë. Le t’i veshim ata me kostume zyrtare të tilla që ata të njihen kudo që shkojnë, dhe do të shohim se si numri i plaçkitjeve do të zbrisë deri tek pika më e afërt e zeros.) Një herë e një kohë, e vetmja kredenciale që kërkohej për një pozicion të tillë në Lindjen e Afërt ishte të qenët shqiptar. I tillë ishte nami i tyre për besnikëri dhe nder. Po të ketë dhënë besën ose fjalën e nderit, shqiptari do ta mbajë atë edhe sikur ta paguajë me jetën e tij.

Kur djalin shqiptar e këputi malli për vendlindjen dhe pa një ditë një anije që ishte gati për të lundruar drejt një porti shqiptar, atij iu nxit një dëshirë e papërballueshme dhe e menjëhershme; mori paratë e bankës që po i transportonte për pagesën e një llogarie, bleu biletën dhe u nis për në shtëpi. Babai i tij e takoi me të arritur tek porta e madhe e oborrit. Fjalët e tij të para ishin: “Përse u ktheve në shtëpi? A është çdo gjë në rregull me punëdhënësin tënd?” Djali u rrëfye tek i ati për atë që kishte bërë dhe i kërkoi atij ta falte duke i thënë se ai kishte ndërmend që ta korrigjonte gjithë ç’kishte bërë. Përgjigjja e babait mund të krahasohet vetëm me atë të një gjykatësi të pamëshirshëm. “Askush nuk mund ta mbajë peng emrin tim. Ti ke tradhtuar besimin e dhënë, prandaj nuk meriton të hysh në këtë derë”. Dhe e nxori jashtë.

Aq sa është i rëndësishëm nderi për burrin shqiptar, aq është e rëndësishme dëlirësia për gruan shqiptare. Ligjet e tyre të rrepta përcaktojnë se me kë mund të martohet dhe me kë nuk mund të martohet, dhe se ajo duhet të vijë në shtratin martesor e virgjër. Ky ligj është po aq i pashkelshëm sa edhe vetë fati.

Një virtyt i përndritshëm i kësaj race është dhurata që Zoti vetë ua ka falur: *Mikpritja*. Gjithsecili beson në mënyrën e tij tek thënia: “Toka është e Zotit dhe prej këtej e tërë bota dhe ata që jetojnë në të”. Kam patur rastin të ulem e të ha me shqiptarë të çdo shtrese shoqërore, nga ata të shtresës së lartë deri tek më të thjeshtët, nga një vakt që merrte katër orë për të ngrënë, me të gjitha të mirat e Zotit përpara, por edhe një vakt që ishte vetëm një copë bukë misri, e bërë me miell të pasitur dhe ujë, pa asnjë përbërës tjetër, pjekur mbi një gur të nxehur, me prush të vënë poshtë një saçi. Në secilin rast aty nuk kishte asgjë që të dallonte mikpritësit përsa i takon sjelljes, endjes, kortezisë, dinjitetit të cilin natyra e vetë Zoti ua kishte dhënë aq bujarisht këtyre njerëzve. Zelli i tyre për të kryer deri tek kufiri më i fundit detyrën e mikpritjes, që nga çasti kur hedhin ujë në duart e mikut e deri në përcjelljen që i bëjnë, ishte i njëjtë.

Jam gjendur mysafir në një kasolle mes një mali, gjatë një udhëtimi katërditor

herë me kuaj dhe herë më këmbë nga Tirana. Aty darka përbëhej vetëm prej një copë buke misri sa pëllëmba e një dore e gjerë dhe e gjatë, dhe tre gisht e trashë. Për ta shoqëruar nuk kishte qoftë edhe një kokërr kripë, një llokmë djathi dhie apo një thelb hudhre. Aq e varfër ishte ajo familje. Në mëngjes mikpritësi im, që pronën më të madhe kishte një pushkë mauzer, një rreth fishekësh dhe një lopë, m'u bë shok në udhëtim dhe këmbënguli se do më shoqëronte deri te posta e xhandarmërisë. Asgjë nga ato që i thashë nuk e bindi që të hiqte dorë. “Është në nderin tim”, ishin fjalët që më ‘çarmatosën’ mua. Dymbëdhjetë orë më këmbë poshtë e lart nëpër rrugët e thyera malore, në një rrugë që kërkonte të kërceja nga një gur në tjetrin bashkë me mikpritësin tim, e mbyllën atë ditë me fjalët e tij në çastin e ndarjes: “U kënaqa!”.³

Shqiptarin e kanë quajtur fatalist. Në qoftë se kjo vë në dyshim efikasitetin e lutjes së tij për të shmangur rrezikun, sëmundjen apo vdekjen, ai është vërtet i tillë siç është quajtur. Për t'u shëruar, ai do të kurohet me mënyra të njohura bashkarisht e të zbuluara prej fiseve. Njësoj me këtë, në kohëra rreziqesh, lufte ose gjakmarrjeje, ai merr çdo masë paraprake që mundet, duke e quajtur këtë detyrën më të lartë për të mbrojtur familjen dhe fisin e tij. Kur vjen puna që ai të ndeshet me të, ai e bën pa iu dridhur qerpiku dhe me qetësi, edhe po qe se kjo e gjen në fushën e luftimit, në aventura të papritura në rrugët malore, i vetmuar apo me shokë, në punën e tij në shtëpinë e vet, me familjen e tij dhe miqtë rreth vetes, apo kudo gjetkë:

*Mëngët e gjata nga duart i përvjel,
Dhe në ëndrrat e veta gjithë botën e mbështjell.*⁴

Ajo që shqiptari nuk e bën kurrë, është të vajtojë në fatkeqësi, të qahet për fatin e tij jo të mirë. Kjo është kundër kodit të tij spartan. Sofra e bukës së familjes mund të jetë e zbrazët, por ai nuk ankohet. Fëmijët dhe gruaja mund të jenë të sëmurë, por atij nuk i shihet e keqja. Pyet një shqiptar se si i ka punët, dhe ai do të

³ Shqip në original.

⁴ Vargje të Biblës, 30 4.45.

përgjigjet pa asnjë dyshim, “Mirë!”⁵, edhe pse nuk është në një gjendje të tillë. Një përgjigje të tillë mora një mbrëmje prej një punëtori në fermën e shkollës sonë. Atë natë, gruaja e tij e re vdiq pas një sëmundjeje të tejzgjatur për të cilën ai nuk më kishte treguar. “Mirë!”, më tha.

Për më tepër, në rrethana të tilla nuk ka asgjë prej ashpërsisë së shqiptarit, siç mund të presë dikush. Asnjëherë i egërsuar, asnjëherë i rrëmbyer, gjithnjë i palëshuar emocionalisht (ai është natyrë e kundërt me temperamentin latin), por me një dell të pasur e të thellë të gazmendit, të këngës, të të qeshurit, të imagjinatës së gjallë dhe realiste në brendinë e tij. Ka më shumë se një shenjë të donkishotizmit në karakterin e tij, çka e bën atë një prej natyrave më interesante që kam takuar ndonjëherë. Dhe prapë ai është një individualist deri në frymën e tij të fundit, deri në ind, deri në gjak. Jepi atij një përgjegjësi, le të jetë një punë çfarëdo a një detyrë për ta bërë, dhe do shohësh se as ferri vetë nuk mund ta tmerrojë, as ta pengojë atë për të bërë çka duhet.

Ndoshta Duçja dhe forcat italiane që operojnë nën komandën e tij në Shqipëri, me kohë mund të vendosin ritmin e jetës shqiptare në stakato. Kur të ndodhë kjo, Shqipëria nuk do të jetë më shqiptare. Në ato qytete të cilat kontaktojnë me jetën europiane – Tirana, Durrësi, Shkodra, Vlora, për shembull, europeanizmi ka ecur mjaft. Kostumet e qepura sipas modës së fundit pariziane kanë zëvendësuar rrobat piktoreske vendase, si xhokën, brezin, brekushet, qeleshet, xhaketat e zeza të shkurtra, tirqet dhe kapuçin e bardhë të vendosur deri në sy. Të kabashme, të sajuara keq, këpucët quhen opinga.

Nëpër kafenetë që në mbrëmje janë të mbushura plot e përplot me burra, ku shfaqen tërë shkallët e shoqërisë që nga ata që punojnë në zyrat e larta qeveritare, deri tek ata në dhomat pa shije, të parehatshme, ku një filxhan kafeje turke bën një cent, njeriu vë re depërtimin e një mënyre të jetuari të huaj që bëhet përditë e më shumë e dukshme në format e veta. Të rinjtë që kanë studiuar jashtë me

⁵ Shqip në original.

bursa qeveritare si në Romë, Paris, Lozanë, Berlin, Vjenë, i shfaqin manierat e tyre të huaja në mënyra mjaft të dukshme. Ata diskutojnë për politikë (është pothuajse përherë e pranishme politika) në frengjisht, gjermanisht ose italisht. Po ashtu iu shmangen pijeve vendase, kafesë, çajit, rakisë, për t'i zëvendësuar me birrë vjeneze, likerna franceze dhe italiane. Integriteti i brendshëm moral këtu po zvetënohet. Bakshishi me para të huaja thuhet të jetë i përhapur dhe jepet lehtësisht. Ryshfeti në disa instanca midis qeveritarëve është bërë skandaloz, famëkeq. Ndërkohë, në anën tjetër, në anën e pasme të maleve të Shqipërisë, pasardhësit e drejtpërdrejtë dhe të një linje gjaku me etërit e kohërave të lashta që sunduan si mbretër dhe perandorë, tani janë përfshirë nga uria dhe detyrohen të enden në rrugët e qyteteve për të kërkuar bukë. Tokat bujqësore tani janë thuajse tërësisht në duart e bejlerëve që janë ose tepër të varfër, ose tepër indiferentë për të zbatuar metoda shkencore moderne të kultivimit të bimëve. Aty ugarët lëvrohen me metoda aq primitive saqë një korrije prej dhjetë deri në dymbëdhjetë shinikë misri për një hektar konsiderohet si një arritje e madhe.

Ky prodhim duhet të ndahet në tri pjesë – qeveria një të dhjetën, pronari i tokës dy të pestat dhe mbetjen vetë qiramarrësi. Kjo na jep një ide se si e kanë gjendjen bujqit shqiptarë që marrin toka me qira.

Është folur shumë për rëndësinë politike të Shqipërisë për shkak të pozicionit të saj strategjik në hyrje të detit Adriatik. Por në kushtet e sotme, a është ajo një garantuese e lirisë dhe paqes për shtetet e tjera ballkanike dhe Europën, liri që vjen nëpërmjet ngushticës së Otrantos? Cila do të ishte përgjigjja e Italisë ndaj kësaj pyetjeje? Është konstatuar se si shtet i pavarur, ajo ndihmon në stabilizimin e Ballkanit. Por, me gjysmën e saj të mbetur jashtë kufijve të saj të sotëm, të marra prej Jugosllavisë dhe Greqisë, si mund të jetë e vërtetë kjo? Diplomatët, në veçanti ata që janë anëtarë të trupit diplomatik në Tiranë, diskutojnë seriozisht rrjedhojat e tmerrshme që do të pasonin një pushtim italian të Shqipërisë – luftë me Jugosllavinë dhe Francën, konflacion europian, një luftë e dytë botërore..!

Por, a do të ndodhte ndonjë gjë edhe nëse një kataklizmë e tillë do të ishte tepër larg dhe vetëm një sugjerim? Po të gjykohet nga përfshirja kohët e fundit e Abisinisë në Perandorinë e re Romake, a beson ndokush seriozisht, veçanërisht nëqoftëse ai dikushi është një njeri që i njeh tërë faktet që kanë të bëjnë me të, se ishte Italia ajo që donte të përfshinte Shqipërinë, duke i dhënë asaj një status të cilin ajo e mbante një herë e një kohë nën Cezarët? Liga e Kombeve do të përplasë grushtin e hekurt të Musolinit ose do ta thërrasë atë, “i prapë, i prapë” për atë që ka bërë? Kur të dalë e vërteta lakuriqe, do të shohim se rrjedha e jetës së Shqipërisë është zvogëluar deri në një pellg të vogël të ndenjtur, të fjetur në mizerje dhe varfëri. Do të shohim se asnjë prej gardianëve të vetemëruar të kombeve të vegjël nuk do të tregojë aspak turp për atë që ndodh. Ata thjesht i shqetëson bezdia e vet. ... Ta lemë Jugosllavinë ta marrë Shkodrën dhe malet e saj përreth; ta lemë Italinë të mbajë pjesën tjetër dhe secili do të lajë duart me pasojat që vijnë...

Rrëkeja e jetës së kësaj race, në një pjesë të madhe të historisë së saj të trazuar, rrodhi nën tokë, çka ndoshta nuk binte shumë në sy. Ajo ka depërtuar shumë thellë në një numër perandorish dhe qytetërimesh antike. Shqiptarët janë të vjetër në histori, të thekur në zgjuarsi, të heshtur dhe të qetë në tragjedi, të durueshëm ndaj shkullmës së rrëmbyeshme të jetës.

Të ulur midis thepave të maleve të veta Akrokeraune⁶, ku stërgjyshërit e tyre punonin qysh atëherë kur bota ishte në rininë e saj, që prej gjashtëmijë vjetësh, me kalimin e mijëvjeçarëve hijet e tyre u rritën as më të mëdha e as më të vogla, veç sa të bëheshin vëllezër gjaku me shkëmbinjtë, të ngjashëm me hijen e rëndë e të ashpër të tyre që nga lindja e diellit deri në perëndim. Çfarëdo që të ndërtojnë

⁶ *The Ceraunian Mountains* (shqip: *Malet Keraune*, greqisht: *Κεραυνία όρη*, *Keravnia ori*; Latinisht: *Cerauni montes*) është një zonë bregdetare malore në Shqipërinë Jugperëndimore. Emri ka rrjedhur nga greqishtja e vjetër *Κεραυνία όρη* „, që do të thotë “majat gjëmuese”. Vargmali zgjatohet afërsisht 100 km përgjatë drejtimit veriperëndimor, nga kufiri grek deri te ngushtica e Otrantos. Maja më e lartë është Çika (2012 m), Qafa e Llogarasë (1027 m) i ndan malet në vargmalet perëndimore dhe lindore. Vargmalet perëndimore janë të njohura gjithashtu si *Acroceraunian Mountains*. Në disa vende, malet bien drejt e në det. Malet Kerauniane/Keraune janë përshkruar nga shkrimtarët e lashtë si Ptolemeu, Straboni dhe Pausanias. Për këtë arsye emri i tyre klasik greqisht është më i njohur se emri modern shqip. Jul Cezari ka shkëlur për herë të parë në Qafën e Llogarasë dhe qëndroi për të pushuar me legjionin e tij në rivierën shqiptare, gjatë ndjekjes që po i bënte Pompeut. (Shënimi im – MB)

fuqitë e huaja, autobanda apo porte detare, sido që t'i imponojnë manierat e tyre dhe zakonet e qyteteve të tyre bregdetare, ato kurrë nuk do të depërtojnë në botën e lashtë malore ku jeton “shqiptari” (*shqiptar nga shqiponjë, shqiptar për shqiponjë ; njeri shqiponjë. Shqipëria – toka e shqipes.*) Tradita thotë se një prej heronjve të mëdhenj të tyre, Pirroja, në luftën e tij kundër romakëve, bëri një marshim të shpejtë natën, i befaso i armiqtë e tij në mëngjes herët dhe i shkatërroi ata gjatë ditës. Luftëtarët e tij shqiptarë, pas fitores së jashtëzakonshme, i thirrën me gëzim të madh prijësit të tyre:

“Ju jeni shqiponjë !”

Pirroja iu përgjigj atyre: “Nëse unë jam shqiponjë, ju jeni shqiptarë”.

Dua ta mbyll këtë kapitull duke cituar dëshminë e dy shkrimtarëve shumë të njohur modernë në lidhje me karakterin dhe historinë e racës:

« Prej racës, fesë, zakoneve, shqiptarët janë të dallueshëm dhe qëndrojnë veçmas nga tërë racat e tjera të Gadishullit të Ballkanit. Ata kanë një përcaktim të qartë individual. Edhe pse të kufizuar nga jugu prej grekëve dhe në veri dhe verilindje prej sllavëve, ata kurrë nuk janë përzier me raca të tjera. Pushtuesit e tyre janë munduar t'i asimilojnë, por gjithmonë kanë hasur në qëndresë. Vezir i madh në Stamboll apo bari i thjeshtë në vetminë e maleve të Pindit, për arsye të përcaktuara qartë, shqiptari është një aristokrat, një njeri i lirë, një fisnik në sjellje dhe virtyte. Historia e tij është në harmoni të ngushtë me karakterin dhe pamjen e vendit të tij ».

Për shqiptarët, Biondeli⁷, autor italian, ka thënë:

“Populli shqiptar i ka përshkuar shekujt duke punuar si trim dhe në mënyrë të talentuar; ai kapi lartësitë e republikës greke, ato të mbretit të Persisë dhe të Babilonisë. Me ndihmën e princeshës së Maqedonisë, ata i dhanë fund pushtetit të Romës, hoqën qafë mizoritë e Tarantinit, frenuan për një farë kohe në emër

⁷ Literatura Populare d'Epuro, Revista Evropa, Vëllimi 1.

të krishtërimin përparimin e shpejtë të islamit. Ata mbrojtën fronin e mbretit të Sicilisë, ngritën atë të Greqisë, dhe përsëri atyre kurrë nuk iu dha mirënjohje për atë që i dhanë historisë. Përkundrazi, prej shkrimtarëve të lashtë dhe modernë ata gjithmonë u damkosën si “barbarë”. Tërë arritjet e tyre, të realizuara për të tjerët në dhera të huaja, ose janë fshehur, ose injoruar, duke i dhënë autorësinë vendit ku ata aq bujarisht luftuan”.

Të qëndrueshëm si malet e tyre, kjo racë shqiptonjash nuk është kapur vetëm pas shkëmbinjve të këtij vendi, por edhe pas traditës së vet, gjuhës dhe tipareve të racës së vet. Shenjat, të cilat zotat e lashtësisë i vunë në ballin e tyre në ato ditë të largëta kur ata ndërtnuan altarët e tyre tek i fuqishmi Zeus i Vetëtimës, vazhdojnë të jenë edhe sot. Raca të tjera kanë lindur, kanë ndjekur rrjedhën e tyre, janë rritur dhe kanë vdekur. Ndërsa ky popull e ka bërë jetën e vet në mënyrën e tij të thjeshtë, duke mbijetuar njësoj si shkatërrimin e jetës, si valët mbytëse të pushtimeve të huaja, si propogandën e padrejtë të politikës europiane ndaj tyre”.

Para bukurisë së gruas, në gjuhë përulu, njeri;

Asaj që këtë fryt guximtar të pazakonshëm mban në gji!

PAS ALEKSANDRIT DHE PIRROS, NDOHTA SUNDUESJA MË E SHQUAR E RACËS SHQIPTARE ISHTE MBRETËRESHA TEUTË. AJO SUNDOI MBI ILIRINË DHE PËR SHUMË VITE U REZISTOI ME SHUMË SUKSES USHTRIVE PUSHTUESE TË PERANDORISË ROMAKE. NJËHERAZI NJERËZIT NJOHËN BARAZINË E TË DREJTAVE DHE PRIVILEGJEVE MIDIS TYRE, DUKE NDERUAR NJËRI-TJETRIN SI TË BARABARTË. ME NJË FJALË, ATY GJENDEJ FRYMA E NDERIMIT DHE RESPEKTIT, GUXIMIT DHE DREJTËSISË, BUJARISË DHE MIQËSISË MIDIS TYRE. KJO I KALONTE TË GJITHA IDEALET E ROMËS, ME TËRË EPËRSINË DHE QYTETËRIMIN QË AJO DEMONSTRONTE NË PRIRJEN E SAJ PËR TË GDHENDUR NJË POPULL BARBAR E PARAK.

II

O flatra bardhë e zi e kohës kalimtare, Fluturo në agimin e jetës vetmitare!

Në këtë kapitull do të dëgjojmë vringëllimën e armëve. Po të kemi parasysht egoizmin e lindur të njeriut, lakminë e tij për flori, epshin për pushtet, në një përzierje të tillë kombesh e qytetërimesh, atëherë ajo që vijon, është pashmangshmërisht lufta. Kur ndodh një ndeshje, pa marrë parasysht nëse është garë kuajsh, gjelash, një ndeshje boksi apo një luftë, aty ku gjuajnë mbretërit do të jetë përherë vendi i takimit.

Shqipëria kishte fatin e keq të ishte një vend i tillë dhe që prej fillimit, kjo ishte shkruar në Librin e saj të Fatit. Pozicioni strategjik midis Lindjes dhe Perëndimit i ka dhënë asaj një rëndësi të jashtëzakonshme, jashtë çdo përpjesëtimi të masës së saj.

Duke vështruar nga perëndimi drejt Europës dhe me Adriatikon tek dera, e furnizuar me ujëra në çdo drejtim, ajo gjendet pranë si vendndodhje me një dyzinë kryeqytetesh europiane. Kur sheh nga Lindja, portat e saj hapen në dy udhë të gjera të cilat që nga kohërat e Aleksandrit të Madh, të çojnë tek ato toka magjepsëse të misterit dhe shkëlqimit, të pasurisë dhe madhësisë.

*Oh, Lindja është Lindje, Perëndimi, Perëndim,
Kur njëra është në mbrëmje, tjetra është n'agim.*⁸

Kjo mund të jetë poema e përzgjedhur në këtë rast. Nuk ka patur kurrë në Perëndim qoftë edhe një perandori të vërtetë që të mos ketë kombinuar me ato të dyja, pra, edhe lindjen, edhe perëndimin. Aleksandri i Madh, Cezari, Karli i Madh, Karli V, Habsburgët, Napoleoni, Xhorxhi III, të tërë kanë ndjekur të njëjtin shteg drejt perandorisë ; dhe çështja e më të shumtëve prej tyre ishte zgjidhur me luftë në truallin shqiptar.

Le ta gjurmojmë shpejt e shpejt historinë aventurore të këtij populli nga fillimet e veta deri tek katërmëdhjetë shekujt e parë të epokës së krishterë, kur ndodhi një ngjarje me rëndësi të jashtëzakonshme, saqë kërkon një kapitull më vete.

UJËRA TË TURBULLUARA

Me pushtimin e galëve në vitin 604 p.e.r, ujërat shqiptare filluan të turbulloheshin dhe që nga ajo kohë deri më sot, nuk janë kthjelluar kurrë ndonjëherë për një periudhë kohore të gjatë. Përpara asaj kohe nuk kemi shënime historike. Fragmente të mureve masive të ndërtuara prej gurësh shumëkëndorë, shumë metra të gjatë dhe të vendosur njëri mbi tjetrin pa çimento, gjenden në shumë vende, si në Kalanë e Lezhës dhe në rrëzë të Malit të Sulit. Të tjerë gjenden në brigjet e lumit Vjosa, afër fshatit Ploçë, katër orë larg me kalë nga Vlora. Përsëri, midis rrënojave të Bylisit, afër Gradishtës dhe, më në fund, në rrënojat e Orakullit të famshëm të Dodonës. Në vende të ndryshme janë zbuluar objekte antike, për të cilat nuk ka përcaktime se cilës periudhe historike i takojnë, por që tregojnë se vijnë nga kohë shumë të lashta. Në një pjesë toke përballë Korfuzit ekzistonte një herë e një kohë një qytet që quhej Finiq, i cili edhe nga emri na kujton lidhjet me tregtarët e njohur të atij kombi, i cili në kohët e lashta pa dyshim që i vizitonte ato

⁸ Literatura Populare d'Epipro, Revista Evropa, Vëllimi 1.

brigje. Kjo sigurisht ka të bëjë me një periudhë të hershme, me shekullin e gjashtë para Krishtit. Porti i Durrësit (Epidamnusi ose Dyrrahiumi), Vlora, Apolonia, Arta (Ambracia) dhe Lezha (Alessio) kishin një rëndësi të konsiderueshme detare. Pa dyshim që toka punohej dhe jepte prodhime të ndryshme, të përshtatshme për eksport dhe në sasira të mjaftueshme për të tunduar tregtarët nga vende të tilla të largëta si Egjipti dhe Fenicia. Referencat ndaj popullatës që jetonte aty, të bëra nga shkrimtarët klasikë, tregojnë se ajo ishte shumë e gjerë. Straboni përmend katërmëdhjetë popullata të ndryshme që jetonin vetëm në Epir. Aty duhet të ketë patur përherë diçka për të ushqyer këta “karkalecë” që vinin nga veriu në mënyrë të përsëritur nga njëri shekull në tjetrin. Deri në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, kur Shqipëria më në fund ra nën zotërimin turk, afërsisht në një mijë vjet, historia e saj ishte tragjedi e gjatë dhe e përgjakshme. Ende pa ikur një valë pushtuese vinte tjetra, dhe secila merrte diçka jetësore nga vetë jeta e kombit. Tregtia brenda vendit, tregtia e jashtme, industrinë e fuqishme që ishin zhvilluar për t’i dhënë mbështetje një popullate të gjerë, ishin shkatërruar thuajse tërësisht. Brezat që lindnin dhe ushqeheshin në këto pushtime, shtërngoheshin për shkak të domosdoshmërisë së mbrojtjes kombëtare të kapnin armët dhe të luftonin kundër shfarosjes. Kaq i vazhdueshëm ka qenë ky rrethim ndaj jetës së këtij kombi, sa ata kurrë nuk mbetën pa armë në dorë. Nëse shqiptari është luftëtar, është bota që e ka bërë atë të tillë. Edhe një pulë oborri do të luftonte për furrikun e vet. Po pse të mos ta bënte këtë Shqiponja shqiptare? Në qoftë se shqiptari nuk beson në fuqitë njerëzore, por në krahun e tij të djathtë dhe armën që mban në të, bota vetë duhet të fajësohet për këtë mungesë besimi.

NJË SEKSION I TËRTHORTË I HISTORISË SHQIPTARE

Le të shohim shkurtimisht seksionin e tërthortë të historisë shqiptare nga shekulli i gjashtë para Krishtit deri në shekullin e gjashtëmbëdhjetë të erës së re. Nuk do të mundem t’ia paraqes lexuesit të tëra luftimet që na dalin përpara për një arsye ose një tjetër gjatë një mijë vjetëve. Ato erdhën nga lindja dhe perëndimi,

nga veriu dhe nga jugu, nga mbretër dhe perandorë, princër dhe kalorës, prelatë të kishës, gjeneralë, admiralë, burra shteti dhe diplomatë, kryqtarë, njerëz të zellshëm për të zhvatur Varrin e Shenjtë nga duart e të pafeve, por duke mbushur shumë varre të tjera në udhën e tyre; aventurierë, pelegrinë dhe plaçkitës, të apasionuar për të vrarë dhe shkatërruar. Ky është procesioni i larmishëm që përplasej në portat shqiptare përgjatë rrjedhës së historisë së saj. Nuk ka nevojë të flasim shumë rreth pushtimit të parë të galëve në vitin 604 para Krishtit, i cili u ndërmor thjesht për qëllime plaçkitjeje dhe shkatërrimi dhe u zgjat deri në jug të Epirit. Megjithatë, duket se ata që e drejtuan ekspeditën, sulmonin të gjitha mbretëritë. Shkodra del të jetë kryeqyteti më i rëndësishëm.

Të thuash se këtu shënohej fillimi i Mbretërisë Ilirike, e cila më parë shtrihej deri në Trieste (Targeste)⁹, nuk është e lehtë. Ka mundësi që mbretëria të ishte aq e madhe, sa të binte thjesht për një kohë të shkurtër në duart e galëve. Kjo ndodhi afërsisht njëherësh me Luftën e Peleponezit, 432-422 p.e.r. Se deri në çfarë mase ishin përfshirë qytetet bregdetare të Ilirisë dhe Epirit është e paqartë. Në shekullin që pasoi, Filipi i Maqedonisë, pasi mundi athinasit, në vitin 359 p.e.r., deshë të zgjeronte mbretërinë e tij drejt Adriatikut dhe i shpalli luftë mbretit ilir, Bardhylit (mbreti Ylli i Bardhë). Beteja u zhvillua midis liqenit të Prespës dhe atij të Ohrit. Ilirët u detyruan të tërhiqen mbrapsht, për shkak të numrit shumë më të madh të ushtrisë së Filipit. Ai e pushtoi atë territor.

Dy mbretëritë u bashkuan nën sundimin e Filipit dhe u bënë të njohura nën emrin Maqedonia. Më vonë, nën sundimin e romakëve, kufijtë e tyre u zgjatën drejt veriut, përfshirë edhe Shkodrën. Në jug të mbretërisë ilire ishte mbretëria e lashtë e Epirit, e kufizuar në perëndim prej detit Jon, në lindje prej Tesalisë dhe në jug prej Gjirit të Ambrakisë. Për 500 vjet nuk dihet asgjë për sunduesit historikë të këtij vendi, përveç asaj që tregohet gojë më gojë. Në vitin 480 p.e.r. shfaqen emrat Admete, Alketas dhe të atyre që e sundonin atë. Ky i fundit mori pjesë në Luftën e Peloponezit, u mposht dhe u detyrua të ikte. Ai kërkoi strehë tek mbreti i Sirakuzës, i cili e joshi atë të rimerrete fronin e tij duke i dhënë si shpërblim

⁹ *Targeste* – Sipas Gilbertit, ky emër i lashtë vjen nga periudha neoilire dhe do të thotë “treg”.

Tempullin e Delfit. Mbreti Denis hyri në vend nëpërmjet Lezhës (Alesio), e përzuri armikun dhe e vuri Alketin në fron, por nuk mundi të merrte shpërblimin e vet. Neoptolemi II, i cili erdhi në fron në vitin 361 p.e.r., ishte babai i Olimpisë së famshme, e shoqja e Filipit të Maqedonisë dhe nëna e Aleksandrit të Madh. Kur ishte djalë, në të gjashtëmbëdhjetat, dhe jetonte në Samotrakë, Filipi e kishte takuar vashën syzezë, flokëkuqe, me lëkurë ngjyrë ulliri, dhe të dy çdo natë shkonin tek koria e shenjtë e Orfeut, ndaj të cilit ata bënin sakrifica. Ajo u bë gruaja e tij në vitin 356 p.e.r. dhe Aleksandri lindi po atë vit. Nëna e tij ngjante me një tigër të pazbutshëm, pasionante, dhëlpërake, autoritare, e martuar me një burrë me energji të pashtershme, me forcë brutale dhe dëshirë për të mbizotëruar. Kjo bëri që fëmija të rritej nën hijen e dy prindërve, ambicjet e të cilëve nuk i nxinte as bota vetë.

“A do t’i japësh Maqedonisë një trashëgimtar për fronin?”- e pyeti Filipi Olimpinë me sa zë që pat. “Po, do t’i jap”- ishte përgjigjja e Olimpisë me zë po aq të lartë. Dhe duke perceptuar kënaqësinë e Filipit, ajo shtoi se këtë duhet ta dëgjonte gjithkush:

“Mbrëmë pashë ëndërr se linda një luan. Ai gëlltiti gjithçka. Pastaj, duke marrë me dhëmbë një cep të Maqedonisë, sikur të ishte një qilim i thjeshtë, ai vrapoi me të përmbi male dhe lugina, përmes lumenjsh dhe detesh nëpër Azi”.¹⁰ I lindur trupvogël, Aleksandri ishte vënë nën disiplinën të ndryshme që në moshën trembëdhjetë vjeçare. Ai shaloi një hamshor i cili kishte hedhur çdo kalorës që kishte tentuar t’i hipte. Qysh atëherë, Bukefalosi, kështu e kishte emrin kali, u rrit dhe fitoi famë botërore bashkë me të zotin. Në vitin 337, Filipi e poshtëroi Olimpinë duke e zëvendësuar me Kleopatrën, mbesën e Atalit, gjeneralit të tij të parapëlqyer. Olimpia iku për në Epir dhe u vu nën mbrojtjen e vëllait të saj, Aleksandrit, i cili ishte po ashtu mbret. Përkundër kundërshtimit të të birit, martesë e Filipit dhe Kleopatrës u bë. Aleksandri që i pranishëm për të dëshmuar çnderimin publik që iu bë nënës së vet. Në mes të zbatimjes martesore, Atali u bëri thirrje fisnikëve maqedonë që të derdhnin pijet alkoolike për zotat, që ata t’i siguronin

¹⁰ Shih Alexander, nga Konrad Bercovic, f.7.

mbretit frutat e lumturisë së martesës së tashme për një trashgimtar të ligjshëm. Aleksandri, i nxitur prej furisë së fyerjes, gërthiti:

“Qerrata, mos do të më quash mua bastard?” – dhe ia hodhi kupën Atalit mbi kokë. Mbreti u xhindos prej sjelljes së të birit, rrëmbeu shpatën dhe vrapoi drejt tij për ta qëlluar. Por duke qenë i çalë dhe nën efektin e verës, u rrëzua përdhe, në vend që ta godiste. Atëherë, Aleksandri bërtiti:

“Maqedonë, shiheni atë hero! Ky është mbreti që po përgatitet t’ju drejtojë drejt Azisë! Shihni, se ai as veten nuk mban dhe rrëzohet përtokë”.

Fundi i Filipit erdhi papritmas dhe në mënyrën më tragjike. Ndërkohë që po festonin martesën e vajzës së tij të lindur me Olimpinë, me dajën e vet Aleksandrin, mbretin e Epirit, Filipi u qëllua për vdekje me thikë nga Pausani, një fisnik i ri maqedon, i cili ishte poshtëruar publikisht prej Atalit dhe oficerëve të tij gjatë një orgjie pijesh. Ai shkoi drejt Filipit për të kërkuar të drejtën e tij. Filipi u përpoq të fitonte kohë, ndërkohë që Atali u soll si gjeneral i madh. Më në fund, i poshtëruar prej talljeve, ai u egërsua me të. Papritmas ai u shfaq në një natë zbavitjesh në pallat dhe e qëlloi Filipin mu në zemër. Ndoshta edhe vetë Olimpia kishte gisht në atë punë, pasi Pausani ishte i dashuri i saj, sepse mëngjesin tjetër trupi i Filipit, me një kurorë mbretërore mbi kokë, u vu re të ishte përmbi një trekëndësh.

Me vdekjen e Filipit, Aleksandri, që atëherë ishte në të njëzetat, u bë trashëgimtari i fronit. Babai i tij kishte ndërtuar një mbretëri të fortë, të lulëzuar dhe aq të madhe sa Aleksandri u detyrua të pranonte: “Babai im ka vënë në zotërim çdo gjë, duke mos lënë asgjë që të bëj unë”. Kështu mund të ishte çështja, nëse Filipi do të kishte përmbushur ambicjet e veta kundër Persisë. Vdekja e tij e papritur e la djalin ambicioz, trashëgimtar të kësaj ëndrrë perandorake.

Historia e këtij biri të racës shqiptare na bën të përmendim edhe një seri tjetër faktesh rreth jetës së tij. Në rininë e tij, i ati e rrethoi atë me mjeshtra të muzikës, artit dhe shkencës. Leonida, që kishte qenë nxënës i Aristotelit, ishte kryemësuesi i tij. Por Filipi vendosi ta vinte djalin nën kujdesin e filozofit më të madh të kohës dhe njeriun e racës së tij. Për këtë, ai mori Aristotelin, i cili ishte në atë kohë në

Athinë, ku trajtohej si i huaj dhe i bezdisshëm. Mbreti dërgoi një trupë të dorës së parë për të sjellë këtë mësues dhe, me të arritur, ai e priti atë si një princ. Filipi premtoi të rindëronte Stagirinë, vendlindjen e filozofit, e cila ishte shkatërruar. Mësuesi dhe nxënësi u bënë miq shumë shpejt. Kaq shumë u forcua shoqëria e tyre, sa ata shëtisnin së bashku në kopsht dhe nëpër pallatin mbretëror, zhvillonin së bashku diskutimet e filozofisë, historisë dhe parimeve të qytetërimit. Oborri i Filipit karakterizohej prej një shkëlqimi barbar. Aristoteli ishte i vendosur ta mësonte nxënësin e tij me artin më të lartë të jetesës. Ai e mësoi atë se pasuria e një burri është më shumë ajo që ai refuzon të zotërojë, sesa ajo që ai e vë në zotërimin e tij. Ai i mësoi atij vetëpërmbytjen, të qenët serioz në jetë. Ai i mësoi po ashtu artin e oratorisë dhe e dëgjonte me krenari kur fliste në Forumin Publik. Madje dhe në moshë të hershme, ai u bë mjeshtër i kësaj. Letrat e Aristotelit përmbajnë këtë koment për nxënësin e vet:

“Ai zotëronte, në masën më të madhe të përsosmërisë, mençurinë, aftësitë e shprehjes, tërësisht jashtë çdo natyre sipërfaqësore. ¹¹ Ai shprehej bukur dhe çdo fjalë e tij kishte kuptimin e vet ; e po ta shohim me vëmendje, ai arriti kulmin e elokucencës së mbretërve”.

Karakterit i Aleksandrit është ai i një njeriu të mbarsur me dëshirën e madhe për të pushtuar botën, i atij që në delirin e vdekjes qau se nuk do ta pushtonte dot atë. Ëndrra e tij ishte thjesht pushtimi i një bote të cilën donte ta bashkonte. “*Primus inter pares*” ¹² ishte parimi mbi të cilin ai e bazoi ngritjen e tij deri në përmasa legjendare, çka u kthye në gur themeli për demokracinë e ardhshme të botës. Është kaq e madhe përpjekja dhe jeta e tij sa ai meriton të quhet njeriu që shtroi themelet e qytetërimit europian i cili, siç e ka provuar historia, ishte pa asnjë dyshim arritja më e jashtëzakonshme e birit luftëtar të Shqiponjës Shqiptare. Ai dëshmoi edhe një tipar tjetër të karakterit të tij, i përcjellë dhe përjetësuar deri në ditët e sotme prej racës së tij: nderimin për gratë. Duke folur për gruan e Darit dhe princeshën mbretërore që Aleksandri i kishte marrë si robina, Plutarku thekson në

¹¹ Goldsmith – *Historia e Greqisë*.

¹² I pari midis të barabartëve.

lidhje me Aleksandrin:

“Princesha e Persisë jetonte me të në një kamp armiqsh, sikur të kishte qenë në një tempull të shenjtë, të paparë, të paarritshëm dhe e pangacmuar”.

Prej lëmshit të luftës në të cilën bota ishte zhytur pas vdekjes së Aleksandrit, doli një i ri tjetër, Pirroja, i cili u strehua tek Ptolemeu Soter¹³. Ai jo vetëm gjeti strehë tek ai, por edhe i propozoi të bijës, Antigonës, për t’u martuar. Ai i takonte familjes mbretërore të Epirit dhe ishte në linjë të trashëgimisë së fronit. Por kur u kthye, e gjeti atë të pushtuar prej një tjetri, dhe kështu pranoi fronin e Maqedonisë, në vend të tij. Pas pesë vjetësh, mbreti i Epirit u shfronëzua dhe Pirroja u kurorëzua në vend të tij. Ai e bëri Ambrakinë kryeqytetin e Epirit dhe e zbukuroi atë në mënyrën më të bukur. Po ashtu ai ndërtoi qytetin e Prevezës dhe bëri shumë për të rritur mirëqenien dhe begatinë e shtetasve të vet. Megjithatë, ambicja e tij nuk kënaqej me zotërimet e tij të pakta. Ai jetonte shumë afër me hijet e kushërinjve të tij të fuqishëm, ndaj s’kishte si të mos shfaqte edhe vetë shpirtin e tyre ambicioz. Kështu ai kaloi në Itali, u bë zot i Sicilisë dhe disa prej provincave jugore, edhe pse ai asnjëherë nuk arriti të fitonte një betejë vendimtare mbi legjionet romake, duke bërë që përherë betejat t’i kushtonin më shumë se fitorja. Kjo bëri që të dilte shprehja “Fitorja e Pirros”. Pirroja u vra në betejën e Argos, në vitin 273 p.e.r. Ai është përshkruar nga Plutarku si njeri i pajisur me dhunti të rralla, si personaliteti më tërheqës, dhe një prej gjenive ushtarakë që bota i ka dhënë njerëzimit. Për të, Hanibali ka thënë:

“Ai ishte gjenerali më i madh që ka jetuar ndonjëherë”.

Është fakt kuptimplotë që brenda një periudhe kohore prej tetëdhjetë vjetësh dolën dy karaktere të fuqishme siç janë Aleksandri i Madh dhe Pirroja, të dy bij të “Racës së Shqipës”. Ata arritën të bëhen njerëzit më të fuqishëm të kohës dhe bënë të pavdekshëm emrat dhe famën e tyre në historinë e njerëzimit. Ajo që një kohë kur gjenitë patën mundësi ta tregonin veten. Lindja ishte rrënuar, ndërsa

¹³ Ptolemeu Soter, i njohur edhe si Ptolemy Lagides, (367 p.e.re – 283 p.e.re) ishte një gjeneral maqedon në ushtrinë e Aleksandrit të Madh, i cili u bë më vonë sundues i Egjiptit (323 p.e.r. – 283 p.e.r.) dhe themelues edhe i Mbretërisë së Ptolemejve, edhe Dinastisë së Ptolemejve.

perëndimi po pulsonte me shpejtësi drejt një jete të vrullshme që ishte morale dhe intelektuale dhe, në një farë mënyre, edhe shpirtërore.

Polibi, përmes inkursioneve të tij, na thotë:

“Në atë kohë vendi kishte një popullsi të madhe. Por tani, në pjesën më të madhe, paraqitet i vetmuar dhe i copëtuar në fshatra të rrënuara”.

Ndërsa Straboni thekson:

“Në shekujt e kaluar, këta popuj të ndryshëm, edhe pse të vegjël në numër, dalloheshin pasi kishin sundues të shkëlqyer, ndaj edhe nuk ishte e vështirë të përcaktoheshin kufijtë e tyre. Por tani ajo në pjesën më të madhe është tokë e shkretuar. Fshatrat dhe qytetet janë shkatërruar me tërë “kujdesin” e duhur. Asgjë nuk lulëzon. Gjithçka e rrethon shkatërrimi. Kjo shihet përbuzshëm kudo. Romakët kanë ushtritë e tyre të strehuara nëpër shtëpitë e tyre, sikur të ishin ata vetë zotërit e vendit”.

Prej këtyre referencave del e qartë se qytetërimi kishte bërë progres të madh midis tyre, por, në të njëjtën kohë, ata kurrë nuk u korruptuan me veset e popullsi të tjera rreth e rreth. Ne mund të përshkruajmë disa pamje të shpejta që kanë të bëjnë me jetën e tyre shoqërore dhe të shohim se sa popull i kthjellët, i fuqishëm, i kursyer ishte ai; të shohim se sa bujarë ishin njerëzit në marrëdhëniet e tyre me njëri-tjetrin dhe sa të shkëlqyer ishin ata në festat e tyre. Në dasmë, dhëndri, me shpatën e tij, ndan një bukë të ngrohtë në dy gjysma të barabarta, një gjysmë ia jep nuses, ndërsa gjysmën tjetër e mban për vete. Me këtë ai njeh të drejtat e barabarta midis tyre. Madje, edhe në ato vite të hershme të agimit njerëzor, këta popuj e dalluan veten nga të tjerët përreth, me nderin dhe respektin që tregonin ndaj grave të tyre.

Pas Aleksandrit dhe Pirros, ndoshta sunduesja më e shquar e racës shqiptare ishte mbretëresha Teutë. Ajo sundoi Ilirinë dhe për shumë vite u rezistoi me shumë sukses ushtrive pushtuese të Perandrosë Romake. Nën zgjedhën romake, këto raca të pushtuara u bënë pre e qeverisjeve egoiste e të paskrupullta, të cilat shpesh sollën mbi ta shkatërrime dhe rrënimë. Megjithatë, nuk ishte në interesin e Romës që ta

shkatërronte tërësisht atë vend, duke mos lënë as shenjë, as gjurmë. Ndërsa shumë qytete dhe qyteza ishin shkatërruar, të tjera po ndërtoheshin. Scutari (Shkodra), Alessio (Lezha), Durrachiumi (Durrësi) dhe Apolonia u bënë qytete të mëdha dhe të lulëzuara. Rruga *Via Egnantia* ishte ndërtuar për t'u lidhur me *Via Appia* në Brindizi, drejt Romës dhe, në anën tjetër, drejt Selanikut dhe Konstandinopojës, duke ofruar kështu një mundësi lëvizjeje të shpejtë të trupave dhe mallrave nga lindja në perëndim. Kështu, legjionet romake mund të kalonin në Trakë, Tesali, Greqi, Maqedoni, në veri të Danubit dhe jug të Detit Egje. Disa prej çështjeve më të mëdha të perandorisë ishin luftërat në truallin shqiptar, ose brenda pamjes së vijës së saj bregdetare.

Aty Cezari dhe Pompeu e zgjidhën midis tyre çështjen e Perandorisë Lindore. Pompeu e kishte shtabin e tij në Durrës, ndërsa Cezari në Apoloni. Më vonë, kur Cezari u vra, Oktavi, djali i tij i birësuar, erdhi në Apoloni, aty ku kishte qenë student, në universitetet e mëdha të luftës dhe artit grek. Dhe beteja që i dha atij fitoren mbi Antonin, duke qenë tanimë Cezar-Augusti, u zhvillua pikërisht brenda brigjeve shqiptare. Për të festuar fitoren, ai ngriti aty më vonë qytetin e Nikopolit (Nicomopolis). Ciceroni, gjatë disa muajve të syrgjynosjes qëndroi në një shtëpi në Durrës. Aty ai jo vetëm vizitohej prej fisnikëve që vinin, por një numër i madh syresh i kishin shtëpitë e tyre të përhershme atje.

Shqipëria ishte, gjithashtu, vendlindja e shumë perandorëve të mëdhenj romakë: qyteti i Nishit për Konstandinin e Madh, i pari perandor i krishterë në Europë; Tivari për Diklecianin, Prizreni për Julian Apostaten, Durrësi për Anastasion, ndërsa Klaudi, Aureli (Aureliani), Probi (Probusi) dhe Maksimi (Maksimusi) ishin të gjithë bij të fshatarëve shqiptarë. Sunduesit e Perandorisë Romake zbuluan që herët te këta malësorë shqiptarë trupprojën ideale, burra të cilët pasi të japin BESËN, nuk ka gjë që i bën ta thyejnë atë. Kështu ata ngritën Gardën Pretoriane. Përveç kësaj, ata ishin të pashëm nga dukja, kavaljerë në sjellje, fisnikë në qëndrim, të guximshëm deri në shkallën më të lartë. Secili prej tyre kishte lindur udhëheqës dhe ishte i aftë të merrte përgjegjësitë në çfarëdo lloj situatë. Nuk mund të vihet në dyshim roli aq i madh që ata luajtën në jetën e Perandorisë. Në qoftë se Diokleciani ishte i biri i

një shkrimtari, siç dihet tashmë, ai dha prova që ishte edhe më shumë se aq: ai dinte t'u bënte ballë edhe mizorëve barbarë të veriut.

Siç dëshmohet qartë në histori, Shqipëria u bë terreni më i mirë i rekrutimit për ushtrinë romake, për shkak të karakterit të vetë popullit, i cili mbeti i paprekur prej epshit dhe luksit, që po e brente me shpejtësi zemrën e Perandorisë. Në brendësi të vendit ndikimi romak arriti të ndjehej shumë pak dhe populli mbeti thuajse ashtu siç kishte qenë në kohët e tij të hershme – i pavarur, i thjeshtë dhe i lirë.

FILLIMI I KRISTIANIZMIT

Kur krishtërimi dha ballë në botën perëndimore për herë të parë, ai kaloi nëpërmjet portës historike të racës pellazge, nëpërmjet së cilës u përbirësua lehtësisht. Duke pas shtruar themelet e qytetërimit europian, nëpërmjet birit të tyre më të madh, Aleksandrit, ata tani ishin të gatshëm të mbillnin farën e krishtërit në atë truall. Atyre u takon nderi për ftesën që i bënë apostullit të madh të krishtërit që ta përhapte farën e kësaj feje në trojet e tyre. Çfarë ore e rëndësishme ishte kjo! Aty ishte joshja dhe sfida e Lindjes së fuqishme, ku çdonjëra prej feve të mëdha të botës ishte lindur dhe përkundur. Aty ishin gjithashtu vështruesit, profetët, burrat që jetonin për Mbretërinë e Epirit, burra që sapo u njohën me të, e përqaftuan këtë fe të Nazarinës dhe do ta përvetësonin pa as më të voglën frikë apo rrezik për t'u bërë ungjillorët dhe lajmëtarët e saj në çdo cep të botës. Në anën tjetër ishte një perandori e madhe botërore, e rritur bajatshëm dhe neveritshëm, e përbërë nga një popull për të cilin feja ishte një gjë e kaluar, e cila luante me zotat e tyre ose ata luajtën me të qenët zota, një popull i dhënë pas artit të mizorive dhe hakmarrjes.

Në tokën e “Burrit të Maqedonisë”, Pali dhe Timoti, Silasi dhe Luka, bashkë me të tjerët, erdhën për të mbjellë farën kokërrvogël të fesë në këtë tokë të çuditshme, jopremtuese, të huaj dhe të ujitur me lotë. Ata e ushqyen me gjakun e vet, deri sa rritën një “pemë të jetës për shërimin e njerëzimit”. Ishte fatmirësi edhe për kauzën e krishtërit, edhe për Europën që kjo fe e pat fillimin e vet tek një popull i tillë, siç ishin stërgjyshërit e shqiptarëve. Ishte një truall i pasur, i përgatitur

nëpër shekuj luftërash dhe sakrificash, me plagët e pashëruara, liri të mohuara, shtypje dhe mizori të pafundme të përjetuara. Këta njerëz jo vetëm që morën fenë e re në zemrat e tyre, por më vonë u bënë forca që e ngriti atë drejt lartësive cezariane. Se si arriti shën Pali dhe ata që e shoqëronin të ndërmerrnin një punë kaq të stërmadhe, është bërë e qartë në librin *Romans XV,19*:

“Kështu që nga Jeruzalemi dhe rreth e rreth nëpër Iliri (Illiricum), unë kam predikuar fjalët e Krishtit”.

Ajo deklaratë, e marrë në tërësinë e saj, nënkupton praktikisht çdo këmbë të territorit shqiptar të përfshirë në atë fushatë të paharrueshme nëpër Iliri. Është padyshim e vërtetë se Pali, në udhëtimin e tij të fundit të shpejtë nga Roma në Jeruzalem, kaloi nëpër *Via Egnatia*, bash nëpër zemër të Shqipërisë, Durrësit, Elbasanit, Ohrit, etj. Për më tepër, është i mirënjohur fakti se krishtërimi fillimisht vuri një këmbë të fuqishme në ushtrinë romake. Meqë Shqipëria nuk ishte vetëm një terren i pasur rekrutimi për atë ushtri, por, siç e kam shpjeguar tashmë, trupat romake, në numër të madh strehoheshin në truallin e saj; ata e përqaftuan krishtërimin në këtë vend. Prandaj ka arsye të plotë për të ardhur në përfundimin se shqiptarët jo vetëm ishin të parët prej popujve europianë që e pranuan ungjillin, por edhe që e shpërndanë të vërtetën e dritës ungjillore nëpër tërë Perandorinë Romake, deri në kohën kur më i shquari i racës së tyre, Konstandini i Madh, si perandor, e bëri atë fenë zyrtare të Perandorisë dhe e zëvendësoi me Kryqin, simbolin e zotërave të tyre paganë. Kur Konstandini e transferoi fronin e perandorisë në Konstandinopojë, Shqipëria iu bashkëngjiti Perandorisë së Lindjes. Ajo mbeti në vitet e errësirës dhe furtunës, kur barbarët e veriut ushtruan ndikimin e tyre, dhe këto toka u lanë në gjak dhe u shkuan në zjarr e në hekur.

VANDALËT DHE HUNËT NË SHQIPËRI

Shqipëria ishte e para provincë e Perandorisë Romake që e provoi kamzhikun e vandalëve dhe të hunëve. Kjo ndodhi në shekullin e katërt. Detajet e këtyre

pushtimeve, objekti kryesor i të cilave ishte shkatërrimi, plaçkitja dhe dhuna, një lloj brigandizmi në shkallë kolosale, nuk ka përse të trajtohen këtu. Bota tashmë është njohur me to nëpërmjet autorëve latinë e grekë të kohës. Veprimet e tyre, të cilat zgjatën më shumë se një shekull, lanë pas vetes asgjë më shumë se shkatërrim dhe rrënim. Robertsoni¹⁴ thotë:

“Romakët, edhe pse e njihnin mirë tërbimin barbar, prapëseprapë u habitën me mizoritë dhe shkatërrimet e tyre”.

Procopiusi¹⁵ vlerëson:

“Për çdo inkursion të ndërmarre, të paktën 200.000 veta merrnin fund. Traka, provinca më e kultivuar në atë pjesë të perandorisë, ishte shndërruar në një shkretëtirë”.

Prisci (Priscusi)¹⁶, i cili i shoqëronte ambasadorët e dërguar për t’u marrë me Atilën, thotë:

“Në disa qytete nuk kishte banorë, por njerëz fatkeqë që kishin gjetur strehë në rrënojat e kishës. Ndërkohë fushat ishin mbuluar me eshtrat e atyre që kishin përfunduar në majën e shpatës”.

Shkrimtarë të tjerë nënvizojnë se si pesë shekuj më vonë tokat të cilat qenë kultivuar pasurisht dhe kishin ushqyer një popullatë të madhe, ose ishin mbuluar krejtësisht me pyje, ose ishin bërë krejt moçale prej tejvërshimeve të lumenjve dhe ngecjes së ujërave. Ato ishin shndërruar në kënetë, laguna dhe liqene. Vendi

¹⁴ Aleksandër, Konrad Bercovic, f. 335.

¹⁵ *Procopius of Caesarea* (Latin: *Procopius Caesarensis*) AD 500 – c. AD 565) ishte një studiues i shquar bizantin nga Palestina. Duke shoqëruar gjeneralin Belisar në fushatat e luftërave të perandorit Justiniani I, ai u bë historiani kryesor i shekullit VI, me botimin e librave *Luftërat e Justinianit*, *‘Ndërtesat justiniane’* dhe librin e famshëm *‘Historia e fshetë’*. Ai konsiderohet si historiani i madh i fundit i periudhës së lashtësisë. (Shënimi im – MB)

¹⁶ *Prisci (Priscusi)* lindi në Panion (në Trakë), diku nga viti 410 deri në 420 e.re. Në 448/449 e.r., ai shoqëroi Maximin, kreun e Ambasadës Bizantine që përfaqësonte perandorin Teodosi i Ri (408–450), në një mision diplomatik pranë oborrit të Atila Hunit. Gjatë qëndrimit atje, ai takoi dhe bisedoi me një tregtar grek, i veshur sipas traditës “Scythian-e” (apo Hune), i cili qe kapur tetë vjet më parë (441–442), kur qyteti Viminacium (që shtrihet buzë Danubit, në lindje të Beogradit të sotëm) u sulmua nga hunët. Tregtari i rrëfeu Priscusit se pas sulmit të hunëve mbi Viminacium, ai u bë skllav i Onegesit, një fisnik hun, por më pas fitoi lirinë dhe vendosi të jetojë me hunët. Priscusi zhvilloi një bisedë me të arratisurin grek në lidhje me cilësinë e jetës dhe drejtësinë si në Perandorinë Bizantine, ashtu edhe në mbretëritë barbare. (Shënimi im – MB)

ishite braktisur, ishte zbrazur prej banorëve, ishte mbushur me bisha të egra dhe zvarranikë. Me një fjalë, këta barbarë bënë që toka shqiptare dhe populli i vet të visheshin me të zeza, që mbahen edhe sot e kësaj dite.

NJË HISTORI QORRSOKAKU

Është tepër e vështirë, në mos e pamundur, të gjurmosh me saktësi rrjedhën e ngjarjeve që ndoqën njëra-tjetrën me kaq shpejtësi pas vdekjes së Atilës dhe zhdukjen, si rrjedhojë, të fuqisë së hunëve deri në shekullin e pesëmbëdhjetë, kur Shqipëria u gjet ballë për ballë me një tjetër fshikullim, turqit. Goditja pat ndikim edhe në Perandorinë e Lindjes, edhe në atë të Perëndimit. Gradualisht jeta u bë e tillë ku të gjithë kërkonin të merrnin diçka prej popullit shqiptar. I vendosur tepër larg nga Konstandinopoja për të gëzuar mbrojtjen e saj, vendi u bë pre e çdo force plaçkitëse dhe ushtrie pushtuese. Xhelozitë midis Lindjes dhe Perëndimit, sa politike dhe fetare, aq edhe rivale në tregti, shumë shpesh kishin rezultatet e tyre tragjike mbi këtë popull të pandihmë dhe mbi këtë tokë të vënë në syrin e keq. Më vonë lexojmë edhe emra popujsh të tjerë të cilët dilnin në skenë dhe zhdukeshin menjëherë.

Të tillë ishin gepidaet, lombardët (mjekërgjatët), avarët dhe sllavonianët. Prej këtyre, vetëm këta të fundit mbetën për të luajtur një rol në historinë e përhershme të vendit.

Giboni i përshkruan ata si më poshtë:

“Ata ishin harkëtarë të guximshëm dhe të zhdërvjelltë, pinin qumështin dhe ushqeheshin me mishin e kuajve të tyre... Pushtimi i parë i këtyre popujve ndodhi gjatë gjysmës së dytë të shekullit të shtatë. Nga viti 829 deri në vitin 927 mbizotërimi bullgar arriti kulmin e tij nën Cezarin Simeon dhe Samuel, babë e bir. Në këtë kohë, “perandoria” e tyre u shtri deri në Adriatik dhe përfshiu qytetet bregdetare të Shkodrës, Lezhës dhe Durrësit, aq sa edhe pjesën më të madhe të Epirit. Ndoshta gjatë këtij pushtimi ishte koha kur qytete të panumërta dhe qyteza, tani mbajtës të

emrave sllave, pranuan të pagëzoheshin, edhe pse sot zor se gjendet qoftë edhe një sllav që të jetojë aty.

Bullgarët nuk ndejtën aq gjatë pa u kundërshtuar në zotërimet e këtij territori. Me kohë u mposhtën nga perandorët e Bizantit; dhe këta në anën tjetër u mposhtën prej normanëve. Në shekullin e njëmbëdhjetë, nën drejtimin e Robert Guiskardit, vendi u muar në zotërim. Pushtimi u kundërshtua prej Bizantit dhe mbretit të Sicilisë për interesat e tyre për zgjerim zotërimesh. Vendi kalonte si prikë, nga një dorë në tjetrën. Brenda hapësirës kohore të disa viteve, vendi ishte pjesë e tri mbretërive të ndryshme italiane.

Kryqëzatat sollën përsëri ushtri të huaja në Shqipëri, si për shembull, në vitin 1185 kur Rikard Zemërluani “Coeur de Lion”,¹⁷ Tankredi, konti i Leçes, Balduini, konti i Flandrës dhe të tjerë, ndërmorën rikthimin e perandorit të shfronësuar Andronikut nga posti i tij në Bizant. Qyteti i Durrësit në atë kohë u plaçkiti i tëri dhe pas kësaj ushtria ndau prenë dhe e përshkoi tërë vendin në rrugën e vet drejt Tesalisë. Kohët që pasuan ishin fortunë e vërtetë. Perandoria e Bizantit, e kalbur dhe e korruptuar deri në themel, po binte me shpejtësi në rrënoja dhe shkatërrim dhe forca të reja po dilnin në skenë duke lakmuar edhe Lindjen, edhe Perëndimin. Rruga e vjetër e perandorisë po shkelej dhe rishkelej prej të tërëve. Princat feudale të Francës dhe të Kroacisë, sundues të ndryshëm të Italisë, venecianët, spanjollët, serbët dhe bullgarët, nga veriu dhe perëndimi, vërshonin nga të gjitha anët. Ndërkohë, nga lindja vinin turqit dhe saraçenët, të tërë të etur, të pangopur, grabitqarë, të gatshëm për të gëlltitur deri në kafshatën e fundit këtë perandori që po vdiste. Po Shqipëria? Për shkak se shtrihej në mes të portës hyrëse dhe dalje të gjithë këtyre lukunive, duhej të ishte një fushë beteje dhe ushqim i majmë për të gjithë!

Në vitet e fundit të shekullit të trembëdhjetë dhe fillimit të katërmëdhjetë

¹⁷ *Rikardi* (8 shtator 1157 – 6 prill 1199) ishte mbret i Anglisë nga data 6 korrik 1189 deri sa vdiq. Në çaste të caktuara gjatë kësaj periudhe ai ka mbajtur edhe titujt duka i Normandisë, duka i Akuitenës, duka i Gaskonisë, lordi i Qipros, konti i Anzhusë, konti i Maines, konti i Nantës dhe mbilord i Britanisë. Ai njihet si *Cœur de Lion* apo *Richard the Lionheart* (Rikard Zemërluani), edhe përpara se të hipte në fron, falë famës që kishte fituar si luftëtar dhe prijës i madh ushtarak. Saraçenët e quanin atë *Melek-Ricapo* *Melek al-Inkitar* – Mbreti i Anglisë. (Shënimi im – MB)

filloi të ngjitej Serbia. Ajo po merrte në zotërim territoret e Bosnjës, Serbisë së Vjetër dhe Malit të Zi. Më vonë serbët i zgjeruan pushtimet në jug, drejt Durrësit dhe Epirit. Dushani, që e drejtoi këtë pushtim, mori titullin “Mbret i Rumelisë, Sllavonisë dhe Shqipërisë”. I biri dhe trashëgimtar i fronit, të cilit i mungonte së tepërmi gjenia e të atit, e humbi perandorinë që ai ia kishte lënë pas. Shumë prej provincave ranë në duart e prijësve vendas, të cilët, duke qenë më të fuqishëm sesa sunduesit, deklaruan menjëherë pavarësinë e tyre. Kështu fillon ngritja e sistemit feudal me familjet e mëdha shqiptare. Familja Topia në Durrës, Stresio e Krujës dhe Lezhës, Dukagjini anës Drinit, Kastriotët e Matit, Golemët e Artës, Komnenët e Epirit, pasardhës të perandorëve të Bizantit, Zaharia i Zadrimës, Moisiu i Dibrës, Balshajt e Shkodrës dhe të tjerë. Këta burra nuk i ruanin aq shumë territoret e njëri-tjetrit dhe nuk bashkëpunonin kundër armiqve të tyre, përherë të shumtë, nga jashtë. Secili në mënyrën e vet të pavarur kërkonte lirinë e territorit të tij nga duart e armikut. Atyre u nevojitej dora e fuqishme e Skënderbeut që t’i mblidhte së bashku, për të kontrolluar dhe organizuar një forcë kundërgoditëse kaq të fortë, kaq të shpejtë, kaq të fuqishme sa ushtritë e Muratit II dhe të birit, Mehmeti II, të mos ta thyenin dot.

Ndërkohë, le t’i përmbledhim shkurtimisht ngjarjet e tre mijë vjetëve a më shumë, të cilat kanë kaluar në një panoramë të shpejtë. E kemi parë këtë popull të dalë nga mosha parahistorike, e mjegullt dhe e errët. E kemi parë kur toka ishte e re dhe e çartur prej shpërthimeve të flakëve vullkanike të fshehura dhe dridhjeve tronditëse të temeteve që tundinin themelet e saj. Kemi parë se si ata u pajisën me virtytet më të larta të cilat kurrë nuk i kanë braktisur, të përmbledhura në devizën “thuj të vërtetën dhe kurrë mos gënje!”. I kemi parë tek mbanin shtëpitë e tyre dhe altarët të shenjtë dhe të paprekur, si dhe burimet e jetës së tyre të pastra. I kemi parë tek kurorëzonin gratë e tyre duke i nderuar, tek plugonin arat dhe ruanin tufat e tyre me besim të plotë dhe fuqinë e duhur dhe tek nderonin zotin që i shtonte ata nën qiellin e tyre të hapur që vetë ua kishte caktuar. Ne kemi vënë në pah formën e tyre parake të jetës shoqërore dhe politike, ku çdo fis ishte i lirë, siç ishte Abrahami, për të zgjedhur vendin dhe për ta mbrojtur atë. I kemi parë tek

bashkoheshin me njëri-tjetrin përballë rrezikut të përbashkët. Vërtet na janë dukur parakë, por, prapëseprapë, në shumë aspekte një model i veçantë për një republikë të madhe dhe moderne.

NË FILLIM, ATY KISHTE NJË INSTINKT AQ TË THELLË, TË PAÇR-
RËNJOSSHËM, NJË KUJTESË TË EKZISTENCËS SË MËPARSHME
E CILA ËSHTË RUAJTUR DUKE RRJEDHË NË VENAT E RACËS
SË LASHTË SHQIPTARE, BIJT E SË CILËS E LIDHIN ORIGJINËN E
TYRE ME NJË KATAKLIZMË SHKATËRRUESE TË NATYRËS.

III

LINDJA E DIELLIT TË DITËS SONË PERËNDIMORE

Ne jemi të prirur të harrojmë magjinë e papritur të lindjes së diellit që del nga mitra e natës, siç është edhe pranvera, fëmija i dimrit. Kaq të dashuruar jemi me ditën e sotme, sa i japim pak rëndësi natës që e ka përcjellë atë drejt agimit të vërtetë. Ne, të zënë me punë ashtu si bleta, me forcat që ia kemi zbutur natyrës, me diapazonin kozmik të pamjes dhe njohurive tona, i ngremë ato në lartësinë e katedraleve që adhurojmë, mburremi me forcën imponuese të pasurisë dhe pushtetit, dhe pranojmë me lehtësi të hijshme doktrinën që thotë se jemi klasa më e lartë e krijesave në shkallë universale, “pak më të vegjël se Zoti”.

Dhe përsëri ka qenë një kohë kur nata e errët – shpirtërore, mendore dhe fizike – shtrihej përmbi Botën Perëndimore. Atëherë njeriu i shkretë pengohej verbërisht në errësirën shpuese, më i pashpresë se një urith dhe një lakuriq nate. Pastaj vjen agimi dhe lindja e diellit. Jo me shpejtësi, jo magjishëm, jo ekzaltueshëm në qiellin tonë lindor, por ngadalshëm, nëpër dhimbje dhe luftë zemërthyer, më shumë si një re verbuese, një frenim i fortë, një katastrofë dhe dështim i përbuzshëm. Ku kishin lindur ato gra dhe burra të cilët mbanin barrën e asaj errësire, që kërkonin kuturu

verbërisht rrugën e tyre nëpërmjet mjegullës së saj, egërsisë së saj të së keqes dhe forcave armiqësore, të pamëshirshme në shkatërrimësinë e tyre? Në fund të fundit, kush lëshon dritë mbi agimin që hap sytë? Ne nuk kemi përgjigje të saktë për këtë pyetje, por dimë se si *Eosi*, mbretëresha e Agimit, do ta kishte dashur atë dhe se si ata duhet ta kenë kthyer atë dashuri në një habi adhuresë në sytë e tyre! A ishte *Titonusi* kapiteni dhe udhëheqësi i tyre? Sa e habitshme që ai kërkoi rini të përjetshme në duart e Eosit?

Prej nga erdhën ata? A ishin ata të parët, të drejtuar prej njëfarë Abrami¹⁸, të mbushur me atë trazirë hyjnore e cila, që nga fillimi, i shkëputi njerëzit nga qetësia e tyre e Edenit drejt egërsisë së jetës? Sidoqë të jetë, ata arritën te kjo egërsi e koklavitur e Ballkanit, me male të ashpra hijerënda, lumenj të egërsuar, përzierje erërash të tmerrshme, shira të rrëmbyeshëm, vetëtima, furtuna, hendeqe të thella që plotësojnë natën e errët, duke goditur terrin që pengonte ditën e re. E po ashtu livadhet e saj të harlisura, puhia e lehtë, shpërthimi i sytheve, fushat e mbushura me lule aq të bukura sa edhe vetë zoti do t'i lakmonte; pastaj bora e ftohtë, shiroka, vapa përvëluese, thatësira, uria, zia, vdekja...

A e gjetën ata këtë Ballkan të tillë siç e njohim ne sot? Për këtë duhet të dyshojmë plotësisht. Ka më shumë fakte kundër se sa pro. Në fillim aty kishte një instinkt aq të thellë, të paçrrenjosshëm, një kujtesë të ekzistencës së mëparshme e cila është ruajtur duke rrjedhë në venat e racës së lashtë shqiptare, bijtë e së cilës e lidhin origjinën e tyre me një kataklizmë shkatërruese të natyrës. Mbi anën adriatikase të detit Egje jetonte një popull që e thërriste veten *Phrygian*. Vendose këtë në gjuhën shqipe dhe çfarë do të dalë? *Friqan*. Popull i frikësuar! Duke njohur që shqiptarët nuk frikësohen prej asnjë njeriu të vdekshëm, as prej gjakmarrjes

¹⁸ *Abraham*, emri i lindjes i të cilit ishte *Abram*, është eponimi i besimeve abrahamike, midis të cilëve janë Judaizmi, Kristianizmi dhe Islamizmi. Sipas të dyjave, edhe Biblës hebraike edhe Kuranit, Abrahami është paraardhësi i shumë fiseve, përfshirë ishmaelitët, izraelitët, midianitët, edomitët, dhe të tjerë. Abrahami ishte pasardhës i Shemit, djalit të Noas. Kristianët dhe myslimanët besojnë se Jezui ishte pasardhës i Abrahamit, ndërsa myslimanët besojnë se Muhameti ishte gjithashtu pasardhës, nëpërmjet Ishmaelit. (Shënimi im – MB)

së egër e cila ka lindur nga natyra armiqësore në formën e vet më të vrazhdë, aty duhet të ketë lindur diçka prej një tmerrri shumë të jashtëzakonshëm, një *bête noir* më e tmerrshme se sa monstra parahistorike për të ushtruar frikë përballë një populli si ai.

Ndoshta mund të zhvillojmë një teori që të merret me këtë, duke e parë nga afër gjeografinë e këtij rajoni. Në fillim ata ishin dy gadishuj të ngjitur me njëri-tjetrin, të cilët kishin brenda vetes gjinj e limane të panumërta, ngushtica dhe grykëderdhje lumenjsh. Ata dukeshin si mbetje të dy anijeve të shkatërruara, të kredhura në detin Mesdhe. Midis tyre qëndron jeta me pulsën e vet të fuqishëm. Drejt verilindjes tentakulat arrijnë deri larg nëpërmjet sipërfaqes së tokës, prej Helespontit dhe Bosforit, deri larg në *Euxine*¹⁹, ose Detin e Zi. Një numër ishujsh, si Kreta dhe *Cyclades*, të aftë të mbajnë qytetërimin e tyre – të tjerët thjesht shenja në sipërfaqe – shënojnë trupin ngjyrë blu në gri. E tërë zona ka pamjen e një vendi të shpartalluar dhe copëtuar prej disa forcave kozmike, me pjesë të tij të bëra shuk në copëza, hedhur mbi kazanin që zien në mes të detit. A ishte ky një tërmet i shoqëruar prej një vërshimi, i cili shkatërroi dhe mbyti atë zonë të rrënuar duke shqyer e shkaktuar plagë të çjerra e të egra të natyrës? A ishin këta banorë të këtyre viseve njerëzit që shpëtuan nga Përmbytja? Ndoshta ishte një tërmet pasi, siç e dimë, e tëra kjo gjendet brenda një zone sizmike. Apo do të ketë qenë një meteor gjigand i hedhur në hapësirë prej diellit, pa bërë kujdes dhe krejt indiferent ndaj dëmtimit që mund të shkaktonte, e që ra në atë zonë duke shpërthyer si një bombë gjigande? A nuk do ta shpjegonte kjo më mirë shkatërrimin e tokës në copa të tilla fragmentale? Gjithashtu, a nuk do të jepte arsye për të kuptuar më mirë *Kultin e Diellit*, i cili ishte shumë i fuqishëm midis këtyre popujve të lashtë dhe ndaj altarëve që ata ndërtojnë në nderim të Tij, atje lart në majë të maleve? Maks Nordau²⁰ në

¹⁹ *Euxine*, emri arkaik për Detin e Zi (lat. Pontus Euxinus, greqisht Pontos Euxenios, “deti mikpritës”), një eufemizëm për Pontos Axeinos “deti jo mikpritës.” Sipas Room, The O. Pers. emri për detin ishte akhsaena, “i errët,” ndoshta lidhur me stubitë e menjëhershme dhe të rrezikshme që e bënin detin kërcënues për marinarët dhe errësonte pamjen e tij. Grekët e morën këtë të papërkthyer si Pontos Axeinos, që u interpretua si fjala greke që ka ngjashmëri në tingëllim axenos “jomikpritës”. Pra, emri në anglishten moderne reflekton origjinalin. (Shënimi im – MB)

²⁰ *Max Simon Nordau* (29 korrik 1849 – 23 janar 1923), lindur *Simon Maximilian Südfeld* në Pest, Hungari, ishte

librin e tij “*Interpretimi i historisë*” na thotë:

“Në origjinën herodotiane të hershme, historia ishte një formë e tregimit, e ndryshme nga eposi i sotëm”.

Në përpjekjet e tij për të gjetur rrugën tonë midis cepave anësorë të asaj errësire të lashtë e cila, përveç magjisë së veglave si lopata, nuk na ka dhënë shumë informacion autentik përsa i takon origjinës së vërtetë të jetës dhe qytetërimit evropian, njeriu duhet të mbajë parasysh se mbetjet e përhershme të jetës rrallë gjenden në shtetet e tyre të lashta. Kjo ndodh vetëm kur qytetërimet formohen plotësisht dhe fillojnë të ndërtojnë qytetet me mure të forta, të larta, me themele masive brenda zonave kompakte. Ato vazhdojnë të mbivendosen, të rrënohen dhe të ribëhen brez pas brezi. Njëherë e një kohë njerëzit ishin thjesht barinj dhe lëviznin nga një kullotë në tjetrën, nga një vend në tjetrin, jetonin në kasolle të thurura me thupra dhe ushqeheshin me mishin e siguruar nga gjahu ose kafshët e tjera. Erdhi koha kur arkeologët përvijuan ide të qarta për zhvillimet e hershme të qytetërimit. Sigurisht që rrjedhja e ujërave të lumenjve të kontinentit ishte bazë për shpjegim. Njerëzia ishte vendosur aty-këtu afër Tigrin, Eufratit dhe Nilit, duke siguruar terren mbarështrimi që erdhi, më së fundi, me kalimin e mijëvjeçarit si një shpërngulje e popujve nga këto qendra drejt fushave të virgjëra të kontinentit të sapozbuluar të Europës. Kjo teori u hodh poshtë tërësisht me zbulimin e lopatës në Europë në këto vitet e fundit. U gjetën, gjithashtu, prova të pagabueshme të qytetërimit dhe kjo përcaktoi se cili ishte qytetërimi egjean dhe si u zhvillua ai krejt i pavarur nga Lindja e Egjiptit dhe përgjatë linjave të lumenjve.

Është padyshim e vërtetë se këta popuj kishin kontakte të shpeshta, intime, që prej kohës së fenikasve, Persisë dhe Egjiptit. Ka madje edhe prova të besueshme se ata kishin marrëdhënie tregtare me Kinën dhe Indinë. Sigurisht, Kreta dhe Egjipti ishin të lidhur me marrëdhënie tregtare reciproke në shumë fusha të veprimtarisë

një udhëheqës sionist, mjek, autor dhe kritik shoqëror. Ai ishte bashkëthemelues i Organizatës Botërore Sioniste së bashku me Theodor Herzlin, si dhe president e zëvendës president i disa kongreseve sioniste.

së tyre. David G. Hogarti²¹, i Kolegjit Magdalenë në Akademinë Britanike, në librin e tij *“Ionia and the East”* thotë:

“Ngjet shumë që Egjeu ta ketë mësuar Lindjen sa edhe e kundërta. Është e sigurtë se arti egjean kishte arritur pjekurinë dhe kishte filluar të konkurronte arte të tjera si ai asirian. Përpara tij kishte një art tjetër, ai fenikas, i cili kishte lënë shenjat e veta.”

Dhe përsëri:

“Mesopotamia e Ulët ishte djepi i një kulture të konsiderueshme, të paktën po aq herët sa ajo e Egjeut; sapo u vendos komunikimi midis kulturave të Sirisë dhe Egjiptit, u ndie edhe ndikimi i babilonasve edhe në Kretë. Por, balanca e ndikimit është në favor të Egjeut. Ne nuk e pranojmë më pa asnjë rezervë fjalën e urtë Luksi ish oriental. Kështu, me çfarëdo kënaqësie që të ndeshemi, mundemi që me besim të plotë të pranojmë thënien se kazani i Europës e ka fillimin në fundin e vet”.

Për ata që kanë patur përshtypjen se arti i qytetërimit në Kinë është pararendur prej shekujsh, nëse jo mijëvjeçarësh, prej tërë kombeve europiane, do të ishte interesante të lexonin dëshminë e *dr. Karl Uiting Bishopit*²², kurator, shpjegues në Galerinë e Artit *Freer*, Uashington D.C., i cili ka bërë një studim të plotë dhe i ka dhënë përgjigje të plotë pyetjes.

Ai pohon se gruri, i cili kultivohej në Lindjen e Afërt prej mijëvjeçarit të katërt para Krishtit, nuk gjendej në Kinë deri në mijëvjeçarin e dytë. Pula ishte zbutur për përdorim shtëpiak në Lindjen e Afërt përpara se kjo të ketë ndodhur në Kinë. Lopët nuk njiheshin në Kinë deri në mijëvjeçarin e dytë. Qetë nuk përdroreshin si kafshë shtëpiake deri në shekullin e katërt para Krishtit. Gjithashtu në Lindjen e Afërt delet ishin kthyer tashmë në kafshë shtëpiake që prej shekullit të katërt para Krishtit. Ato ishin mbarështruar për të prodhuar lesh, diçka që duhet të ketë qenë kërkuar shumë

²¹ *David Zhorzh Hogarti (David George Hogarth)* (23 maj 1862, Barton-upon-Humber, Lincolnshire – 6 nëntor 1927, Oksford) ishte arkeolog britanik, shkollor bashëkohës me T. E. Laurencin dhe Artur Evansin.

²² *Dr. Karl Uiting Bishopi* - i lindur në 12 qershor 1882, djali i Charles Bishopit (1850-1941), misionar metodist në Japoni, ai mbaroi studimet në Universitetin DePuaw, Greencastle, Indiana, dhe në Hampden-Sidney College, Farmville, Virginia. Ai u martua me Nettie E. Brooks në 24 shkurt 1909 në Tarrytown, Nju-Jork. Në fakt ai u martua për herë të dytë me Daisy F. Bishopin.

kohë më parë, pasi delet e egra nuk rrisnin lesh për t'u qethur. Për më tepër, ky lesh thurej dhe përdorej për qëllime të ndryshme. Në Kinë na del se ato përdorëshin diku që nga fillimi i mijëvjeçarit të dytë para Krishtit... Në Lindjen e Afërt gjejmë gjurmë të artit të përpunimit të metalit që nga fillimet shumë primitive të tij gjatë një periudhe të gjatë evolucioni deri tek mijëvjeçari i katërt para Krishtit, kur arrin një shkallë të lartë zhvillimi. Në Kinë, në të kundërt, punimi i metalit nuk njihet deri shumë më vonë se kaq. Një shembull tjetër i këtij lloji është përdorimi i rrotës për transport. Kjo praktikë njihet në Lindjen e Afërt që në fillim të mijëvjeçarit të katërt para Krishtit. Në Kinë kjo nuk gjendet deri nga mesi i mijëvjeçarit të dytë.»²³

I jam referuar këtij artikulli, sepse ai qëndron në një drejtim të tillë dhe në kontrast të plotë me atë çfarë kemi konsideruar si një qytetërim krahasimisht modern, kundrejt një qytetërimi të lashtë. Sigurisht, pa asnjë mjet në disavantazh ndaj të parit. Në të vërtetë, ka një provë përfundimtare tashmë të një antikiteti të madh për qytetërimin egjean. Arkeologët ia kanë dalë të gërmojnë thellë deri tek epoka neolitike, kur gjithë veglat dhe pajisjet bëheshin prej guri. Kjo do të ketë ekzistuar midis katër dhe pesë mijëvjeçarëve para Krishtit. Nuk është e vështirë të pikturojmë atë çfarë do të sigurojë një qytetërim; ushqim, më së tepërmi mish të gjallë kafshësh të egra, shpendësh dhe peshk; shtëpi të bëra prej kashte, të lyera me baltë, mbuluar me bar dhe pak punë bujqësore. Në fillim, ndoshta, zbutja e kafshëve për përdorim shtëpiak, si qetë, lopët, kuajt, delet dhe qentë dhe, po ashtu, pulat. Gratë bënin ato punë që ua kërkonin burrat. Gërshetimi i punëve ishte në fillimet e tij. Po ashtu poçeria ishte në fillimet e saj, në format më të thjeshta.

Pastaj vjen epoka e bronxhit, gjatë mijëvjeçarit të katërt para Krishtit. Bujqësia u bë fusha kryesore e veprimtarisë njerëzore, duke u kombinuar me jetën baritore. Ende nuk dihet nëse njerëzit u njohën nëpërmjet kontakteve me banorët e luginës së Nilit me kultivimin e grurit dhe melit. Ata mund t'i kenë zhvilluar ato në mënyrë të pavarur. Prandaj shohim të kultivohen si bimët, ashtu edhe kafshët. Kjo

²³ Shënim i autorit: Citimet janë marrë nga artikulli i botuar në *The DePauw Alumnus* nga dr. Bishopi, nëntor 1936.

do të thoshte më shumë ushqime për njerëzit, jetë më të mirë, strehim më të mirë, rehati më të madhe dhe, më në fund, më shumë dinjitet që rrjedh nga të qenët i kamur.

Ushqimi filloi të përmirësohej. Qumështi i lopëve prodhonte gjalpë dhe në Ballkan ky u bë ushqimi parësor i këtyre popujve, që atëherë e deri më sot. Kafshët u stërvitën për punë në fushë; veglat dhe pajisjet u zhvilluan për këtë përdorim të gjerë, gjithashtu për transport të produkteve të tyre nga një bashkësi tek tjetra për qëllimet e shkëmbimit.

Përparim i madh u bë në përdorimin e lirit dhe leshit, që endeshin për veshje për njerëzit. Më vonë shijet e tyre artistike u kultivuan dhe rrobat e tyre e cohat e tjera të përdorimit shtëpiak morën forma të bukura në prerje dhe ngjyrë. Poçeria, ndoshta treguesi më i besueshëm prej të gjitha shkallëve të përparimit të qytetërimit, tregonte një zhvillim të dukshëm dhe gjendej në çdo cep të Egjeut. Përtej çfarëdo dyshimi, zbulimi më i madh i asaj epoke ishte bërë kur disa punëtorë që merreshin me metalet, ndoshta rastësisht, ndoshta qëllimshëm, përzien kallaj me bakër në kazanë shkrirjeje dhe prodhuan bronxin. Nuk ishte asgjë më pak se sa një çelës kopil që hapte derën drejt një bote të mrekullueshme. Kjo revolucionarizoi tërë mënyrën dhe cilësinë e jetës. Kjo u mundësoi atyre të kultivonin tokën aq sa të merrnin prodhim më shumë se nevojat e familjes ose të bashkësisë. Kjo u bë një armë e fuqishme në duart e tyre qoftë për mbrojtje, qoftë për pushtime.

Kjo bëri të mundur përqëndrimin e një numri të madh njerëzish në territore të vogla, ku merreshin me punë dore. Tani ata merreshin me tregtinë dhe industrinë nën sundimin e pronarëve, parisë, sunduesve apo mbretërve, sipas rastit. Tani prodhimet e zejtarisë shkëmbeheshin me prodhimet bujqësore. Ai që deri atëherë ishte mësuar të krijonte në mënyrën e tij trashanike rrotën për karrocën e tij, tani do ia linte këtë mjeshtrit, ndreqësit të karrocave, i cili e bënte më mirë këtë dhe në shkëmbim siguronte pulat, vezët, leshin, grurin, melin, apo çdo gjë tjetër që nevojitej. Dhe shohim që kështu arrin edhe vetë qytetërimi. Ka patur pa dyshim

qendra të caktuara territoriale ku ndodhën këto zhvillime. Në rrjedhë të kohës këto u bënë shtete të ndara, duke patur sunduesit e tyre, funksionarët publikë, burra të cilët në fillim sakrifikuan një pjesë të kohës së tyre që ia kushtonin punëve të tregtisë dhe ia kushtuan atë çështjeve publike por, me rritjen e përgjegjësive dhe detyrave publike, ia kushtuan punëve publike të tërë kohën.

Padyshim që do të kishte edhe luftë. Aty ku burimet ishin më të kufizuara, njerëzit do të ndesheshin me racat e tjera më të sukseshme, do t'i sulmonin fqinjët më të begatë duke bërë që pas çdo beteje të lindnin qytete të vogla që më pas do të përthitheshin derisa nëpër tërë Ballkanin të mbeteshin ndoshta vetëm disa shtete.

Midis atyre që mbetën si *par excellence*, mund të përmenden qytetshtetet e Knososit, një vend i vogël jonian në lindje, ana aziatike e detit Egje me Halikarnasin, shtëpia e Herodotit. Pastaj vijnë qytetet kryesore si Troja, kryeqyteti i saj Hisarliku, Traka, e cila ishte qendër bujqësore dhe një tjetër që njihet si Danubiani, që u përqëndrua në luginën e Danubit të Ulët. Ato u zgjatën si krahë albatrosi thuajse deri në Tesali, deri në detin Adriatik dhe u shtrinë në veri dhe lindje përtej Danubit deri në detin *Euxine*. Por le të flasim edhe për detin Egje dhe mijëvjeçarët e historisë së tij.

Le të supozojmë se popujt që banonin në zonat e Egjeut i shpëtuan tragjedisë së Përmytjes, e cila mund të ketë qenë një prej më të mëdhave që kur *homo sapiens* filloi të ndeshet me ashpërsinë e natyrës. Është e arsyeshme të supozojmë se efektet e këtij vërshimi u përjetësuan nëpër shumë breza. Është kuptimplote që Poseidoni, zoti i detit Mesdhe dhe detit Egje, njihet si një prej zotave më të mëdhenj. Emri i tij shpjegohet vetëm nga gjuha shqipe *Po-se-i-don*, *Po*, në qoftë se *don*.

Një prej elementeve më të bezdisshme në këtë aspekt është era. Këtu, në këtë ujëmbledhës, era që fryn prej katër anëve të busullës, përplasat në një ndeshje të shpeshtë me tërë furinë e gladiatorëve qiellorë, secili duke luftuar në mënyrën e vet dhe etjen e paepur për fitore. Malet dërgojnë aty Borën²⁴ e tyre të ngrirë nga veriu.

²⁴ Shqip në original.

Afrika fut shirokën e saj të përgjumur vdekjeprurëse nga Saharaja; erëra të tjera perëndimore dhe lindore vrapojnë si kampione futbollit nga anësoret. Rezultati mund të imagjinohet më mirë se sa ç’është të përshkruar me fjalë. Aty ka turbullim, zhurmë, “zhurmë të shumë ujërave” që rrahin kundër njëri-tjetrit me furi dhe çmenduri. Një krijim i vërtetë i djallit mund të nxisë në kohë rekord dhe pothuajse pa paralajmërim. Këtë e përshkruan shën Pali në Librin e Veprave dhe, po ta lexoni, do të përftoni një pamje të gjallë²⁵ të kësaj.

Gustav Glotsi,²⁶ anëtar i Institutit të Francës dhe profesor i Historisë së Greqisë në Universitetin e Parisit, në librin e tij të shquar “Qytetërimi egjean” ka shkruar në lidhje me këto erëra si më poshtë:

“Sistemi atmosferik i Mesdheut ndryshon shumë sipas stinëve. Nga pranvera deri në vjeshtë alternimi i flladit u mundëson peshkatarëve të nisnin lundrimin në mbremje dhe të kthehen në mëngjes pa rrezik. Në të njëjtën kohë, era nga veriu shfaqet deri sa ata të bëhen zotër të vërtetë. Aty janë të ashtuquajturat erërat etesiane të cilat, me frymëmarrje të fuqishme, godasin anijet nga Cyclades në drejtim të Kretës dhe nga Kreta në drejtim të Egjiptit. Por në dimër vargu i puhive të detrave dhe tokës zhduket në një trazirë të përgjithshme. Variacionet barometrike çojnë tek vërshimet lokale, të shpejta dhe të dhunshme të ajrit në të tëra kohërat. Erërat shpërthejnë kundër njëra-tjetrës, derisa përplasen dhe shpërthejnë në një dallgëzim të parrezistueshëm, të parregullt, të shkurtër, ose lëshojnë masa të mëdha uji që vorbullojnë në ciklone të frikshme. Midis ujërave që derdhen pa pushim, shtëllungave të papërmbajtura të erës, valëve shkatërruese, qiellit të ulur poshtë nga retë dhe errësirës që shfaqet papritmas,

²⁵ *Book of Acts* (Libri i Veprave), Kapitulli XXVII.

²⁶ *Gustav Glotsi* (17 shkurt 1862, Haguena, Bas-Rhin – 16 prill 1935, Paris) ishte historian francez i Greqisë së Lashtë. Ai ishte mbështetës i teorisë se historia nuk ndjek kurrë një drejtim të thjeshtë dhe logjik. Glotsi studioi në *École Normale Supérieure* dhe në 1885 mori *agrégation d'histoire*, një provim konkurrues në Francë, i organizuar për të rekrutuar mësues për shkollën e mesme. Në 1904, ai zëvendësoi Pol Girodenë (Paul Guiraudin) si profesor i Historisë Greke në Sorbonne. Në 1920 ai u bë anëtar i *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* dhe u emërua presidenti i saj më 1928. Vlen të përmendet vepra e tij: *Historia Ekonomike dhe Qytetet e Greqisë së Lashtë. Le travail dans la Grèce ancienne* (1920) është e mirënjohur në përkthimin në gjuhën Angleze *Ancient Greece at Work* (1926), siç është vepra e tij *Cité Grecque* (1928) *The Greek City and Its Institutions* (1930). (Shënimi im – MB)

edhe marinarët më të zotë e humbin pamjen e yllit polar”.

Në këto kushte, siç i përshkruam ato, përfundimi është i saktë: banorët parakë të të gjitha kohërave në botë e mbanin detin dhe elementet e natyrës si një “gjë të shenjtë”. Por, edhe natyra ndeshet me sfidën e guximit njerëzor ndaj ashpërsisë dhe përpiqet të bëjë diçka në të. Në fillim, vorbulla e vogël e krijuar në ujë nga një lopatë e vogël lundrimi solli atë që në det të qetë dhe qiell të kaltër, njeriu të largohej nga një breg për të arritur në një breg tjetër. Ishte zgjuarsia e peshkatarit, në përpjekje për t’i marrë natyrës gjithçka që mundej. Shkallë-shkallë, duke fituar mjeshtëri në ndërtimin e barkave, në teknikat e lundrimit dhe duke fituar njohuri mbi drejtimin e erërave detare, njerëzit u bënë mjeshtër të lundrimit, duke iu qasur kështu thellësive të kaltërta të deteve. Kështu do të shohim më vonë se si lundrimi u zhvillua deri aty sa të sillte egjeanët në kontakt edhe me Lindjen e Afërt, edhe me atë të Largët, me Egjiptin dhe Afrikën. Do të shohim, gjithashtu, se si anijet e tyre të luftës mundësuan një gjendje tjetër të përparuar qytetërimi, duke sjellë lulëzim e zhvillim kryesisht për shkak të mjeshtërive të tyre për të shfrytëzuar detin.

Pamja jonë e kësaj bote antike nuk është e plotësuar ende dhe nuk do të plotësohet derisa të jetë vlerësuar problemi i popullatës së saj në të. Ne duam të dimë kush ishin këta pionierë, cilit grup racor i përkisnin dhe çfarë lidhje kishin ata me këtë racë të Rip Van Vinkëlit²⁷, nëse ka ndonjë, njeriut të dremitur me sy ëndërrues, në vetminë e tij të alpeve shqiptare.

²⁷ Historia e Rip Van Winkle është krijuar gjatë viteve dhe pas Luftës Revolucionare të Amerikës. Heroi bie në gjumë , që zgjat njëzet vjet. Kur zgjohet gjen një botë të ndryshuar aq shumë sa nuk arrin ta kuptojë më. Kjo përrallë klasike e shkruar nga Washington Irvingu është bërë popullore prej mëse dyqint vjetësh në Amerikë. Ai personifikon njerëzit të cilët ballafaqohen papritur me ndryshime të mëdha në shoqëri. (Shënimi im – MB)

EMRI I POPULLIT TË SAJ (SHQIPËRISË) NË VETVETE ËSHTË SHUMË MË PIKTORESK DHE MË KUPTIMPLOTË. "SHQIPËRIA"- NGA "SHQIPONJË"- DHE QË KËTEJ "TOKA E SHQIPËS". KËSHTU NJERËZIT E TOKËS SË SHQIPEVE BËHEN SHQIPTARË. KY ËSHTË EMRI QË NXIT GJAKUN E TYRE, QË U RRI PËR SHTAT CILËSIVE QË I DALLOJNË ATA NGA TËRË NJERËZIT E BALLKANIT. AI ËSHTË BËRË NJË EMËR SHUMË KRENAR, SEPSE I KA MBROJTUR ATA ME SUKSES NGA SHFAROSJA NË RRJEDHË TË MË SHUMË SE DY MIJË VJETËVE, NDËRSA ATA KANË QENË RRETHUAR BREND A MUREVE TË TYRE MALORE PREJ NJË NUMRI KOMBESH, RACASH, PERANDORISH, TË CILAT LUFTUAN ATY DHE U PËRPOQËN TA ZOTËRONIN BOTËN.

IV

PEMA FAMILJARE

Nëse do të fillonim të vlerësonim këtë histori gjenetike të Ballkanit, siç kanë bërë hebrenjtë me të tyren, do të shohim se ajo është më e thjeshtë dhe më e lehtë: Ajo është një histori me një Zot, një Kopësht dhe një Njeri. Me këtë material njeriu mund të shkojë kudo, të bëjë diçka dhe gjithçka. Tek e fundit, shqiptarët kanë historinë e tyre të Krijimit dhe një njeri epik në të, e cila shtjellohet si më poshtë:

Pasi Zoti kishte bërë pjesën tjetër të botës, atij i kishin mbetur shumë gurë në duart e veta, me të cilët nuk dinte çfarë të bënte më. Duke ndjerë se ndoshta ai e kishte tejbërë pjesën ujore të tokës, futi në thasët që i kishin mbetur tepricat e një mali që vështronte mbi detin Adriatik dhe shkoi të shihte për një vend të mirë ku do ta lëshonte përtokë. Gjatë mungesës së tij ra një tërmet i madh dhe i shkundi gurët duke i hedhur poshtë. Ata ranë dhe formuan atë relief që kemi sot anembanë vendit. Kur Krijuesi u kthye dhe vështroi çfarë kishte ndodhur, rrudhi krahët (një gjest i njohur i shqiptarëve) dhe iu dha të thoshte: “Oh, mirë, mirë, çfarë mund të

presë tjetër njeriu prej një vendi të tillë, gjithësesi?” dhe duke qenë i lodhur me punën e tij të ditës, ai u kthye, u largua dhe i la gurët aty ku kishin rënë. Kështu erdhi në jetë Shqipëria, “Toka e shqipeve”. Sipas mendimit të shumë njerëzve të mirë, Zoti nuk u kthye kurrë më tek ai vend.

Po kush qe i pari njeri që i hasi maja e opingës tek thepat e atyre shkëmbinjve? Këtë askush nuk e di. Ajo çfarë dimë është se ai nuk do të ndërtonte një kopsht tjetër të Evës. Ai mund të ketë qenë një bari dhish. Ndoshta edhe “ushtar i panjohur” në luftën e parë europiane, pasi është krejt e sigurtë se ai u bë pjesëtar i një lufte të tillë përpara se të vdiste. Dhe këtu jemi po aq në errësirë sa të mos dimë se prej nga erdhi ai. A jemi në atë pozitë sa të mendojmë për të si një i sapoardhur, duke ndjekur një rrugë e cila e kishte fillimin dy mijë milje në drejtim të Lindjes? Apo ishte ai një fëmijë autokton, i dalë nga toka, i cili ka parë çdo gjë që nga fillimi, të ketë qenë i lidhur me të njëjtin vandak të jetës me shkëmbinj, dete, forca titanike të natyrës?

Unë do të dëshiroja t’i jepja lexuesit një përgjigje kategorike ndaj kësaj pyetjeje, por e kam të pamundur. Bibliotekat e Romës, Napolit, Parisit, Oksfordit, madje edhe ato të Muzeumit të Madh të Britanisë, megjithëse kam bërë kërkime tepër të zellshme në to, nuk më kanë dhënë ndonjë përgjigje të saktë për këtë. Historianët nuk pajtohen. Arkeologët janë të ndarë në mendimet e tyre. Ekspertët nuk kanë arritur në një vendim përfundimtar. Përsëri dhe përsëri unë kam hasur në përgjigjen e ngurtë që kam marrë prej çdonjërit prej këtyre grupeve, jetët e të cilëve u janë përkushtuar studimeve të tilla: Pas tërë këtyre, tek e fundit, çfarë rëndësie ka kjo? A është kjo ajo çfarë dëgjoj nga lexuesit tek na thonë :

“Ne kemi botën tonë moderne e cila, për të ardhur deri këtu, na ka kushtuar mjaft sakrifica njerëzore, humbje jete, gjaku dhe lotësh. Përveç këtyre, ne ende nuk kemi mbaruar së paguari për fillimin. Le të vijojmë me punën dhe “le të lemë të vdekurit e mëparshëm të varrosin të vdekurit”²⁸.

²⁸ A Psalm of Life nga Longfellow, varg nga poema e tij.

Unë rrëfej në një masë të madhe me simpati çdo pikëpamje të tillë. Dhe përsëri, ka plot arsye detyruese të caktuara se përse më duhet të vazhdoj të merrem me këtë histori. Shkurtimisht, këto janë tri:

E para, këta shqiptarë që po vdesin nga uria dhe vuajtjet që shkakton i ftohti në gjendjen e tyre mizërabel të jetesës nëpër kasolle midis dëborës së maleve të Shqipërisë, për të cilët pjesa tjetër e botës as që dihet se ku është, ishin njëherë e një kohë një popull i madh. Dhe unë do të desha, thjesht për hir të drejtësisë, që bota ta dijë këtë.

E dyta, nuk mjafton për mua që të kemi një Plymouth Rock²⁹ dhe një Bunker Hill³⁰. Prandaj kjo parashkurton më shumë mijëvjeçarë qytetërimi të cilit ne i takojmë.

E treta, pas një marshimi kaq të gjatë e të largët nga djepi i lindjes sonë, është e pashmangshme që shumë gjëra të fshihen. Unë kam ndjesinë e çuditshme që disa prej këtyre gjërave mund të kenë qenë shumë të vlefshme dhe mund të jenë edhe tani të tilla si një pasurim shumë i madh i jetës sonë perëndimore.

Vështirësia thujtse e pakapërcyeshme gjendet tek ajo se ne nuk e gjejmë asgjëkund racën shqiptare të përcaktuar qartazi si njësi të veçantë në rolin e shumëfishtë që kanë luajtur kombet e tjera në Dramën e Madhe të Historisë. Ata përherë janë penguar prej emrave të ndryshëm nga ai që mbajnë sot.

“Albania” është një emër modern i përgjithshëm, i cili do të thotë shumë pak për njerëzit që e mbajnë atë. Rrënja e saj “Alb”, i/e bardhë, e merr kuptimin nga malet e Alpeve, të bardha, të mbuluara me dëborë. Shqipëria është dalluar kështu

²⁹ Plymouth Rock është vendi tradicional i zbarkimit të Uiliam Bradfordit dhe të pilgrinëve të Mayflowerit që themeluan koloninë Plymouth në 1620. Është një simbol i rëndësishëm në historinë amerikane. Nuk ka referenca të asaj kohe të zbarkimit të pilgrinëve në një shkëmb në Plymouth dhe nuk është përmendur nga Eduard Uinslou në *Mourt's Relation* (1620–21) apo në gazetën e Bradfordit të *Plymouth Plantation* (1620–47). E para referencë e shkruar rreth zbarkimit të pilgrimëve në një shkëmb u gjet 121 vjet pas zbarkimit të tyre. Në shkëmbin që tradicionalisht identifikohet si i tillë, ndodhet një memorial në bregdetin e Portit të Plymouthit në Plymouth, Masaçusets.

³⁰ Beteja e Bunker Hillit u zhvillua në 17 qershor 1775, kryesisht në kodrën Bred dhe rreth saj, gjatë rrethimit të Bostonit në fillim të Luftës së Revolucionit Amerikan. Beteja është emërtuar pas Bunker Hillit që ishte ngjitur, që u përfshi, gjithashtu, në betejë dhe ishte objektiv fillestar si i trupave koloniale, ashtu dhe atyre britanike dhe që, herë pas here, njihet si “Beteja e kodrës Bred.” (Shënimi im – MB)

nga rajonet e tjera ballkanike, ku në vend të maleve të bardha me dëborë, ka fusha të gjera, kodra me pyje, livadhe.

Në fakt, emri i popullit të saj në vetvete është shumë më piktoresk dhe më kuptimplotë. “*Shqipëria*”, nga “*shqiponjë*”, dhe që ketëj “*Toka e shqipes*”. Kështu njerëzit e Tokës së shqipeve bëhen shqiptarë. Ky është emri që nxit gjakun e tyre, që u rri për shtat cilësive që i dallojnë ata nga tërë njerëzit e Ballkanit. Ai është bërë një emër shumë krenar, sepse i ka mbrojtur ata me sukses nga shfarosja në rrjedhë të më shumë se dy mijë vjetëve, ndërsa ata kanë qenë rrethuar brenda mureve të tyre malore prej një numri kombesh, racash, perandorish, të cilat luftuan aty dhe u përpoqën ta zotëronin botën. Sepse aty Lindja takon Perëndimin, qytetërimi i Botës së Vjetër e mbivendos korpusin e vet të paparashikueshëm mbi Perëndimin e ri dhe të shndritshëm.

Atëherë, nëqoftëse arrijmë t’i “*vrojtojmë*” këta “*bij të shqipes*”, kur drita e agimit të Europës thyen natën duke zënë vendin dhe pjesën që i takon në ditët e para të krijimit të saj, ne do na duhet të vështrojmë prapa në shumë të fshehta të ndryshme për shpirtat e vërtetë të tyre, të cilët rrallë ndryshojnë, sepse ka tipare të caktuara të karakterit të një race – temperamentit dhe zakonet e së cilës e dallojnë atë nga racat e tjera. Në racën shqiptare këto janë shenja dalluese dhe tipare të veçanta. Më pas vijnë tiparet fizike. Shqiptari i maleve është tipi më i pastër, i pangjashëm me askënd tjetër dhe i ndryshëm nga tërë racat e tjera ballkanike dhe mesdhetare. Figura e tij trupore e gjatë prej atleti, me vithe të ngushta, gjoks të gjerë, shpatulla katrore të hedhura prapa, kryelartë, ballëgjërë dhe pak shpatuq nga përpara, sy të futur thellë, hundëshkabë, faqegjerë, me buzë të prera dhe të hijshme... Lëvizja e tij është e prerë, e zhdërvjellët, e hijshme. Ky tip është zakonisht bjond, me sy të kaltër ose gri, flokë të drejta dhe të bukura dhe me një ngjyrë të lehtë në gështenjë. Një tjetër tip që gjendet është ai *brachycephalous*, me kokat rrafsh nga prapa dhe të drejta deri tek qafa. Kjo vjen për shkak të praktikave të përdorura prej fiseve që e lidhin kokën me një shall të madh. Çdokush që ka kaluar një kohë sado të shkurtër në Ballkan, nuk do të ngatërronte një tip shqiptar me ndonjë racë tjetër ballkanike,

pa marrë parasysh ku mund të hasë ai në njërin apo tjetrin tip.

Shqiptari është burrë luftëtar. Ai nuk është trazavaç ose ngatërrestar. Krejt e kundërta. Ka ndoshta më pak shkelje të ligjit në Shqipëri sesa në çdo vend tjetër në Europë. Individualisht, në kushte normale, ai është i qetë, fjalëpakë, i butë, i ngacmueshëm lehtë prej këngëve, qeshjes ose thashethemeve – i do fëmijët, është pasionant pas luleve, krenar i jashtëzakonshëm për shtëpinë e tij ku ai pret mikun e ftuar apo qoftë edhe një kalimtar të rastit. Por le ta shohim atë kur përballet me armikun. Në këtë rast ai transformohet tërësisht. Në më pak kohë se sa duhet normalisht për t'u përgatitur për këtë përballje, ai armatohet dhe me një mjeshtri të paparë, masë të lartë qëndrueshmërie dhe befasi shokuese, me qëndrueshmëri të lartë ndaj rrezikut, urisë dhe të ftohtit, mungesës së rrobave e vështirësive, shfaq një paraqitje të tillë dinjitoze që mund të krahasohet vetëm me atë vetë. Ne do ta shohim atë në këtë rol shumë herë në udhëtimin tonë gjatë kësaj historie dhe kështu do të zbulojmë, shpresoj unë, identitetin e tij të pagabueshëm.

Ndoshta do të na duhet të bëjmë një pushim në rrëfimin tonë për shqiptarët, për të kujtuar një ngjarje që ilustron këtë tipar të karakterit të tyre. Fisi i Kelmendit në malet e veriut të Shqipërisë nis me një familje të vetme të një kelmendasi dhe rritet deri sa arrin një numër të madh (siç ka ndodhur me të tëra familjet e fiset). Territori i tyre fisnor nuk ishte i mjaftueshëm sa t'i mbante të gjithë. Nevojiteshin më shumë fusha për t'u pluguar, më shumë livadhe për tufat e bagëtive. Si një lumë në vërshim, me brigje shumë të kufizuara, ata thyen pengesat e tyre fisnore dhe vërshuan në tokat e fqinjëve. Për të arritur aty u desh dhunë dhe gjakderdhje, por qëndresa ishte e kotë; Kelmendasit ishin tepër të fuqishëm, nevojat e tyre tepër të ngutshme. Vetë fati ishte në anën e tyre. Sapo shpërthyen në dhunë, e cila nuk vonoi t'u sillte fitoren, ata shkuan aq larg sa të shihnin se si vringëllima e shpatave të tyre do të ndjehej aq sa të ndryshonte fatin e betejave të mëdha. Kështu erdhëm tek Beteja e Kosovës, kur sulltan Murati po zhvillonte betejën e tij finale kundër serbëve. Të dyja ushtritë kishin ngecur as këndeje, as andej. Po kelmendasit a do të rrinin dot larg kësaj beteje? Sigurisht që jo. Dhe si shumë popuj të Ballkanit, edhe

ata u përfshinë në këtë betejë, e cila edhe sot vazhdon të ketë jehonë të madhe dhe ndikim në tërë ato që ndodhin në Ballkan. Fiset luftarake u mblodhën të gjitha, me tërë pajisjet e tyre të luftës, nën prijësat e tyre të fiseve dhe drejtpërsëdrejti shkuan në fushën e betejës.

Gjatë tërë historisë së tyre, pjesëmarrja në beteja luftarake ka qenë një karakteristikë dalluese e shqiptarëve. Ata luftuan kundër serbëve, por edhe në krah të tyre; kundër hungarezëve në një çast, por edhe në krah të Huniadit. Ata shkuan jeniçerë në ushtrinë turke, madje shpesh nën komandën e vetë shqiptarëve, luftuan kundër Republikës Veneciane dhe përsëri u bënë edhe aleatë të saj. Ata ndihmuan mbretin e Napolit të rimernte fronin, luftuan edhe në ushtrinë, edhe në marinën greke, së bashku me oficerët më të lartë që ishin të gjakut të tyre, por që i përkisnin të dyja forcave kundërshtarë, dhe i dhuruan Greqisë pavarësinë nga turqit, të cilën ajo nuk do ta arrinte kurrë e vetme; patën një legjion të fuqishëm prej mijëra burrash në ushtrinë e Garibaldit, duke vepruar si talente të rralla në luftë. Kështu duhet të përgatitemi t'i gjejmë ata edhe në Luftën e Trojës, ku ata luftonin në të dyja anët dhe të shohim se si më shumë se një hero i kësaj beteje të madhe, do ta gjente fatin e tij në luftimet vdekjeprurëse me një vëlla të tij prej gjaku. Këtu është e pranishme një dukuri racore, e cila mund të hedhë dritë në studimin tonë për këta "Bij të Shqipes."

Një shenjë tjetër e veçantë që e dallon shqiptarin nga tërë popujt e tjerë të Ballkanit, është feja e tij. Sot ai mund të jetë muhamedan, ortodoks, ose edhe katolik për aq sa na tregon regjistrimi i popullsisë. Por, nëse e shohim thellë këtë çështje, kuptojmë se ai është thjesht një *fëmijë i zotave*. Mëgjithatë, ajo që e përfaqëson atë më mirë se çdo gjë tjetër, që shpjegon plotësisht përkatësinë e tij më mirë se çdo përkthyes tjetër, është *gjuha shqipe*. Sado që në të gjenden edhe fjalë latine, edhe turke, përtej çfarëdo dyshimi, ajo është trupi i një gjuhe të përcaktuar qartë si gjuhë e qëmotshme. Në rrjedhë të studimit tim ajo do na sjellë befasi interesante, si çelësi që hap portën për të hyrë në botën homerike.

Me aq sa di unë deri tani, nuk ka rajon tjetër në planet në të cilin të kenë kaluar kaq shumë rryma të jetës dhe të kenë derdhur vërshimin e vet kaq shumë ngjarje, luftëra apo ndasi sa ç'kanë ndodhur në Ballkan dhe në pjesë të afërta me të, në Azinë e Vogël që kufizohet me të, si dhe në vende pranë detit Egje, në lindje të tij. Ndoshta që këtej rrjedh arsyeja se përse Ballkani ka marrë epitete si “*fuçi baruti*” në emërtimet e Europës moderne. Duke i hedhur një vështrim të shpejtë listës së jashtëzakonshme të popujve, unë zgjodha vetëm disa prej tyre: frigjianë, scitianë, hititë, filistinë, asirianë, persianë, cemeranianë nga Tartarët dhe Krimea; dorianë, jonianë, kretas, tesalonianë, beotianë, arkadianë, athinas, lakonikanë, maqedonë, ilirë, trakë, epirotë... A nuk janë mjaft? Jo! Duhet përmendur edhe një më shumë, jo për t'ia shtuar listës, por se është diçka shumë më tepër se gjithçka tjetër, që përbën rrymën kryesore prej së cilës e ka burimin, kush më shumë e kush më pak, shumica e grupeve të sipërpërmendura. Sigurisht që lexuesi e merr me mend se unë po u referohem: *Pellazgëve*.

Në këtë pikë do të ishte me vend që të paraqitja një vëzhgim. Në Shqipëri jeta fisnore është ende shumë e paprekur, të paktën në tërë zonën veriore të vendit ku njerëzit e pranojnë këtë fakt shumë të rëndësishëm: Fisi nuk është asgjë më pak dhe as më shumë se një familje e madhe e lindur, rritur, shtuar dhe zhvilluar nga një trung prindëror. Disa fise rrjedhin nga disa vëllezër të një trungu të vetëm prindëror dhe megjithëse ata mund të numërohen me mijëra pas shekujsh shtimi numerik, bazuar në ligjin e tyre të lidhjeve të gjakut, ata nuk mund të martohen me njëri-tjetrin edhe sot e kësaj dite, pavarësisht sa breza kanë kaluar. Ne e dimë tashmë se ky ligj zbatohet që në kohët e lashta dhe tani përsëri gjen zbatimin e vet tek shumë fise shqiptare. Një ndër to që u përmend, është fisi i Kelmendit.

Kjo do të vlente për faktin se pellazgët njiheshin si një popull gjysmëmistik. Arsyeja e vërtetë është se nga ky trung familjar kishin dalë kaq shumë lloje bijsh e bijash, të cilët u shpërndanë në të gjitha pjesët e botës egjeane. Ata u zhvilluan deri në përmasën e popujve, duke i hequr parësinë kreut familjar dhe duke u zhvilluar drejt bashkësive më të mëdha shumëfisnore. Një paralele shkrimore me

këtë mund të gjendet, pa dyshim, në Dhjatën e Vjetër, me të dhëna nga patriarku i Izraelit. Në këtë lidhje mund të zbulojmë arsyen përse, në kozmologjinë e tyre fetare, ata i dhanë kaq liri veprimi hyjnisë së tyre më të lartë, Zeusit të Madh i cili, i martuar me motrën e tij, Hera, vijoi të lindte gjithnjë e më shumë fëmijë. Kur popujt pellazgë mbizotëruan botën egjeane, nuk kishte popuj të tjerë me të cilët ata mund të mateshin, përveçse në disa shembuj të regjistruar ku ata kapën territore të reja dhe morën vajzat e tyre për gra. Prandaj ata ishin njerëz brenda familjes së tyre fisnore që, njëherë e njëkohë, kishin qenë “vëllezër” ose “motra”.

Herodoti, i cili njihet si “babai i historisë”, i lindur në Halikarnas dhe që tërë jetën ishte identifikuar si njeri i afërt me jetën egjeane, thotë përfundimisht se pellazgët

“nuk ishin një popull mitologjik, gjigandë të jashtëzakonshëm që ecnin mbi tokë, as bredharakë që nguleshin herë në një vend e herë në një vend tjetër. Ata pushtuan tokat ku do të nguleshin përfundimisht dhe zhvilluan një qytetërim krejt të tyre”.

Letërsia klasike është e mbushur plot e përplot me referenca për pellazgët. Për shembull, Straboni thotë:

“Përsa u takon pellazgëve, thuajse të tërë pajtohen se ata ishin të parat fise të lashta me këto përmasa që u shpërndanë anembanë Greqisë dhe, në mënyrë të veçantë, midis aeolianëve të Tesalisë.”

Një autor tjetër, i quajtur Eforus³¹, thotë se është i mendimit se:

“qëkurse ishin arkadianë origjinalë, ata zgjodhën jetën ushtarake dhe që në shndërrimin e shumë njerëzve në të njëjtën mënyrë jetese, ata ia kaluan emrin njëri-

³¹ Efori (Ephorus ose Ephoros) (400–330 p.e.s.), nga Simeja (Cyme) në Aeolia, në Azinë e Vogël, ishte historian i Greqisë së Lashtë. Informacioni për biografinë e tij është i kufizuar; ai ishte babai i Demafililit (Demophilus), i cili ndoqi rrugën e tij si historian dhe, siç pretendon Plutarku, Efori (Ephorus) hodhi poshtë ofertën e Aleksandrit të Madh për t’iu bashkuar atij në fushatën e Persisë si historiograf zyrtar. Bashkë me historianin Teopompi (Theopompus), ai ishte nxënës i Sokratit, në shkollën e të cilit ndoqi dy kurse në retorikë. Por, ai duket të mos ketë përparuar shumë në art dhe thuhet që të ketë qenë sugjerimi i vetë Sokratit që ai të merrej me hartime letrare dhe studimin e historisë.

tjetrit dhe kështu fituan lavdi të madhe jo vetëm midis grekëve, por, gjithashtu, midis tërë popujve të tjerë”. Homeri është më i besueshmi ndër ata që na thonë se pellazgët ishin kolonizatorët e Kretës, që Tesalia njihej me emrin “Argosi pellazg”, po ashtu që pellazgët e zgjeruan sundimin e tyre mbi Epir, i cili thirrej “pellazgjik”.

Hesiodi dhe Euripidi japin, po ashtu, dëshmitë e veta për pellazgët. Të gjithë këta i gjejnë pellazgët të vendosur thuajse në çdonjërin prej shteteve të Greqisë, madje më e rëndësishme se kaq, edhe në vetë ishujt dhe arkipelagët atje. Herodoti i lokalizon pellazgët në Hellespont, Maqedoni, Lemnos, Atikë, Samotrakë, Akea, Dodonë dhe Tesali; edhe tirrenianët në Itali njiheshin prej tij si emigrantë pellazgë. Ai thotë se “Groesus³² kërkonte të sigurohej se cili ishte shteti më i fuqishëm grek”. Kërkimet e tij u ndalën në dy popujt më të shquar midis të tjerëve. Këta ishin spartanët dhe athinasit – të parët dorikë dhe të dytët me gjak jonian. Për athinasit ai thotë: “ata ishin pa asnjë dilemë pellazgë”.

Në mbështetje të teorive pellazge janë një numër i madh arkeologësh dhe historianësh. Midis tyre mund të përmendim, *dr. Hahnin, Momsenin (Momsen), Sirtiusin (Cyrtius), Shnajderin (Schneider), Larivën (Larive), Flërinë (Fleury), Benlëvin (Benloeu), Pukëvilin, Malte-Brunin dhe Lajbnicin (Laibnic)*. Më të vonë është prof. Myresi, drejtori i seksionit për Greqinë e Lashtë në Universitetin e Oksfordit, i cili në librin e tij “*Kush ishin grekët*” bën këtë deklaratë: “Popullatë vendase parahelenike e kaluar nëpër shumë emra...midis të cilëve *pellazg*, popullata më e përmendur dhe më pak e marrur si e mjegullt, e ardhur deri në një farë mase në përdorim të përgjithshëm.” Për të cituar edhe më tej:

“Pasi kërkimi rrit njohuritë për botën greke në vendet e tjera, ky opinion u bë edhe më i përbashkët në lidhje me atë që disa prej fiseve vendase të Italisë, Sicilisë dhe

³² *Krëzusi (Croesus)* (595 p.e.s. – 547? p.e.s) ishte mbret i Lidias nga viti 560 deri 547 p.e.s deri sa u mposht nga persët. Rënia e Krëzusit pati ndikim të madh tek helenët, duke përcaktuar një pikë të rëndësishme në kalendarin e tyre. “Nga shekulli i pestë, shkruan J.A.S. Evansi, Krëzusi ishte bërë një mit që qëndroi jashtë kufizimit konvencional të kronologjisë.” Krëzusi ishte i famshëm për pasurinë e tij. Herodoti dhe Pausani përmendin dhuratat e tij të ruajtura në Delfi. (Shënimi im – MB)

Afrikës së Veriut rridhnin në një farë mase prej trungut pellazgjik ose ruanin zakone pellazge”.

Në një citim të marrë prej njërit prej autoriteteve më të mëdha të botës paragreke, thuhet:

“Sepse për të mbijetuarit e popujve parahelenikë të veriut të Egjeut shkrimtarët grekë përdorën, siç e kemi parë, fisin e quajtur Pellazg”. Në Kretë, në kujtesën e popullit, është ruajtur kujtimi për “pellazgët” të cilët rreth vitit 1200 para Krishtit flisnin një gjuhë të ndryshme nga ajo e kretasve... Aty ishin ende jo vetëm frigjianët, tirrenianët, por edhe pellazgët, të shpërndarë rreth e qark në Maqedoni, në shekullin e pestë para Krishtit: Trakët shpërthyen mbi Fosis (Phocis), Atikë dhe Kretë; por aty kishte një besim të veçantë që babai i Atriusit ishte “Pelopsi frigjian”. Cilado të jetë origjina, sigurisht që grupet pellazge ishin në lëvizje në anën tjetër gjatë periudhës së sulmeve nga deti (nga viti 1500 para Krishtit) në Kretën homerike, në Atikën nën Himetusin, në Lemnos, Imbros dhe Trad”.

Francis Shnajderi, i cili kaloi shumë vite në Shkodër duke studiuar çështjen e origjinës së shqiptarëve, shpreh besimin se:

“pellazgët nuk kanë qenë kurrë racë migratore në Ballkan, por ishin autoktonë përpara periudhës kuarterciare dhe gjuha e tyre, tingëllimi i bashkëtingëlloreve dhe zanoreve të tyre gjejnë shprehje në gjuhën e sotme shqipe”.

Uiliam Ritgueji (William Ridgeway)³³ në librin e tij “Epoka e hershme e Greqisë”³⁴, mbështet fuqishëm teorinë pellazgjike.

“Objekti im më i rëndësishëm”, thotë ai, “është të tregoj se në Peleponez jetonte një racë e mëhershme nga ajo e akejve dhe dorianëve, të cilët njerëzit e lashtë i njihnin si pellazgë”.

³³ *Sër Uiliam Ridgueji (Sir William Ridgeway)* (6 gusht 1858 – 12 gusht 1926) ishte një dijetar klasik dhe profesor i Arkeologjisë në Universitetin e Kembrixhit (Cambridge). Ridgueji ka studiuar në *Portarlington School* dhe *Trinity College* në Dublin dhe më pas ai studioi në Peterhouse, Cambridge dhe më pas në *Gonville and Caius College*, Cambridge, duke përfunduar kështu në 1880. (Shënimi im – MB)

³⁴ Cambridge University Press, ‘*The Early Age of Greece*’ (Greqia e Hershme).

Po të citojmë profesor Myresin:

“Katër historianë – Nieburi (Niebuhr), Tirluali (Thirluall), Groti (Grotë) dhe Kurtiusi (Curtius) mbështesin këtë teori...Puna e mrekullueshme e M.Perrotit & Shipiezit mbi epokën arkaike në Greqi presupozon se përpara ardhjes së akejve, ishin pellazgët që formonin një pjesë të gjerë të Eladhës (Hellas). Z. L.R. Farmelli, në kultet e shteteve greke i pranon gjithashtu pellazgët si një element i rëndësishëm në periudhën fillestare. Dr. Walter Leafi, botuesi i Iliadës, pranon të vërtetën e traditës pellazge edhe në Tesali dhe në Peloponez. Akuzilaudi (Acusilaus) (shek 6 para Krishtit) përfshin nën emrin pellazgë tërë Greqinë, prej Larisës në Farsalisë”.

A ishin pellazgët midis ndërtuesve të parë të Athinës? Kjo është një pyetje e rëndësishme. Ka prova të bollshme mbi këtë pikë nga burimet klasike. Wiliam Ridgueji jep këtë shpjegim për këtë çështje:

“Akropoli në Athinë është përshkruar prej Herodotit si ‘Muri Pellazgjik’”. Këto mbetje janë të njëjta me ato të Mikenës dhe Tiriusit. Të dyja këto e lidhnin racën pellazge me “Muret Ciklopiane”. Sipas këtyre të dhënave, pellazgët, të cilët ndërtuan muret, kishin ardhur nga Samotraka. Herodoti thoshte se ata pranuan prej athinasve një zonë në rrëzë të Himatusit (Hymatus) si shpërblim për ndërtimin e murit. Një vend i papushtuar tek rrëza e Akropolit quhet sot Pellazgikon. Pausani thotë se “i tërë muri i cili gjarpëron rreth Akropolit, përveç një pjese të vogël të ndërtuar prej Kunonit, i biri i Miltiadit, thuhet të ketë qenë ngritur prej pellazgëve, të cilët njëherë e njëkohë banonin tek rrëza e Akropolit”. Sipas një autori tjetër, Klitodemit, pellazgët niveluan kreun e Akropolit dhe gurët e tij i përdorën për të ndërtuar murin. Në tërësinë e tyre, provat e shumta tregojnë se popujt pellazgë i kanë ruajtur këto rrënjë racore nga të cilat do të shpërthenin themeluesit e qytetërimit europian, se ata ishin autoktonë, se ishin “fëmijët e tokës” ose, siç do t’u thoshnim, “bijtë e tokës” dhe jo emigrantët, të huajt apo udhëtarët e rastit që vinin nga largësitë e panjohura”.

Për më tepër, ne pranojmë provën që kujtesa e tyre racore shkon thellë tek periudha e kataklizmës, e cila shpërtheu dhe shkatërroi urën tokësore që lidhte

kontinentin e Europës me atë të Azisë, duke lënë caq shumë fragmente të rrënuara të tokës dhe të detit në zgjimin e vet. Gjenealogjia ishte një shkencë praktike në këto ditë parake, sikundër nuk ka qenë kurrë më që atëherë.

Le të marrim të dhënat mbi Izraelin si provë! Këto familje patriarkale i kaluan këto të dhëna brez pas brezi tek njëri-tjetri si një kujtesë të gjallë, të përjetshme, jo vetëm të baballarëve të tyre, por edhe të ngjarjeve të mëdha, të një rëndësie të jashtëzakonshme, me të cilën ata ishin identifikuar. Thënë shkurt, ky ishte saktësisht material i grumbulluar, me të cilin bota e mrekullueshme e Homerit ishte ndërtuar. Ishte kjo poema përkujtuese, kushtuar popujve të mrekullueshëm, veprimeve të tyre të lavdishme, forcave motivuese që i shtynin ata dhe i vendosnin në një pedestal mbinjerëzor të pavdekshëm. Ndoshta në asnjë vend tjetër në botë, përveç Kinës, kjo praktikë e gjenealogjisë nuk është përjetësuar si kujtesë fisnore dhe racore, nuk është praktikuar me caq skrupulozitet sa tek shqiptarët.

Për këtë arsye, pa as më të voglin dyshim, është jo shumë e vështirë të imagjinohet vetvetja pranë një zjarri në kampin e trojanëve, duke mbrojtur një mur dhe duke dëgjuar bëmat e Hektorit të treguara me hollësi prej një adhuresi të zellshëm, i ulur rreth zjarrit me një grup prijësish dhe udhëheqësish shqiptarë, ndërkohë që ata rikujtojnë heroizmat e burrave të mëdhenj. Kjo e sjell botën e Homerit afër dhe e bën atë shumë më tokësore.

Ka edhe një vëzhgim tjetër që dua ta tregoj, se si shqiptari modern dhe pellazgu i lashtë ishin "*vëllezër nën lëkurë*". Të dy ishin burra të një fiziku të mahnitshëm dhe të një karakteri madhështor e të fortë. Në këtë aspekt, sot, gegët e maleve të Shqipërisë janë të famshëm për aftësitë e tyre ushtarake. Ky nam i mirë u ka dhënë atyre besim dhe shpresë përkundër shumë kauzave të humbura. Njësoj me këtë, stërgjyshërit e tyre kishin të njëjtin nam dhe luajtën role të njëjta në kohët shumë më të largëta se sa ato kur u mbyllën brenda tokave të fiseve të tyre, duke shërbyer si mercenarë për mbretërit dhe udhëheqësit e mëdhenj ushtarakë kudo që kjo kërkohej.

Me këtë material në dorë mund të ndërmarrim punën për kapitullin tjetër, për të rindërtuar botën parahomerike, siç bën lopata magjike e arkelologut apo pena e mprehtë e historianit, që e kanë zbuluar atë botë te ne. Për mua kjo ka një interes të pallogaritshëm, plot me befasira dhe habi, me arritje kaq të mrekullueshme, që edhe përkundër mosmarrëveshjeve kaq të pakapërcyeshme, prapëseprapë e bëjnë njeriun e sotëm të përulet përpara tyre. Kjo është historia.

“DRITA E AGIMIT SHNDRIT JO KOHËRAT HEROIKE DHE
TË ARTA, POR ANKTHIN PËR TË NA BËRË TË BËRTASIM
NDËRKOHË QË FLEMË”. ...GJATË NJË PERIUDHË KOHORE TË
PALLOGARITSHME, STËRGJYSHËRIT TANË ISHIN MË TË EGËR,
MË TË VRAZHDË DHE MË BRUTALË SESA RACAT PARAKE, SE
VETË MBETJET E RACAVE TË CILAT KANË MBIJETUAR EDHE SOT
E KËSAJ DITE.”

V

LULET E QYTETËRIMIT

BOTA PARAHELENE – PELLAZGE

Drugdhendësi i majës së Olimpët mundohet t'i japë formë diçkaje në faqen e malit me diell. Ai i jep formë rrotës së një karroce. Tregtarët e drithit do ta transportonin misrin e tyre me karrocë të tërhequr nga qetë, më shumë se sa me kuajt e vegjël që u ngjiten maleve që prej porteve ku anijet e thirrura nga të tëra anët e Egjeut dhe Mesdheut kishin ardhur për ta parë. Popullatat po rriteshin me hapa të shpejtë. Qytetshtetet po gufonin, edhe pse kishte aq pak tokë bujqësore të përdorshme dhe aq pak drithë për të ushqyer njerëzit. Por drugdhendësi vazhdonte punën. Me veglat e ashpra me të cilat ai u kishte dhënë formë stralli gurit dhe kockës, ishte e pamundur të plotësoheshin kërkesat që po rriteshin me aq shpejtësi.

Pastaj, në një fshat të vogël ndodhi një ditë diçka e çuditshme. Një prej karvanëve të drithit kishte hapur një rrugë të re tregtie drejt Trojës, duke ndjekur rrjedhën e largët që nga derdhja e Danubit. Në Trojë këta tregtarë kishin gjetur një mineral

të çuditshëm në përdorim, të cilin kurrë nuk e kishin parë apo dëgjuar. Shumë vegla që ata, trojanët, u kishin dhënë formë me këtë mineral, kishin zëvendësuar tërësisht veglat e vjetra prej kocke dhe stralli. Ato ishin bërë prej një aliazhi të ri, i cili ishte paraqitur nga disa pjesë të largëta të Lindjes dhe qenë sjellë në Trojë në këmbim të mallrave. Ky njihej si bronzi. Ky karvan tesalian kishte shkëmbyer disa prej drithërave me disa prej këtyre veglave dhe që këtej drugdhendësi i Olimpitu u bë i famshëm për rrotat e tij të qerreve të cilat i prodhonte me veglat e bëra prej atij metali që, me kohë, revolucionarizoi tërë sistemin e transportit në tërë historinë që do të vinte.

Dikush krijoi pastaj idenë e vendosjes së një veshjeje të këtij metali edhe në majën e mprehur e cila u përdor për të lëruar fushën dhe funksionoi shkëlqyeshëm në bujqësinë e tyre, duke siguruar drithë më të mirë dhe më shumë në sasi. Tani familjet do të kishin ushqime më të mira, madje, kishte më shumë edhe për eksport. Pastaj iu dha formë një thike me të njëjtin material e me thep të harkuar ; dhe gratë, që korrnin drithin, kishin shpëtuar, falë një akti të tillë të vetëm, prej punëve të rënda fizike dhe rraskapitjes që u këpuste kurrizin në mungesë të veglave të tilla.

Në një udhëtim të mëvonshëm, midis veglave të sjella nga Troja ishte edhe sēpata e bronzit. Tani banorët e Tesalisë jetonin midis pyjeve të mëdha, të stërmbushura me drunj. Fushat e tyre gjysmë të pasura bujqësore gradualisht ishin mbuluar prej pyjeve që mbushnin shpatet lindore të maleve të Pindit. Njerëzit ishin të pambrojtur ndaj rrezikut në rritje. Sepse, le të kujtojmë se një pyll aq i dendur në ato kohëra do të thoshte shtim i pafund i kafshëve të egra, të cilat sulmonin edhe bagëtinë, edhe barinj të. Ato shpesh sulmonin edhe hambarët e tyre apo shpezët dhe kafshët shtëpiake; por ndodhte të rrëmbenin edhe fëmijët, tek loznin në oborre dhe i merrnin me vete në xhunglat e pyllit. Me këtë vegël të re të zbuluar po shmangej një rrezik i madh, si dhe po krijohesh një industri e re dhe shumë fitimprurëse. Njeriu tani mund t'i shndërronte drurët në dërrasa dhe këto të fundit në karroca me rrota më të mëdha e më të fuqishme; ai mund të transportonte drejt porteve mallrat e shumta për t'i shpërndarë drejt qytetshteteve

të reja të cilat po lulëzonin në kaq shumë vende të botës egjeane. Kjo vegël e re tani po modelohej në forma të shumta, si sqeparë, nagaçe, sëpatë dytehëshe, dalta, madje edhe sharrë shumëdhëmbëshe, duke u mundësuar fshatarëve të mjerë të ndërtonin shtëpi të këndshme dhe të rehatshme për familjet e tyre.

Në fillim shtëpitë e tyre ishin pak më të mira se strukturat e ngjashme me një tendë rrethore të ndërtuar në tokë me purteka të thurura dhe të lyera brenda dhe jashtë me baltë. Tani njerëzit filluan të ndërtojnë shtëpi drejtkëndore me kornizë druri, me çati prej dërrase, mbuluar me degë të vëna sipër me fyshta, kallama dhe xunkth. Aty ku dhoma ishte e madhe, pesha e çatisë bëhej më e madhe. Kjo u sigurua duke i vendosur muret brenda me ndarjet e duhura. Mbështetëset përdorëshin për ndarjen e dhomave, me purteka të vëna në mes për ndarje, për të siguruar edhe veçantitë e tyre private. Një furrë ndërtohej sipas modelit të “furrës gjermane”, e cila shërbente për pjekjen e bukës. Gërmohej një gropë në të cilën digjeshin shkarpa dhe vihej mbi të një hell ku piqeshin qingja ose kafshë të tjera. Më pas u ndërtua një margëz ose ndejtëse në një rën anë, e shtruar me kashtë ose sanë të thatë. Ato u përdorën edhe si dyshekë dhe si nënkresa – ditën për t’u ulur në to, dhe natën për të fjetur. Kështu, pak nga pak, “*javash, javash*”³⁵, siç thonë shqiptarët sot, u modeluan pajisjet e para kryesore të qytetërimit midis këtyre fëmijëve parakë të tokës.

Tash e parë, një prej bijve të tyre do të braktiste karvanin në ndonjë port dhe do t’i futej lundrimit drejt porteve të largëta siç ishin Troja, Knososi, Athina, Sidoni, ose Aleksandria dhe, në të tëra epokat, ata magjepseshin prej joshjes së fuqisë së qytetit të industrializuar. Kështu do të formohej një vendbanim i ri, ku do të përparonte jeta me këta banorë të pagdhendur, fshatarë të thjeshtë të fortë të tokës, që vinin drejt shtetesh të largëta të cilat, me kohë, do të zhvilloheshin deri në përmasa epokëbërëse. Njëra shkallë të ngjit tek tjetra. Kur lënda e drurit filloi të dërgohej nga pyjet e Tesalisë në qytete të tilla si Knososi, çfarë do të ishte më e natyrshme sesa të shihje se si edhe druvarët shkonin në qytet që t’i përdornin

³⁵ Shqip në original.

këta drurë për ndërtime? Kjo është ajo çfarë ndodhi. Një njeri bëhet zanatçi, tjetri mjeshtrë në një tregti të caktuar. Kështu u rritën këto qytete, me ndërtesa gjashtë, shtatë e tetë kateshe dhe u përhapën nëpër zona të gjera. Kështu, për shembull, ishte Pallati i Mbretit të Knososit, në Kretë. Siç e dimë, ky ishte kaq i vëllimshëm, saqë tërë esnafët ishin mbledhur nën çatinë e tij dhe e zinin tërë kohën e tyre duke u marrë me tregti të ndryshme për përfitime të familjes mbretërore dhe për punë publike. Ata endnin pëlthurë me fije dhe modele të ndryshme të cilat ose e kishin origjinën aty, ose vinin nga qytete tjera, madje, në shumë raste, edhe nga vende të tjera. Artistët punësoheshin që të zbukuronin muret e pallateve me afreskë. Zejtarët e drurit dhe metalit krijonin objekte artistike dekorative të mrekullueshme, si dhe mobilje. Studiohej moda dhe zhvilloheshin stilet në veshje dhe qëndisje vetjake. Një pikturë, e cila paraqet një zonjë të re me shoqëruesen e saj duke hipur në një karrocë të bukur me një kalë që ka ngritur njërën këmbë, i gatshëm për një ecje mëngjesi, përcjell aq shumë ngashnjim dhe magjepsje.

Një industri tjetër, që ka ardhur deri tek ne si një vlerë e vërtetë dhe me një rëndësi të posaçme në studimin e botës parahelenike, është poçeria. Për shkak se kam përmendur Tesalinë si model të zhvillimit në zonat rurale në botën egjeane prej viteve 4000 para Krishtit deri në epokën homerike (afërsisht 1000 vjet para Krishtit), kjo do t'i shërbejë të njëjtit qëllim edhe në këtë rast. Kjo bazohet edhe në botimin e Wace dhe Thomsonit të studimit “Tesalia parahistorike”³⁶. Duke e vlerësuar këtë mjeshtri si shumë të rëndësishme nga ana historike, autorët thonë (citoj):

“Në kulturën parahistorike, poçeria, veçanërisht kur është e pikturuar, është e një rëndësie të dorës së parë në përcaktimin e marrëdhënieve të saj me kulturat e tjera

³⁶ Ky studim i objekteve dhe rrënojave parahistorike të zbuluara në verilindje të Greqisë nga ekipi i arkeologëve të udhëhequr A. J. B. Wace dhe M. S. Thompson, u publikua fillimisht më 1912, 30 vjet pas zbulimit në atë zonë të mbetjeve parahistorike. 120 vendet në zonën e Tesalisë tregojnë për objekte që variojnë nga mbajtëset e hellit, deri tek varret. Këto janë treguar nëpërmjet skicave të hollësishme, fotografive dhe përshkrimeve. Arkitektura që duket nga zbulimet në shtresat e ndryshme në vendet e gërmimit, ndryshimi i formave të objekteve zbuluar në to, janë studiuar lidhur me zonat e tjera të gërmuara greke për të përcaktuar ndonjë kuptim të mundshëm historik. Përparimet teknologjike moderne i trajtojnë disa aspekte të arkeologjisë në një drejtim shumë të ndryshëm, por praktikata e mbledhjes së përpiktë të të dhënave dhe analizat krahasuese midis vendeve dhe shtresave të treguara, japin një mësim të vlefshëm në përcaktimin e kronologjisë së zhvillimit kulturor të vendit. (Shënimi im – MB)

të njëjta dhe, në këtë aspekt, ajo bëhet një guidë shumë më e sigurtë sesa mbetjet arkeologjike... Është një e vërtetë e pakundërshtueshme që historia e çdo trualli parahistorik ka një depozitë të paprekur në thellësitë e saj që mund të lexohet në poçeri”.

Në listën e vendeve ku gërmuan Wace dhe Thomsoni, janë 124 troje. Aty mbetjet parahistorike janë tashmë të pambuluara. Një mur i vjetër tipik ishte ai i Tsanglit, i vendosur në Tesalinë Qendrore. Ky mur ishte mbi 200 metra i gjatë dhe po aq i gjerë, ndërsa thellësia e tij shkonte deri në dhjetë metra. Gjysma e depozitës së gërmuar i takon periudhës neolitike, e cila mund të datohet 4000 vjet para Krishtit. Në këtë mur u gjetën “çikërrima, biza, dalta, çekiçë, sëpata, rrota, një vulë guri, gurë për të qëlluar me ta... dy kupa të bëra me dorë, vazo të llojeve të ndryshme, tasa të shumë modeleve dhe zakonisht të teknikave të shkëlqyera dhe të lustruara, kupa të thella me vegë ose pa vegë, gur mulliri thërmues dhe blues, thika, lloj-lloj figurinash”. Materiali i përdorur për të bërë veglat e mësipërme dhe instrumentet ishte, padyshim, guri, kocka dhe briri.

Gërmimi i rrënojave të Olimpiti zbuloi një vendbanim parahistorik. U gjetën shumë shtëpi dhe njeriu mund të mendojë se këtu është edhe altari i vërtetë i Zeusit. Poçeria e periudhës së neolitikut ishte e plotë, njëngjyrëshe, e bërë me dorë dhe e shndritshme. Modeli tipik i poçerisë së prodhuar në Tesali për këtë periudhë të hershme, si dhe në atë të mëvonshme, u gjet në Trojë, duke konfirmuar kështu faktin e ekzistencës së një rruge tregtare që lidhte njërin me tjetrin prej kohërash shumë të lashta. Një tjetër fakt që e zbulon poçeria, është se aty kishte një tregti me qark të mbyllur midis Tesalisë dhe Trakës, dhe po kështu edhe me rajonet veriore danubiane. Ndërkohë, në jug ka një ndërprerje që vihet re pasi ajo që është e njohur si *Poçeria minoane*, nuk shfaqet deri në periudha më të vona. Kjo poçeri e mëvonshme është lehtësisht e dallueshme, sepse është e bërë me rrotullamë më shumë sesa me dorë. Gjithashtu, materiali i përpunuar është tërësisht i ndryshëm.

Wace dhe Thomsoni kanë paraqitur mbi pesëdhjetë artikuj të poçerisë së llojeve të ndryshme në ngjyrë, material, kryesisht vazo, por ku përfshihen edhe 2

kupa dhe 2 tasa të trajtuar, vazo të gjera dhe të larta, tasa me anë të drejta ose të përkulura, me qafa të ngushta, vazo me fund të gjerë e anë vertikale. Ata paraqesin, po ashtu, vazo të ngushta, të thella edhe në krye, edhe në fund, me mbajtëse brinjësh vertikale ose me vegë, qypa me qafë të hollë dhe pa vegë ose mbajtëse, pjata me funde të rrafshta dhe anë vertikale. Përveç kësaj, u gjetën plot poçerira të tjera, të zbukuruar në mënyra të ndryshme. Ata hartuan një listë të tërë me variante nga më të ndryshmet, ku tregonin se tipin dhe llojin e poçerisë e përcaktonte jo thjesht nevoja, por me kalimin e kohës, vetë stilet tregonin se si ishin rritur kërkesat në periudha të ndryshme, si rezultat i përparimit të përgjithshëm të qytetërimit në të gjitha anët.

Le të kthehemi tek tema e ndërtimit që nuk është diskutuar ende ndarazi, dhe të shohim kështjellën antike të Tirinsit (Tiryns), e vendosur në brigjet e Gjirit të Ambrakisë. Aty afër, shekuj më vonë, kur Shqipëria kaloi nën zgjedhën romake, qyteti i Nikopolit u zgjodh prej Cezarit August për të festuar fitoren e tij mbi Antonin, për të cilin ishte dëshmitare Kleopatra. Në jugun e largët të Argosit dhe vetëm në një largësi të shkurtër prej detit, në mes të një ultësire, ngrihet një lartësi shkëmbore e cila mban çelësin e rrugës që vijon për në *Nauplia*. Në pikën më jugore të fushës së Argosit, në një largësi jo të madhe nga lindja e Arkadisë, aty ku lokalizohet vendlindja tradicionale e pellazgëve, para disa vitesh u gërmua dhe u gjet *Kështjella e Tirinesë*. Ky emër kishte kaluar thuhetse tërësisht në harresë. Por në ditët e lashta, përpara se të ekzistonte Greqia, kjo qëndron si një ndër mrekullitë e botës dhe krahasohej me dinjitet me piramidat e Egjiptit. Si dhe Akropoli, kjo kështjellë qëndronte madhështore në majë të një shkëmbi imponant, që i rrinte përçmueshëm një kënetë të cekët në një lartësi prej tetëdhjetë e pesë këmbësh. Kaq madhështore ishin përmasat e kësaj kështjelle së bashku me murin e saj rrethues, sa njerëzit e lashtë nuk mund ta pranonin se ajo ishte një vepër e bërë thjesht nga dora e njeriut. Kjo duhej të ishte punë ciklopi gjigand me një sy në mes të ballit që, i mësuar me mjeshtri të rralla në kovaçanën e vullkanit, bënte ndërtime për vetë zotat. Për një përshkrim të shkurtër të kësaj fortese dhe pallatit i cili gjendej brenda

saj, unë do të përdor përshkrimin e Charl Dialit (Charles Diah) “Ekskursionet në Greqi”³⁷, që citon shpesh nga Shlimani (Schlieman), i cili në vitin 1873 bëri gërmimin e parë në atë truall. Ai thotë:

“Jo vetëm që muri i lashtë i kësaj kështjelle është çliruar me kujdes nga mbeturinat që e mbulonin atë, por edhe u restaurua për ne, që nga kullat e saj, dyert e pasme dhe galeritë e saj nëntokësore, duke zbuluar kështu një nga sistemet më të komplikuar dhe mjeshtërore të fortifikimeve të hershme. Bash në majë të Akropolit, në mes të rrënojave është zbuluar një pallat madhështor me oborret e rrethuara me portikë, hollet e gjera të zbukuruara me piktura dhe vetë plani i kësaj ndërtese i restauruar me saktësinë më të madhe deri në detajet më të vogla që na japin një pamje të gjallë të pallateve të shkëlqyera të Alkinout dhe të Menelaut të përshkruara në poemën homerike”.

“Kështjella ngrihet mbi një platformë shkëmbore 320 jard (yard) të gjatë dhe 100 jard të gjerë, e cila rrëshqet poshtë në shpat, nga jugu drejt veriut, në një zbritje prej tri terracave që pasojnë njëra-tjetrën. Në terracën më të lartë, nga e cila deti shihet i tëri pa ndonjë pengesë në drejtim të jugut, qe ndërtuar pallati i mbretit. Pak më poshtë, në mes të fortesës, një tjetër terracë rreth 33 jard, e lidhur me pallatin prej një shkalle të ngushtë, shërbente për të mbajtur pjesë të garnizonit. Një e treta e terracës poshtë shërbente për magazinë dhe stallë kuajsh. Plateja është e rrethuar prej muresh të trasha e të larta, të ndërtuara me blloqe të mëdha gurësh gëlqerorë, disa prej të cilave kanë përmasa kolosale, midis gjashtë dhe dhjetë këmbësh gjatësi dhe më shumë se tri këmbësh të lartë. Këta gurë ishin vendosur së bashku. Në kalanë e ulët, muret ishin 23 deri në 26 këmbë të trasha dhe 26 këmbë të larta, ndërsa në anën e sipërme, muret kishin një trashësi prej 45 deri në 57 këmbë. Lartësia ishte në të njëjtin përpjesëtim. Nën tokë, galeritë jepnin mundësi kalimi dhe qarkullimi nga njëra pjesë në tjetrën. Paralel me galeritë ishte muri rrethues, i cili përdorej për pozicionet e ushtarëve. Prej galerisë më të ulët hapen disa dhoma të ndërtuara në brendësi të murit dhe kullave.

³⁷ Excursions in Greece

Po ashtu, aty gjenden cisterna dhe magazina nëntokësore për ruajtjen e gjërave”.

Është interesante të ndjekim përshkrimin e vështirësive të arritjes deri tek kështjella.

“Me qëllim që të dalim gradualisht deri tek niveli i fortesës, duhet të ndjekim një rrugë që ngjitet në një të përpjetë të gjatë deri në rrëzë të murit rrethues, kullat dhe këndet e projektimit të të cilit e komandonin dhe e mbulonin atë. Kjo shpërbëhet në krye fare në një pasazh të ngushtë të hapur në mur, rrethuar prej kullash të larta. Pastaj ai zgjatet midis murit lindor të kështjellës dhe terracës së fortifikuar të pallatit dhe të çon tek porta e fortesës. Kjo portë kishte një prag guri të rëndë dhe direkë gurësh të jashtëzakonshëm të cilët formojnë kornizën e portës”.

Po të marrim parasysh mjetet që përdorshin në atë kohë, kjo vepër e madhe mjeshtrash të tillë mund të sfidojë fare mirë arritjet e arkitektëve të çdo kohe, qofshin të lashta apo moderne. Gurët me pesha të tilla gati 13 tonëshe duhej të ngriheshin dhe të vendoseshin në mure në lartësi që arrinin 50 këmbë. Sigurisht, këtu ka diçka për të nxitur habinë, adhurimin dhe, madje, mahnitjen tonë.

Ndërtesat shumëkatëshe të kohërave tona moderne, qoftë edhe vetë *Empire State Building*, janë një punë fëmijësh po të krahasohen me këtë. Arkitektëve tanë modernë iu desh të sfidonin forcat e natyrës duke përdorur hekurin dhe elektricitetin, ndërsa këtyre ndërtuesve të lashtë iu desh të luftonin me duart e tyre. Këta qenë mjeshtrit të cilët as që dimë se kush ishin. Ata nuk lanë pllaka me emrat e tyre në muret që ndërtuan që të na mburreshin për veprat që lanë pas. Ndoshta ata nuk u nderuan as prej bashkëkohësve të tyre, duke pasur parasysh se nuk ka tituj të dhënë as prej fisnikëve dhe as prej mbretërve të tyre. Përsëri puna e tyre i qëndron provës së katër apo pesë mijëvjeçarëve. Eh! Asgjë nuk ka mbetur e pazbuluar prej saj, përveç emrave të atyre që e ngritën e që do të mbeten përjetësisht të panjohur.

Ne deshëm të kujtojmë këtu botën që ata krijuan dhe rritën, si kjo kështjellë e Tirinsit, mbi një kënetë baltore, masive. Këta burra, të cilët ndërtuan qytetërimin e monumenteve të pavdekshme, “kishin dalë nga barbarizmi”. Ata nuk kishin

trashëgimi si kjo që kemi ne, në shekullin e njëzetë. Ata nuk kishin një David dhe as psalmin e njëzet e tretë të Jezuit, as Platonin dhe as dialogët e tij, as Epiktetin për t'u treguar atyre për Zotin që gjendej brenda tyre dhe t'i vendoste ata atje lart, në një strehë të ngrohtë të Tij. Ata nuk kishin zota të lindur lart. Zotat e tyre, siç do të shihet shumë shpejt, ishin të lindur në Tokë, si ata vetë. Dhe çfarë të themi për universin e tyre? As mbretëri kozmike të ngarkuara me mistere, as forca trashëguese, as alfabet të cilin të mund ta mësonim!

Bota e tyre ishte një shkëmb rreth të cilit ishin të lidhur si *Prometeu*, ose një fushë e zhuritur nga dielli, e rrethuar prej xhunglës së pyllit ku fshihej rreziku dhe tmerri. Në vend të aeroplanëve, automobilëve, trenave ekspres të linjave të shpejta apo anijeve si ajo *Mbretëresha Meri*, që sot çajnë mespërmes qiellin, tokën dhe detin, ata kishin kamaret e tyre shpëtuese që përbëheshin prej lundrës, këmbëve të zbatuara ose të mbathura me sandale. Në kontrast me titanikun tonë, botën monstruoze të forcës mekanike që bën atë që i themi ne, ata kishin vetëm guximin e tyre të pafund dhe duart e ashpra e të fuqishme. Më serioze se çdo gjë tjetër ishte paaftësia e tyre e vënë re këtu: truri i tyre nuk ishte mësuar me jetën e qytetëruar. Ata nuk kishin vizion, as ëndrra për të harruar të djeshmen e tyre, me shpresën që do t'ua shpërblente e nesërmja. "Drita e agimit shndrit jo kohërat heroike apo të arta, por ankthin për të na bërë ne të bërtasim ndërkohë që flemë".

Jeta e njeriut imagjinohet prej Hobsit si "e varfër, e pistë, e vrazhdë, e shkurtër"³⁸. Zjarri, ruajtja e bagëtive, avlëmendia, poçeria, lëvrimi i tokës, metalet, zbutja e kuajve, për të ardhur deri tek ndërtimi i anijeve, ishin zbulime që shkundnin botën. Këto revolucione të jashtëzakonshme u arritën në disa prej mijëvjeçarëve të fundit. Kështu, dukej sikur "Fëmijët e Tokës" bënë hapa të vegjël, por që arrinin "shkallë të larta" në një botë që sa vinte e ndërlikohej. Këto përmendeshin si arritje të merituar në listën e fryteve të qytetërimit.

Këta njerëz, miliona pas milionash, që si korale *actinozoans* të mishit dhe

³⁸ Robert Briffault "The Making of Humanity".

substancës së tyre arritën që prej thellësisë më të ulët të pranisë njerëzore deri në kufirin më periferik të kontinenteve të reflektonte drita e agimit mistik, i cili në përpjestimet më të vjetra të Lindjes tashmë kishte shpërthyer përpara me flamujt e bardhë të dritës së të vërtetës dhe të bukurisë. Edhe njëherë, kush mund të thotë sa dhjetra dhe qindra herë ato pjesëza mikroskopike të progresit ishin rrëzuar poshtë nga kokat e tyre prej asaj egërsie aq të madhe të fiseve të vrazhda, që e gjenin më lehtë të rrëmbenin në mënyrë të pamëshirshme nga të tjerët, sesa të punonin vetë për të prodhuar.

Një prej fakteve më përshtypjëlënës të gjërave të zbuluara prej arkeologëve është gjetja e të njëjtave objekte në disa qendra të zhvilluara, siç ishin Knososi, Mikena, Tirinsi dhe Arkomenosi, të shkatërruara dhe rrënuara prej një tërmeti i cili bëri që ato të mos e merrnin veten kurrë më. Anijet e tempujve që adhuroheshin, ishin nisur dhe mbushur me temjan dhe më pas ishin braktisur. Artisti kishte në këmbalecin e piktorit një pikturë gjysmë të përfunduar ose pjesë të mermerit të gdhendur, që qëndronin aty edhe tre-katërmijë vjet më vonë, kur spatulla e arkeologut goditi bukurinë e çeljes së agimit.

PELLAZGËT SIPAS GJEOGRAFISË SË STRABONIT

Kretë:

Vëllimi II, faqe 125: Aty është përzier vetëm një gjuhë me të tjerat; ajo jeton tek akejtë (Achaean), tek eteo-kretanët (Cretans, të fisit të vjetër) krenarë në zemër, aty janë gjithashtu sidonianët dhe dorianët që tundin pendët, si dhe pellazgët e mrekullueshëm.

Vëllimi IV, faqe 53. Prej fisit të quajtur kaukonë (Cauconians): “Thuhet se ashtu si pellazgët, ata ishin një fis arkadian dhe përsëri si pellazgët, ata ishin një racë bredharake”.

Faqe 163: Akropoli i Argivës thuhet të ketë qenë themeluar prej Danait, i cili mendohet t'i ketë tejkaluar aq shumë ata që mbretëruan në këtë rajon përpara tij sa, sipas Euripidit, "ai e shtriu ligjin mbi tërë Greqinë, që tërë popujt e thirrur pellazgë këtej e tutje të thirreshin danaj".

Faqe 265: Në një përshkrim të Athinës, "raca e pellazgëve bashkudhëtoi qartë edhe këtu dhe, nisur nga të dhënat për këta bredharakë, ata u quajtën "pellazgi" ose lejlekë".

Faqe 283: Referuar banorëve të Boetisë (Boeotia) dhe Tebës: Këta fenikas themeluan Tebën përveç Kadmit (Cadmeias), ...kur u përzunë nga Trakia dhe Pellazgi, ata e vendosën qeverinë e tyre në Tesali ...Më vonë boetianët i dëbuan pellazgët drejt Athinës. Pas kësaj erdhi emërtimi i asaj pjese të qytetit e cila quhet Pellazgicon".

Faqe 285, Pelasi, kur lufta ende vazhdonte, shkoi të konsultohej me orakullin, siç bënë edhe boetianët. "Përgjigjja që mori Pelasi nuk dihet, por boetianëve iu tha se ata do të zhvilloheshin nëse bënë sakrilegje. Lajmëtarët, të cilët ishin dërguar për t'u këshilluar nga orakulli, dyshuan se përgjigjja e profetit ishte dhënë në të mirë të pellazgëve, për shkak të lidhjeve të gjakut me ta. Në të vërtetë, tempulli po ashtu ishte që nga fillimi pellazg".

Tesali; faqe 453: Hieronimi (Hieronimus) deklaroi se pllaja e Tesalisë dhe Magnetisë ishte tre mijë stadia rreth e rreth dhe banoheshin prej pellazgëve.

Faqe 343: Përsa u takon pellazgëve, thuhet të tërë biem në një mendje paraprkisht se disa fise të lashta me atë emër u shpërndanë anë e mbanë Greqisë dhe në mënyrë të veçantë midis Aneolianëve në Tesali. Përsëri, Eforosi thotë se ai është i mendimit se, përderisa ata ishin arkadianë nga origjina e tyre e mëparshme, ata zgjodhën një jetë ushtarake dhe, qysh me shndërrimin e shumë popujve të së njëjtës mënyre të jetuari, ata i dhanë emrin e tyre të gjithëve dhe kështu siguruan lavdi të madhe, jo vetëm midis grekëve por, gjithashtu, edhe midis tërë popujve të tjerë. Për shembull, ata provuan të ishin kolonizuesit e Kretës, siç thotë Homeri: "Sido që të jetë, Odiseja i

thotë Penelopës: “Vetëm (por) një gjuhë me të tjerat është përzier”.

Konti (Conti), faqe 343: Dhe Tesalia është quajtur “Argosi pellazg” (e kam fjalën për atë pjesë të saj që shtrihet midis daljeve të lumit Pemeius dhe Termopileve, aq larg sa vendi malor i Pindit), duke u bazuar në faktet se pellazgët e shtrinë sundimin e tyre mbi këtë rajon. Për më tepër, Zeusi dodonian është quajtur prej vetë poetit, “pellazg”:

“O Zoti Zeus, dodonian, pellazg!”.

Dhe janë të shumë ata që i kanë thirrur edhe fiset e Epirit “pellazgë”, sepse në mendjen e tyre pellazgët e shtrinë sundimin e tyre madje edhe aq larg sa thamë. Dhe për më tepër, për arsye se heronjtë quheshin “pellazgë” me emër, popujt e kohëve të mëvonshme nga këta heronj e përdorën emrin për shumë prej fiseve të tjera: P.sh., ata e kanë thirrur Lesbosin “Pellazgia” dhe Homeri i quan “Pellazgi” popujt që ishin fqinjë me Sicilianët, të cilët jetonin në Troad³⁹:

“Dhe Hipothousi i udhëhoqi fiset luftarake pellazgjike me heshta, ata pellazgë që e banonin tokën e thellë të Larisës. Por, burimi i deklaratës së Eforosit që thotë se kjo racë e kishte origjinën në Arkadi, ishte Hesiodi⁴⁰, sepse ky i fundit thotë: “Dhe bijtë qenë lindur prej Likaonit (Lycan) krejt si zot, i cili ishte lindur në një kohë prej pellazgut”.

Përsëri në veprën e Eskilit⁴¹ Lutësit ishte ajo “G” e pellazgit që e ka origjinën në

³⁹ Rajon i lashtë në veriperëndim të Azisë së Vogël që rrethonte qytetin e Trojës. Këtu ndodhin disa nga ngjarjet që rrëfehen tek *Iliada*. (Shënimi im – MB)

⁴⁰ *Hesiodi* (në greqishtja e vjetër Ἡσίοδος *Hēsiodos*) ishte poet grek për të cilin studiuesit thonë se ka kontribuar në këtë fushë nga viti 750 deri 650 p.e.s., në të njëjtën periudhë me Homerin. Krijimet e tij njihen si poemat e para europiane, ku poeti e konsideron veten si një individ që ka një rol shumë të qartë. Autorë të lashtësisë i japin atij dhe Homerit merita në përcaktimin e traditave fetare greke. Studiuesit e kohërave moderne i referohen atij si një burim i rëndësishëm i mitologjisë greke, i teknikave bujqësore, fillesave të mendimit ekonomik (madje, në ndonjë rast, ai është identifikuar si ekonomisti i parë), të astronomisë dhe matjes së kohës në lashtësi. (Shënimi im – MB)

⁴¹ Eskili (*Aeschylus*) (525/524 pes – 455/456 p.e.s.) ishte i pari nga tre tragjedianët e lashtë grekë, puna e vepra e të cilëve ka mbijetuar; dy të tjerët janë Sofokliu dhe Euripidi; shpesh përkthuhet si babai i tragjedisë. Emri i tij rrjedh nga fjala greke *aiskhos* (αἰσχος), që do të thotë “turp”. Sipas Aristotelit, ai rriti numrin e aktorëve në shfaqje, që të lejonte konfliktin midis tyre; më përpara karakteret ndërvepronin vetëm me korin. Vetëm shtatë prej

atë të Argosit që është rreth e rreth Mikenës. Edhe Peleponezi, gjithashtu, sipas Eforosit thirrej Pellazgia. Euripidi, po ashtu, në Arkelausin e tij thotë: “Danai, babai i pesëdhjetë vajzave, udhës për në Argos u strehua në qytetin Inaheus dhe e shtriu ligjin në tërë Greqinë, që tërë popujt që këtej e tutje të quajtur pellazgë të quheshin Danais”. Dhe është përsëri Antiklejdi (Antikleides)⁴² që thotë se ata ishin të parët që u vendosën në rajonet rreth e rreth Lemnosit dhe Imbrosit dhe, në të vërtetë, disa prej tyre lundruan drejt Italisë me Tirrenin (Tyrrhenus), të birin e Atisit (Atys).

DODONA:

Sipas Eforosit, ky orakull ishte gjetur prej pellazgëve. Sepse vetë pellazgët quheshin më të hershmit e tërë popujve që kanë pas zotërime në Greqi. Përsa u takon popujve që jetonin në vendet fqinjë me tempullin e Dodonës, Homeri, gjithashtu, e bën atë plotësisht të qartë nga mënyra e tyre e jetës, kur i quan ata “burra që flenë përtokë me thonj të paprerë, se ata ishin barbarë”. ... Atëherë, në kohët e lashta, Dodona ishte nën sundimin e tesprotëve, siç ishte edhe mali i Tomorrit, tek rrëza e të cilit ishte vendosur tempulli. Dhe të dy poetët tragjikë, edhe Pindari e kanë quajtur Dodonën “Dodona tesprote. Këtë e dinte edhe Zeusi”.

Libri VII (fragmente) 11. Ajo që tani quhet Maqedoni, më parë quhej Emathia. Emrin e sotëm e mori prej emërimit “maqedon”, që tregonte një prej pjesëtarëve të parisë më të hershme. Kishte, gjithashtu, një qytet të quajtur Ematha afër detit. Tani një pjesë e këtij vendi u mor dhe u mbajt prej epirotëve dhe ilirëve, por shumica e tij prej boetasve dhe trakëve. Boetasit erdhën nga Kreta fillimisht, siç thuhet bashkë me Boton, prijësin e tyre.

shtatëdhjetë apo nëntëdhjetë dramave, që mendohet të jenë shkruar nga ai, kanë mbijetuar në kohët moderne ; dhe për një kohë të gjatë ka patur debat për autorësinë e njëres nga këto drama: *Prometheus Bound* (Prometeu i lidhur). (Shënimi im – MB)

⁴² *Antiklejdi* jetoi pas sundimit të Aleksandrit të Madh dhe shkrimtarët i referohen shpesh atij. Të paktën katër vepra mund t'i atribuohen atij, megjithëse nuk mund të thuhet me siguri nëse këto vepra u shkruan të gjitha nga Antiklejdi i Athinës. Asnjë nga veprat nuk ka mbijetuar, me përjashtim të disa citimeve aty-këtu. (Shënimet e mia – MB)

Sipas Strabonit, afër Selanikut ishte një rajon i pushtuar prej trakasve, të njohur si Briges; “disa prej atyre kapërcyen në Azi dhe emrat e tyre u ndërruan në frige (phryges).

(Fragmente të librit VIII)

47-48: Traka në tërësi përbëhet prej 22 fiseve. Por, megjithëse ajo qe shkatërruar deri në një shkallë të konsiderueshme, mund të dërgonte 15.000 kalorës dhe 200.000 këmbësorë në luftë. Në Maqedoni ishte një fis i quajtur Besi (Besa), i cili, siç thotë ai, ishte mbi tërë fiset e tjera.

50. Shumë shkrimtarë i kanë identifikuar zotat që nderoheshin në Samotrakë me Cabeiri⁴³, ndonëse ata nuk mund të thonë se kush janë këta cabeirët (ha biri, i ha bijtë). Në Atos disa prej pellazgëve nga Lemnosi morën shtëpitë në këtë gadishull dhe u ndanë në pesë qytete.

Libri XII. “Pallati i Mitridadit⁴⁴ (Mithradates) ishte ndërtuar në Cabeira. Po kështu edhe mulliri me ujë; aty ishin kopshtet zoologjike, vendi i gjahut dhe minierat”. Këtu ishin thesaret më të bukura që i mbante Mitridadi.

Pellazgët: Sipas Homerit, këto fise u bënë aleatët e trojanëve, por jo sikur po vinin nga toka përballë. Frigët⁴⁵ dhe misianët⁴⁶ shkojnë në kohë më larg e më thellë se

⁴³ Në mitilogjinë greke *Cabeiri* (*Cabiri*, *Kabeiroi*, *Kabiri* apo greqisht Κάβειροι) ishin një grup enigmatik që i lutej perëndive të botës së nëndheshme në një kult të mistershëm, ngjashëm me atë të Hefaestusit, i përqendruar në ishullin verior të Egjeut, Lemnos, dhe ndoshta edhe në tempullin e Samotrakës dhe në Tebë. Në origjinën e tyre të largët, perënditë e cabeirëve dhe samotrakëve mund të kenë patur elemente paragreke. (Shënimi im – MB)

⁴⁴ Një qytet i një kolonie greke e cila për disa shekuj ishte kryeqytet I pjesës aziatike të shtetit të Bosorit.

⁴⁵ Në antikitet, Frigjia (*Phrygia*) ishte një mbretëri që shtrihej në pjesën qendrore dhe perëndimore të Anadollit, aty ku është Turqia e sotme. Frigët a frigjianët (Phrygian) fillimisht jetonin në jug të Ballkanit; sipas Herodotit, ata quheshin ‘bryges’, por e ndërruan emrin në ‘Phryges’ pas migrimit të tyre përfundimtar drejt Anadollit, përmes *Hellesponit*. (Shënimi im – MB)

⁴⁶ *Mizët* (*Mysian*), ishin banorë të Mizisë (Mysias), rajon në verilindje të Azisë së Vogël. Për herë të parë ata i përmend Homerit tek *Iliada*, në listën e aleatëve të Trojës. Sipas Homerit, mizët luftuan krah trojanëve në Luftën e Trojës, nën komandën e Kromizit (*Chromis*) dhe Enomit të Augerit (*Ennomus the Auger*) dhe ‘ishin luftëtarë zemërluanë që përlesheshin edhe me duar’. Shënimi im – MB)

luftërat e Trojës.

Horodoti flet për pellazgët si të ishin “shtegtarë të jashtëzakonshëm”. (Kapitulli 55) “Pellazgët flasin një gjuhë barbare. Nëse vërtet është kështu dhe e tërë raca pellazge fliste të njëjtën gjuhë, athinasit, të cilët ishin padyshim pellazgë, duhet të kenë ndërruar gjuhën e tyre në të njëjtën kohë kur kaluan në trupin helenik”.

“Qysh kur është krijuar, raca helene nuk e ka ndryshuar gjuhën e vet. Kjo, të paktën, mua më del e qartë. Ishte një degë pellazge e cila u nda nga trupi kryesor. Në fillim, ajo ishte e pakët në numër dhe me fuqi të vogël por, gradualisht, u rrit dhe u shpërnda deri sa arriti në një numër të madh njerëzish, kryesisht prej hyrjeve vullnetare të fiseve barbare brenda saj”.

Libri VII. 94: Jonianët furnizuan njëqind anije dhe ishin të armatosur si grekët. Tani këta jonianë, gjatë kohës që ata banonin në Peleponez, në tokën që atëherë quhej Achaea (e cila ishte përpara se të vinin danajtë dhe xuthusët në Peleponez), thirreshin, sipas asaj që thonë grekët, Aegialean Pelazgi, ose “pellazgët e bregdetit”. Por, tek e fundit, nga Joni, i biri i Zithusit, ata u thirrën jonianë.

Libri II Kapitulli 51: Vëçantia të cilën ata (grekët) e vëzhgojnë në statujat e tyre të Mërkurit, nxjerr në pah se ata nuk rrjedhin prej egjiptianëve, por prej pellazgëve. Athinasit u përshtatën në fillim për vete, dhe më pas i kaluan tek grekët e tjerë. Sepse pikërisht në atë kohë kur athinasit po hynin në trupin helenik, pellazgët erdhën që të jetonin me ta në vendin e tyre, çka tregon se ata erdhën të parët për t’u thirrur si grekë. Kushdo që të dëshirojë të futet në misterin e Cabirit, do të kuptojë se çfarë dua të them. Samotrakët i qarkulluan këto mistere nga pellazgët, të cilët shkuan të jetonin në Atikë me banorët në Samotrakë dhe e ndanë fenë e tyre me banorët e atyshëm.

ÇELËSIN E KUPTIMIT TË FSHEHTË TË FJALËS DODONA E MBAN
GJUHA SHQIPE. ZEUSI U BË SUNDUESI I MADH I POPULLIT TË
SAJ.

VI

DODONA – DJEPI i ZOTAVE

Nga Tesalia me fushat e saj pjellore të ngarkuara me të korra, kalojmë malet e Pindit në drejtim të perëndimit, në Epirin e Lashtë, duke rendur drejt kufirit ujqor të detit Adriatik. Këtu format e natyrës ndryshojnë menjëherë. Malet i kanë majat e zbardhura nga retë dhe thuajse tërë vitin mbajnë mbi vete bardhësinë e dëborës. Retë e furtunës, të ngrysurat në të zezë, cekin majat e tyre sikur duan të hedhin spirancat; stuhia gjëmon dhe jehon në kupë të qiellit; vetëtimat përmbi male përplasnin flakët, sikur zotat flakërojnë shpatat në kulmin e zemërimit. Era shfryn me furi nëpër faqet e maleve duke i rrahur ato si trumpeta që zgjaten në mes të vetmisë malore të ftohtë; dhe ajo sikur ikën nga tërë ndjekësit, misteret, keqardhja dhe zbrazëtia tek ai mal madhështor i quajtur Tomor. Rrëza e tij është e mbuluar prej korijsive të lashta të bungjeve tërë nyje e gunga, siç është vetë natyra e nyjësuar në statujën gjigande të këtij pejsazhi madhështor. Vetëm një pranverë e përjetshme, e pastër si kristal, me reshjet e pandara mund të shuajë në mënyrën e vet etjen përherë e më të madhe që ndjejnë këta drurë që kanë zgjatur trupat e tyre drejt qiellit, duke çarë me rrënjët e tyre shkëmbinjtë.

Te Dodona (ky është emri i vendit nga ka lindur), e veshur me frikë, nderim e mister, përkundeshin Zotat më të hershëm të Egjeut. Sinai, i ngritur në të njëjtën vetmi dhe madhështi të rreptë kundrejt Shkretëtirës Arabike me fytyrë nga Deti i Kuq, mund të ketë qenë një vëlla binjak i Tomorit, më pak i njohur, i cili qëndronte si një shtyllë ajrore ku dy dete, dy brigje – tokësore dhe hyjnore – takoheshin dhe mateshin me njëri-tjetrin. Tek kërkojnë çelësin e fatit të njerëzimit, të dy njësoj, në atë rreptësi të egër, fshehin forcën shpërndarëse të ndikimit e kontrollit që zotërojnë dhe ushtrojnë mbi popujt parakë, në përhumbjen e tyre madhështore dhe derdhjen e egërsisë së verbër të forcave armiqësore.

Dhe, kështu, në periudhën formuese të historisë së tyre, ato impononin aq shumë forcë mbi mendjet e njerëzve. Pa rënë në sy të popujve të tjerë parakë, të cilët u përplasën ndër kohëra me fatin dhe, më në fund, iu nënshtruan atij, u zhdukën, mbaruan ose i hapën rrugën përthithjes, gëlltitjes, këta dy popuj, si izraelitët ashtu edhe dodonasit, u rritën prej pelenave të tyre si fëmijët e tokës drejt statujës së plotë të burrërisë, për t'u bërë zotërit dhe sunduesit e princërve dhe mbretërve më të shquar ndër fiset dhe popujt e tjerë më të vegjël.

Prej këtyre racave u farkëtuan shpatat për qëllime hyjnore, për të arritur qëllimet më të larta. Në apogjeun e saj të fuqisë dhe ndikimit, Dodona e dominoi jetën e botës egjeane. Delfi dhe vendet e adhuruara të Apolonit ishin rivalët e saj më të mëdhenj, por Apoloni ishte bir i Zeusit i cili, gjithsesi, nuk guxoi kurrë t'ia sfidonte autoritetin. “Mbreti Zeus, Dodona, pellazgë! Homeri shpallte supremacinë e secilit”.

Priftërinjtë që flinin në tokë edhe kur dimri shtronte korijen me dëborë dhe akull, vendosnin ashpërsi dhe cilësi morale në shpirtin e tyre, të krahasueshme me atë të Jeremishit, Isiahit dhe profetëve tjerë të Izraelit. Përveç kësaj, mes priftërinjve profetë kishte edhe priftëresha të njohura, si *Peleïades e Pëllumbave*⁴⁷. Këto të fundit

⁴⁷ *Peleïadet* ishin gratë e shenjta të Zeusit dhe nënës perëndeshë, Dione, në Orakullin e Dodonës. Pindari i përmend tek *Pleiades* si “*peleïades*”, një tufë pëllumbash, por lidhja duket të paraqitet më tepër e mprehtë dhe poetike sesa mitike. Megjithatë, qerrja e Afërditës është vizatuar me një tufë pëllumbash. Një element mitik i një pëllumbi të zi që u lëshua në Dodonë, që Herodotit iu tha në shekullin e 5-të, mund të jetë një përpjekje për të dëshmuar një etimologji të përdorur në emrin arkaik të grave të shenjta që nuk kishte më kuptim (një mit *aitiological*). Ndoshta elementi – PEL – në emrat e tyre ishte fillimisht i lidhur me rrënjën e elementeve “i zi” ose

thuhet të kenë vajtur aty nga Teba. Herodoti e vizitoi Dodonën dhe i pa priftëreshat aty. Më vonë, ai vizitoi Egjiptin dhe Tebën. Por çfarë do të ishte më e natyrshme për të sesa të verifikonte historinë që kishte dëgjuar në Dodonë? Aty kishte dëgjuar se shumë kohë më përpara, dy priftëresha ishin marrë peng nga tempulli prej fenikasve dhe ishin shitur si skllave. Njëra prej tyre ishte dërguar në Libi dhe ishte vendosur në një faltore për Jupiter Amonin⁴⁸. Tjetra ishte dërguar në Dodonë dhe aty u bë mendjemprehtë dhe fallxhore e faltores së Dodonës. Aty u ngarkua një prift i lartë me të dy urdhërat dhe, për nderin e faltores, asnjë skandal nuk e cënoi ose ndoti ndonjëherë emrin e mirë të këtij vendi të shenjtë.

Ndonëse nuk është qëllimi im të zhvilloj një tezë mbi lindjen dhe ushtrimin e fesë nga fillimet e saj primitive në botën egjeane, e cila gjatë epokës së artë të Greqisë arriti idealet e saj më të larta, gjithsesi, është e nevojshme që të shtrijmë disa linja rreth zhvillimit që mori dhe lidhjet e saj me racën pellazgo – shqiptare, çka përbën temën tonë të përhershme të këtij studimi.

Të gjithë jemi pajtuar se që prej fillimit, kulti i Zeusit ishte thjesht i natyrës së adhurimit dhe ndryshonte shumë nga ashpërsia, ftohtësia dhe tipi moralizues që përfaqësonte Dodona. Zeusi ishte një Diell-Perëndi, i cili derdhte dritë mbi tokën dhe me retë-shi sillte lagështirën që depërtonte dhe ushqente dheun. Femra e nderuar si e shoqja e Zeusit, ishte *Dione*, emër me rrënjë shqiptare, nga folja me ditë, e di unë, di-unë, ditë, prej nga rrodhi emri Deus, burim i zgjuarsisë, i dijes. Në Frigji, ishte një tjetër qendër shumë e lashtë pellazge. Aty lutja fillonte me “Ati që është n’dë qiell”. Zoti ynë që është në qiell. Në Epir mbiemri për Zeusin ishte Zoti. Në shqip kjo do të thotë, Zot, perëndi, duke lënë pak dyshime për lidhjet e tyre më të hershme me Zeusin.

Në botën e lashtë, Tigani ishte forca parakrijuese e mashkullit dhe, siç e dimë,

“me baltë”, në emrat të tillë si Peleus, ose Pelops dhe peliganes (senatorë epiriotë maqedonas), Attic *polios*, Doric *peleios* gri, i vjetër, PIE *pel-, “gri”. Peleiadës shpesh ngatërrohen me nimfat Pleiades. (Shënimi im – MB)

⁴⁸ *Jupiter Ammon* Jupiteri është barazuar me perëndinë egjiptiane *Amun*, mbas nënshtrimit të Egjiptit nga romakët. (Shënimi im – MB)

ishite paraqitur gjysmë dhi e gjysmë burrë. Këtu përsëri përdorimi i lashtë dhe primitiv na pajis me çelësin drejt zgjidhjes së asaj se përse ishte zgjedhur *dhia* si një simbol, në vend, të themi, të *demit*. Fjala shqipe për këtë kafshë është *dhi*, nga e cila përsëri rrënjët na çojnë tek fjala Dhius (Zot). Pastaj, a nuk ishte ushqyer edhe Jovi prej dhisë? Nga njëri prej shkrimtarëve klasikë, Teokritit (Theokritos), mësojmë se, kur kishte mungesë mishi për njerëzit, kur delet nuk bënë qengja të mjaftueshëm për nevojat e popullit, djemtë ishin shprehur të merrnin qepë deti dhe t'i rrihnin organet gjinitale të statujës së Tiganit, duke besuar tek nxitja e pjellshmërisë së tufës. Meqë ra fjala, kjo hedh dritë shumë interesante mbi mënyrën si i shihnin këta popuj primitivë lidhjet me zotat. Pa dyshim, ata nuk e quanin statujën si simbol të personit hyjnor që jetonte në lartësitë e ndonjë Olimpi. Për më tepër, ai ishte i pranishëm në statujën vetë, duke pasur vendbanimin midis tyre dhe duke ndarë tiparet njerëzore dhe dobësitë me ta.

Këtu është një grup interesant i fjalëve shqipe të cilat përmbajnë kuptime domethënëse. Shqiptarët e quajnë yllin më të madh *Diell*. Përsëri rrënja e fjalës është *me ditë*. Nga e njëjta rrënjë është dita, drita, e drejta, e drejtë. Gjuha shqipe përmban legjenda të shumta që mbulojnë fillimin e jetës dhe ditët për stërgjyshërit e tyre, krijimin, vërshimin, shkatërrimin e racës së keqe, shpërndarjen e njerëzve në tërë globin. Midis tyre është një i tillë, me dhimbjet e lindjes së Herkulit. Ducalion bëhet në shqip Dukagjin, që do të thotë fjalë për fjalë: “princi i burrave”. Një studiues i historisë së tyre ka gjetur një paralele të çuditshme midis emrave të bijve të Noas dhe foljes së parregullt shqipe me pas dhe me qenë. “Folja *me qenë* është jam e cila, po të zbutet, bëhet Shem. Folja *Me pasë* është kam, e cila, e shqiptuar me “h”, bëhet Ham. Ndërsa qoftë mund të qëndrojë fare lehtë për djalin e tretë të Xhafetit. Harku i Noas u ngul në tokën e rajonit të malit Ararat në malin Masis. Malet mateshin pesëdhjetë kubikë mbi nivelin e ujit.” Fjala për matjet në shqip është masë. Të dhënat kaldaike të vërshimeve quhen xisthrusin, mbreti i Egjiptit si Noa i vërshimeve. Si-sthru-shi, i interpretuar prej shqiptarëve, do të thotë shpërndan shiun.

Kronosi, babai i Zeusit, urdhëroi të varrosej *qyteti i diellit* i quajur Syvari, shqip syri i parë; që këtej vjen Syri i Diellit, *Syri Suprem i Gjithësisë*. Kronosi gëlltiste djemtë e tij. Kur u lind Zeusi, nëna e tij e fshehu atë dhe e zevendësoi me një gur të cilin Kronosi e gëlltiti në vend të tij. Si Saturni, ai quhej Habiri/Cabiri pellazg, nga fjala ha dhe biri, “ha të bijtë”. Hyjnia e lashtë e tokës quhej Dheo ; në Shqipëri është emri për tokën, dheu. Gruaja e parë e Zeusit quhej Methis ose Medhis, e cila i tejkaloi në zgjuarsi tërë zotat dhe njerëzit; folja shqipe me dit’ dhe mend është mendja. Një prej hyjnive më të mëdha të botës egjeane, veçanërisht në rajonet e saj bujqësore, ishte Demetra (e quajtur Ceres prej romakëve), “mbrojtëse e bujqësisë dhe frutave të tokës”, bijë e Kronosit dhe Reas. Rea është fjala shqipe për të renë dhe ajo ishte nëna tokësore e tërë krijesave, që i bënte të tëra gjërat të Reja; ajo ishte edhe motër e Zeusit, me të cilin ajo lindi Korën. Legjenda thotë se Zeusi, pa dijeninë e nënës së saj, i premtoi të bijën Aidoneusit, i cili e mori atë nën tokë. Nëna, duke mësuar se si i ishte rrëmbyer e bija, iku nga shtëpia e zotave dhe shkoi të jetonte midis njerëzve, duke i bekuar ata që e pritën në mënyrë aq miqësore dhe morën hak ashpërsisht ndaj atyre që e keqtrajtuuan atë.

Meqë perëndesha vazhdoi të rrinte e zemëruar me bashkëshortin e saj dhe refuzoi të lejonte tokën të prodhonte dhe të lindte, Zeusi e dërgoi Hermesin, gjysmëvëllain e saj që ta merrte atë mbrapsht. Aidoneusi, Ai-do-nuse (ka kuptim në shqip), e lejoj atë të shkojë, por i dha pjesë të një shege që ta hante përpara se të ikte. Demetra u kthye në Olimp me Korën, por, pasi e bija kishte zbritur në botën e përtejme që Zeusi e kishte harruar, ajo u detyrua të kalonte një të tretën e vitit me *Aidoneusin* dhe dy të tretat me nënën e saj. Interpretimi i kësaj është:

Demetra përfaqësoi stinën dimërore të përgjumur, stinën pasive dhe frymëzuese, femërore të vitit. Gjatë kësaj periudhe, toka duhet të flejë, të bashkojë forcat për stinën e pranverës kur bashkimi i saj me Diellin bëhet për ta bërë tokën pjellore dhe për t’i dhënë asaj forcën të nxjerrë sythe, të lulëzojë dhe t’i lindë ato me bollëk. Kora, e bija e saj, e kishte dhunuar këtë stinë të agjërimit, duke ngrënë nga dora e të dashurit, ndërkohë që dënimi i saj për një stinë të gjatë, ishte të banonte në botën

e përtejme për një të tretën e vitit.

Në këto rajone të prapambetura të veriut, ku njerëzit merreshin me bujqësi, dimrat janë të gjatë dhe të egër, të paktën në një të tretën e vitit. Deri këtu paralelja shkon mirë. Demetra i ka rrënjët në fjalën shqipe Demer, Dimër, stina dimërore. Kora, është fjala shqipe për *korryen* e të lashtave. Në kohët primitive, gratë mbillnin farën dhe korrnin të lashtat, jo pse burrat ishin dembelë dhe gratë tepër punëtore, por sepse njerëzit besonin thëllësisht që zotat kështu kishin dashur. Kështu, po të veproje ndryshe, do të ishte edhe kundër ligjit të natyrës, edhe kundër dëshirës së zotave. Gratë dinin se si t'i mbanin fëmijët, burrat jo. Ata mund t'i ndihmonin në përgatitjen e tokës për mbjellje, por vetëm aq. Ky është zakoni në Shqipërinë e sotme. Në të dyja besimet dhe praktikat mund dhe duhet të mbështetesh në këtë model të lashtë; dhe kjo do të përqaset në mënyrë të përsosur.

Le të kthehemi për një çast tek ajo ngjarje e çuditshme e Kronosit që gëlltiti gur në vend të Zeusit, kur lindi ky i fundit. Në atë periudhë të hershme ka raste të shumta kur gurët marrin karakter të shenjtë. Pausani⁴⁹ bën një listë të një numri prej këtyre. Aty ishin gurët e “guximit dhe të paturpësisë”, ku akuzuesi dhe i akuzuari qëndronin përpara gjykatës antike të Areiapagosit⁵⁰ në Athinë – Guri, që nuk kishte ndonjë emër të përveçëm, mbi të cilin bëhëj betimi prej gjyqtarëve dhe të tjerëve; guri, që mendohej të ishte një meteor, i cili quhej Zeus Kapotas [...] në të cilin u ul Oresti dhe u shërua aty për aty prej marrëzisë së tij. Në Delfi, ishte një gur i palëmuar, me një masë të madhe, mbi të cilin derdhej çdo ditë vaj, dhe në ditë festash shtrohej lesh i palarë në të. Vendasit thoshin se ai ishte guri që gëlltiti Kronosi, duke menduar se ishte djali i sapolindur dhe pas kësaj e volli përsëri, kur

⁴⁹ Pausani (*Pausanias* - nga greqishtja e vjetër) ishte udhëtar dhe gjeograf i shekullit II të erës sonë, që ka jetuar në kohën e Adrianit (Hadrianit), Antoninus Piusit dhe Mark Aurelit (Marcus Aureliusit). Ai është i famshëm për *Description of Greece* (Përshkrim i Greqisë), një vepër e gjatë që përshkruan Greqinë e Lashtë nga vrojtimet e drejtpërdrejta; kjo vepër është një lidhëse e rëndësishme midis letërsisë klasike dhe arkeologjisë. (Shënimi im – MB)

⁵⁰ *Areopagus* ose *Areios Pagos* është ‘Shkëmbi i Aresit’, në veriperëndim të Akropolit, që në kohët klasike shërbeu si Gjykata e Lartë e Apelit për çështje civile dhe penale në Athinë. Aresi supozohet të jetë gjykuar këtu nga perënditë për vrasjen e djalit të Poseidonit, Alirrothiosit (shembull tipik i mitit *aetiological*). (Shënimi im – MB)

ai mblodhi fëmijët e tij më të rritur⁵¹.

Në Shqipëri, veçanërisht midis fiseve të veriut, guri ende mbahet si i shenjtë. Këta gurë të shenjtë lyhen me vaj, betimi bëhet mbi ta dhe njihet si një betim që të detyron më shumë sesa një betim i bërë mbi Kuran ose Bibël. Nganjëherë përdoren dy gurë për secilin njeri që betohet, për t'i detyruar të bëjnë një marrëveshje me këto fjalë:

“Për aq kohë sa të rrinë këta gurë në shtrat të lumit, aq kohë do të jemi edhe ne të lidhur prej betimit”. Njësoj me këtë gjejmë prova të pagabueshme të mbijetesës së *kultit të diellit* në Shqipëri.

Miss Edit M.Durham, e cila ka bërë një studim të tërë mbi fiset veriore të Shqipërisë, e trajton këtë temë gjerësisht në librin e saj “Disa veçori fisnore, ligjore dhe zakonore të Ballkanit⁵², Shqipëria e Veriut”.

“Në veriun e Shqipërisë – shkruan ajo – çdo grua katolike që i takon njërës prej pesë fiseve kryesore, Kastratit, Shkrelit, Grudës, Hotit dhe Kelmendit, nëse nuk është tepër e varfër, mban një gjysmëhënë prej argjendi dhe një yll të qepur në kurorën e kapeles së rrafshhtë. Nëse i pyet se përse e mbajnë simbolin turk, gjysmëhënë, ato të përgjigjen me zemërim:

“Ne e mbajmë tani, sepse e kemi mbajtur gjithmonë. Ky nuk është simbol turk. Ne jemi katolike të mira”. Kur e pyetëm një prijës fisi shqiptar se cili ishte kuptimi i emblemave, ai menjëherë u përgjigj se ishin “Dielli” dhe “Hana”, ndërsa kryqi ishte për të treguar se jemi të krishterë”.

Po të citojmë Ernesto Cozin, delegatin apostolik në Shkodër, i cili kaloi shumë vite në mes të këtyre fiseve, del se:

“Ata kanë një numër besimesh pagane të cilat më bëjnë kureshtar, por që mua

⁵¹ H.J.M.A.Oxon: *Primitive Culture in Greece* – ‘Kultura primitive në Greqi’.

⁵² *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans* – Origjina fisnore, ligjet dhe zakonet e Ballkanit.

nuk m'i tregojnë. Kam zbuluar se ata besojnë në dy forca: në Dritë dhe në Errësiirë, që janë për ta Zoti dhe Djalli. Ndërsa tatuazhet e tyre, të cilat i kanë të gjithë, janë në një mënyrë ose në një tjetër, të lidhura me këto besime”.

Kjo gjendet edhe midis muhamedanëve, të cilët përdorin të njëjtat simbole duke hequr vetëm kryqin.

Miss Durham shkruan: “Kryqet dhe dielli gjenden në shumë çorape të thurura me shtiza, si dhe në rrobat e qepura të grave katolike të Shkodrës. Dielli, një syth i grurit, një bimë luleje, pëllumbi dhe gjarpëri janë përherë të pranishëm. Këto i jepen nuses në ditën e martesës si simbole të pjellorisë. Dhe faktet që gjarpëri dhe pëllumbi ishin simbolet e nënës perëndeshë të adhuruar në Knosos, Kretë... tregojnë se origjina e këtij modeli shqiptar, në të vërtetë, është kaq e vjetër sa as që pritet që qëndarët ta harrojnë atë ndonjëherë”. Le t'i kthehemi edhe një herë “Dodonës dimërore”, djepit të fesë e cila, duke u shtuar me rritjen e këtyre popujve primitivë, bëhet njëra prej forcave më të fuqishme në ndërtimin e atij qytetërimi prej të cilit Athina bëhet koka e fontanës. Në vitin 1876, M. Konstandin Karapano zbuloi truallin e këtij orakulli dhe u ngazëllye prej nxjerrjes nga toka të rrënojave të një orakulli të Zeusit.

“Aty kishte një mur rrethor të ngushtë të një kështjelle të lashtë, të përforcuar me kulla të ngritura në një lartësi periferike, që komandonte fushën në mes të një lugine malore 1600 këmbë të lartë. Rrëzë Akropolit është një teatër shumë i bukur, ende në kushte të përsosura, ku bëhen lojërat për nder të zotave. Në një kodër aty pari ishin muret, të cilat ende edhe sot shënojnë rrethimin e shenjtë. Aty ngrihet tempulli i cili më vonë u shndërrua në një kishë të krishterë. Dy ndërtesa bashkëngjitur ndoshta përmbajnë thesare të Zotit. Poshtë këtyre ndërtesave është një hapësirë e gjerë, e hapur, që futet nëpërmjet një parakthine të kufizuar prej portikësh. Në qendër të sheshit, pa dyshim, qëndron korija e dushqeve të shenjtë, së cilës Dodona i ka borxh famën e saj dhe ku fshihej pema profetike e Zeusit, pranvera e mrekullueshme dhe orakulli i Zotit”. .

Profesor Diehli rrëfen më tej se si ishin nxjerrë nga toka ca thesare, por asnjë prej tyre nuk ishte as prej argjendi, as prej floriri, pasi orakulli ishte plaçkitur shpesh prej barbarëve, madje një herë edhe ishte djegur. Më interesante është zbulimi prej tij i një numri të madh pllakash të plumbta, në të cilat shkruheshin kërkesa drejtuar Zotit. Një njeri i kërkonte Zeusit t’i tregonte se kush ia kishte vjedhur mbulesat dhe nënkresat. Një tjetër donte të dinte nëse qielli kishte fëmijë të tjerë rezervë, përveç atij që kishte lindur e bija. Një tjetër kërkonte të dinte a do të kishte sukses në punën që kishte marrë përsipër. Aty kishte mënyra të ndryshme me të cilat priftërinjtë e interpretonin mendjen e Zeusit. Ata dëgjonin fëshfërimat e gjetheve të lisit të shenjtë, murmurimën e burimit të shenjtë ose fluturimin e pëllumbave të shenjtë, pasi ata uleshin mbi lisin e shenjtë, duke vënë “thexsin e pazëshëm”. Gjithashtu aty kishte enë bronzi të varura në lisat e korijes së Zeusit, jehona e të cilëve “zgjaste pambarim, pasi zëri kalonte nga njëri tek tjetri, duke u dhënë përgjigje pyetjeve të bëra”.

Duke parë se si fama e orakujve po shtrihej anembanë Gadishullit të Ballkanit, aty vërshuan njerëz nga të gjitha anët për t’u këshilluar me të. Korkyra dërgoi një delegacion për të kërkuar të mësonte parimet e politikës dhe qeverisjes së mirë. Athinaja e çmonte shumë atë, andaj dërgoi dhurata të mëdha te vendi i adhurimit. Sparta, aleanca e së cilës ishte e lidhur me Orakullin e Delfit, ndryshoi aleancë drejt Dodonës. Herkuli, i cili kishte shkaktuar një gurgule të vërtetë në Delfi, u kthye si një djalë i bindur, nderues dhe i sjellshëm i Dodonës. Poetët si Eskili dhe Sofokliu, shtetarë si Ksenofoni dhe Demosteni, shfaqeshin gjithnjë e më elokuentë mbi shenjtërinë epirote.

Sigurisht, midis arritjeve më të mrekullueshme dhe më të përnjimentda të këtyre popujve që po ngriheshin nga hiri i botës së kafshëve, të dhëmbëve dhe kthetrave të tigrave, në rrjedhë të viteve, shekujve e mijëvjeçarëve të patregueshëm deri tek qytetërimi i zbuluar në këto kapituj të shkurtër, nuk mund të mos t’i kushtohet vëmendje më shumë se kujtdo tjetër Orakullit të Dodonës, me të gjithë atë që nënkuptonte kjo. Ata e kishin siguruar vetveten si “*fëmijë të tokës*” në një

strehë dhe një ankorim në një gji hyjnor, mbi të cilat sundonte një Zot i fuqishëm, i respektuar dhe i nderuar anembanë prej kombeve më të fuqishme dhe sunduesve të të tëra kohërave. Po kuptimi i emrit? Kur ëngjëlli e pyeti Jehovin se si e kishte emrin ai me të cilin po rrihej me grushta, ai në fakt po e pyeste për jetën e tij të fshehur nën emrin e tij. Njësoj sikundër Jehovi vetë u mbajti besën fëmijëve të tij nëpërmjet fshehjes së emrit të tij, njësoj duhet kuptuar ky vend adhurimi i famshëm. Përgjigja e Jehovit ndaj këtyre fëmijëve ishte: “Unë jam ai që jam”.

Çelësin e kuptimit të fshehtë të fjalës Dodona e mban gjuha shqipe. Zeusi u bë Sunduesi i Madh i popullit të saj.

NUK KA KOMB NË EUROPË ME NJË KUJTESË MË TË MPREHTË RACORE SE KOMBI SHQIPTAR. TË PAKETUARA NË KËTË ARKË KUJTESE GJËNDEN GABIMET E PASHPËRBLYERA TË KOMBEVE TË PASURA DHE TË BEGATA TË EUROPËS, ASHTU SI DHE TË TURQISË SË SULLTANATIT, TË CILAVE DO T'U DUHEJ TË BËNIN GJITHÇKA DHE ÇFARËDO LLOJ SAKRIFICE PËR T'I SHLYER ATO.

VII

KUFIJTË E NATËS

*“Drita po del;
Në çdo të saj in dritëdhënës, zgjerim,
Kufijtë e natës i ngushton:
I bardhi agim;*

*Ndërrojnë vendet ngadalë dhe vetë drita,
flakë e së vërtetës,
I jep kuptim e qenie pa fund,
Të bukurës, vetë jetës;*

*Zhvendos atë larg, tutje,
me kujdes,
Zbardhon horizontet e zymta
dhe i sjell, kështu, çdo mëngjes.*

*Nga kjo errësirë e verbër,
e egër pa shpjegim,
Njeriu përulet me frikë, kërshtëri, mahnitje
dhe nderim...”*

***Libri i Tokës nga Alfred Noyes*⁵³**

Është krejt e natyrshme dhe rrjedhim i pashmangshëm i përvojave të mëparshme që njerëzimi duhet të kujdeset më së pari për gjërat materiale. Me këmbët e zathura në akull, duart e ashpërsuara prej shkëmbinjve, i paarmatosur në egërsinë e xhunglës, i pandihmë dhe i terrorizuar nga mjedisi rrethues, kokërrahur prej marrëzisë së të pamëshirshmes stuhi, shkrepëtimave dhe vetëtimave të saj, njeriu, i vogël si vëllai i tij krimb, mund të kërkonte strehë vetëm në një shpellë guri, ku edhe të fshihte kokën. Kur ai sajoi një hebë për të gjuajtur me gurë, hapi gropa me strall dhe kockë dhe i dha formë me duart e veta një rremi, atëherë shohim se si

”kufijtë e natës i ngushton i bardhi agim; dhe se si “ndërrojnë vendet ngadalë dhe vetë drita, flakë e së vërtetës, i jep kuptim e qenie pa fund të bukurës, vetë jetës”.

Dhe vjen një triumf edhe më i madh kur ky njeri i vogël mësoi jo vetëm që xhungla përmbante ushqim për të, se peshku bridhte nëpër det për të rënë në rrjetën e tij, se barërat mjekësore rriteshin si mjete shpëtimi për të, por edhe se vetë toka mund të ishte krijuar për t’i sjellë atij të lashtat në stinën e duhur. Pastaj ky burrë i vogël ngriti “ballin e tij të ulët” drejt qiellit dhe shqiptoi një lutje, dhe kështu “kufijtë e natës” filluan të zvogëloheshin, vendin e tyre ta zinte drita, dhe në atë ditë lindën edhe zotat e tij. Pastaj për njeriun filloi një luftë shumë më e

⁵³ *Alfred Noyes* (16 shtator 1880 – 25 qershor 1958), poet anglez, i njohur për baladat *The Highëayman* dhe *The Barrel-Organ*.

tmerrshme sesa ajo që kishte njohur ai deri atëherë. “Në shkallët e altarit të lartë të botës, ai po ngrihej lart nëpërmjet errësirës që ia lëshonte vendin dritës në rrugën e tij për tek Zoti”. Kjo paraqiste tek ai një botë të re, problemet dhe hutia e së cilës ishin pafundësisht më të mëdha sesa çdonjëra që ai kishte hasur deri tani, duke përfshirë njeriun, kafshët e egra që ai kishte parë dhe njohur, kufijtë dhe fuqinë e zotave të cilët ai i njihte tashmë. Kur *Ge*, zoti i botës së përtejme, i cili duhej të zbuste me qëllim tokën që ajo të sillte përpara tij sythet dhe lulet, pemën dhe frutin që mbante, refuzoi të pajtohej që fara të kalbej mbi tokë, frutat të fishkeshin në flakën djegëse të diellit, atëherë çfarë duhej bërë për këtë?

Ge, është pothuajse një emër zoti që gjendet tek shqiptarët deri në kohën e sotme. Ai është një term i tyre i përgjithshëm që personifikon substancën, gjënë dhe themelin e materialit që ekziston.

Poseidoni, Zoti i detit, *Po-se-i-don*, ka kuptim vetëm në gjuhën shqipe.

Kur Zeusi, i cili zotëronte aftësinë për të nxitur pjellorinë e forcave të natyrës pa të cilën nuk mund të kishte jetë, as për kafshët, as për jetën bimore, fillon të vërvitë stuhitë mbi ta duke shkatërruar tërë punën e duarve të tyre për arsye që ata nuk i kuptonin, atëherë ky *homo sapiens* ndjeu se do të mund ta mposhte vetë natyrën, duke u ballafaquar me të dhe me problemin më serioz të jetës së tij. Për këtë i duhej të interpretonte mendjen dhe dëshirën e Zeusit, me tërë kompleksitetin e shfaqjes së saj në jetën e tyre, duke shënuar kështu fillimin e priftërimit.

Më pas erdhi problemi politik dhe shoqëror. Shtetet-ishuj të Kretës dhe Cicladesit bënë të njëjtën gjë, formuan të njëjtin lidhshmëri mjeshtror, mblodhën pasuri, përfituan kulturë, u bënë aristokratë, për t’u dhënë atyre disa prej epiteteve më të përdorshme në qytetërimin e shekullit tonë të njëzetë. Ata ishin *plutokratë* të pashpirt, baronë plaçkitës të financave; ata ishin elitat kundër vegjëlisë së botës së lashtë. Kështu njeriu filloi të luftonte në mënyrë të paepur. Luftërat botërore janë inskenuar me tërë dredhitë dhe mjeshtritë të cilat pasuria, njohuritë dhe dëshira për sundim e atyre elitave përdoret kundër barbarizmit të ashpër dhe të egër, kundër

jetëve tek të cilat filluan të shfaqeshin qelizat amebiane të ideve të tilla të Lirisë, Barazisë, Demokracisë dhe Shtetit të shoqëruar. Disa herë këto luftëra kishin përfunduar me kaq egërsi në natyrën e tyre shkatërruese, sa bota egjeane dukej e destinuar të vdiste, të mashtrohej dhe të merrte fund, edhe më parë se ajo të kishte vendosur mbretërinë, fuqinë dhe lavdinë e saj në një shkallë afërsisht perandorake, më të lashtë, në Lindjen më të vjetër. Që këtej qytetërimi u ngrit prej hirit të qyteteve të vjetra dhe, ashtu si Troja, të mbivendosura njëri mbi tjetrin, arritën në një numër thujse të pabesueshëm. Prej shpatës, jo më pak se prej plugut, bota primitive ishte formësuar dhe strukturuar, pastaj përthyer, shpërbërë, shkatërruar, rilindur prapë, ngritur lart, për të arritur në një vend të lartë ku kishte shumë zota, si zotërues, bërës dhe posedues të fatit të njerëzimit.

Njeriu joshej shumë që të qëndronte mbi atë që është njohur tashmë si bota homerike. Por kaq shumë është zbuluar ajo botë prej arkeologëve, kaq shumë është shkruar rreth asaj teme prej studiuesve më të mirë të historisë së Greqisë, sa materialet për këtë, në atë gjendje që kanë arritur, janë të gjendshme në çdo bibliotekë, sado pak e njohur që të jetë ajo. Ajo çfarë është më e vlefshme për mua, është që si një njeri i shekullit të njëzetë, të nderoj burrat dhe gratë e atyre kohërave tejet të largëta, të harruara dhe të varrosura përgjithmonë. Por tregimet tona janë aq të mbushura me lëvdata për ato që ne, njerëzit e këtij shekulli kemi arritur, sa që ajri është i tejmbushur me zhurmën dhe shamatën e veprimtarive të shumëllojta, sa na bën të harrojmë tërësisht artin e të dëgjuarit në heshtje të asaj të shkuare.

Dhe duke e humbur atë, ne kemi humbur Zotin tonë, çka përbën një gjë shumë serioze. Ata popuj të lashtë, njësoj si egjeanët edhe hebrejtë, dëgjonin “*zërin e të shkuarit në pyllin e mënave*”⁵⁴. Zotat e tyre ishin profetikë, ndërsa veshët e njerëzve ishin të akorduar mirë. Lira e Orfeut kishte aq fuqi magjike, sa joshte bishat e fushës

⁵⁴ Një predikim (Nr. 147), bërë të shtunën në mëngjes, 31 maj 1857 nga Rev. C. H. Spurgeon në New Park Street Chapel, Southwark.

dhe të xhunglës, madje i bënte pemët dhe bimët të shushurinin nën muzikën e saj. Si virgjëreshën tonë Marie, ata kishin gratë e shumta hyjnore, të cilat “shtriheshin në shtrat me zotat”, siç e përshkruan Homeri dhe që lindnin një racë burrash të paepur, të cilët e lanë botën dhe tërë historinë që vijoi më të varfër kur ikën drejt botës së përtejme. Këta burra nxorën në dritë tërë atë qytetërim prej fuqisë së vetvetes, si një merimangë që end rrjetën e vet prej të brendshmëve të veta.

Ata nuk trashëguan asgjë nga zotat e tyre; ata nuk kishin parzmore të shndritshme që t’u ishte dhënë nga duar hyjnore për t’u mbrojtur nga rreziku dhe vdekja. Ata u ndeshën me të ftohtët dhe të nxehtët, me etjen dhe urinë, me zbathjen e zhveshjen. Furia e verbër e natyrës, në gjendjen e saj të tërbuar, i armatosi deri në dhëmbë, duke iu shtuar kështu asaj force që e kishin zhvilluar nga brenda vetes. Malet e tyre, që ishin kaq larg prej të qenit të mbushura “plot me karroca dhe kalorës”, ishin forca të stërmëdha në betejën e jetës. Ato kishin aq shumë shkëmbinj tek të cilët ishin lidhur si Prometeu. Njësoj si në rastin e tij, ishte pikërisht ai zjarr i vjedhur prej zotave që i ngrohte ata dhe, me kohë, e transformonte botën e tyre të rrethuar nga akulli. Aty ishte vepra e tyre që bënte të jetohej një dramë e pavdekshme njerëzore përkundër vetë zotave. Përsëri, si një gur koralor, ata ndërjuan vetë dhe për vetveten një botë të tërë në rrjedhën e disa mijëvjeçarëve. Aty ishte përcaktuar prej fatit të inskenohej një prej dramave më të mëdha të historisë së njerëzimit. Për të arritur aty duhej një ngjitje aq e lartë drejt qenies njerëzore, siç bënë këta njerëz kur vunë themelet e qyteteve të tilla si Troja, Knososi, Mikena, Athina, dhe për të prodhuar epikën e një jete të tillë të shkëlqyer të pavdekshme, siç shkëlqen në faqet e Iliadës dhe Odisesë së Homerit, duhej arritur, pra, në një pikë sublime. Ajo ishte aq e tërësishme, sa ta bënte racën njerëzore të ishte vlera e re e planetit. Dhe kjo ishte e mjaftueshme, edhe sikur asgjë tjetër të mos e kishte shoqëruar këtë arritje deri sa edhe toka të bëhet një tjetër Hënë e Vdekur brenda sistemit diellor.

Ne jemi tani thuajse aty ku hapet perdja e dramës më të madhe epike në tërë historinë e njerëzimit – *Iliada* dhe *Odiseja* e Homerit. Ajo dramë mori mijëra jetë, zgjati mijëra vjet, përjetoi luftëra titanike njerëzore kundër “kufijve të natës”.

Krahët e jetës janë shpalosur dhe kanë fluturuar, janë zhytur në errësirën më të thellë dhe ngritur në lavdinë e artë diellore. Vdekjet njerëzore janë shumëfishuar, madje edhe vdekjet e kombeve dhe qytetërimeve. Dhe shpesh herë, çdo gjë ka filluar edhe njëherë nga e para me fëmijët e agimit të ri, mbartës të shpresave, idealeve dhe ëndrrave të reja.

Qytetërimi minoan i Kretës ishte shoqëruar me një fuqi të madhe detare. Flotat e tij zotëronin detet larg dhe afër. Tregtia me Egjiptin, me fitime të pafundme e të dyanshme, kishte vendosur dhe mbajtur marrëdhënie miqësore midis dy fuqive. Kreta nuk kishte ushtri të madhe të qëndrueshme, madje as në kryqytetin e vet, Knosos, apo në Telos, për shembull. Flota e saj ushtarake i siguronte mbrojtje të bollshme. Bollëku i floririt i kishte dhënë asaj një madhështi dhe shkëlqim, model të cilin Solomoni, disa shekuj më vonë, do ta imitonte në mënyrë gati prej budallai. Arti lulëzoi në forma nga më të ndryshmet, në skulpturë, pikturë, poçeri, punime në fildish, filigramë, në flori dhe në argjend, në afreska të bukurisë së jashtëzakonshme në formë dhe ngjyrë. Pastaj u deshën disa orë, ndoshta një ditë, që të vinte shkatërrimi i së tërës. Herodoti dhe një shkrimtar tjetër klasik, Diodori, e japin *“historinë e brendshme”* të shkatërrimit si më poshtë:

“Një artist i shquar, i cili ishte shumë i afërt me oborrin, ishte i lakmuari i mbretëreshës dhe u bë i dashuri i saj. Ndaj tij nuk ishte treguar ajo shkallë e tolerancës që gjendet në oborret e epokave të mëvonshme. Në të vërtetë, kur doli sekreti, artisti nuk humbi kohë dhe u arratis nga Knososi, Kreta dhe bota egjeane. Ai shkoi aq larg sa mundëj dhe, më në fund, gjeti strehë në Sicili te një prijës i quajtur Kokolos. Mos të harrojmë, fjala kokë në shqip vjen nga termi i zakonshëm për kryet. Lajmet përhapeshin edhe në atë kohë me dhimbje, nëse jo me shpejtësinë e telegrafit dhe komunikimit pa tela që kemi sot. Kjo u bë e ditur në Knosos, sapo i dashuri ishte arratisur. Mbreti Minos, duke qenë edhe burrë, edhe mbret, edhe mbajtës i ideve të formave të vjetra, të cilat ende mbahen prej pasardhësve të tij në malet e Shqipërisë, nuk mund ta lejonte këtë mallkim të rëndonte mbi nderin e tij e të mbetej pa shpague. Kështu, pararendën vitet e shekujt derisa ndodhi rrëmbimi i Helenës nga Paridi, çka i bëri argivët dhe

trojanët t'i shqyenin gurmazët njëri-tjetrit në një luftë dhjetëvjeçare. Mbreti Minos e pajisi flotën e vet për luftë dhe lundroi drejt Sicilisë. Me të arritur në Kamikos, në vendin me emrin shqiptar ka-mik, mbreti Minos kërkoi që i dashuruari mëkatar të kthehej tek ai menjëherë. Prijësi ishte i kujdesshëm. Ai u ofroi mikpritje, theu bukë me refugjatët e tij dhe prej ligjit të shenjtë të mikpritjes, ende i pathyri si zakon midis fiseve malore të Shqipërisë, u gjet nën detyrime aspak më të vogla sesa ato të mbretit Minos. Që këtu ai propozoi një kuvend për të diskutuar situatën me mbretin, për të cilën ranë në një mendje. Mbreti arriti tek shtëpia e prijësit dhe, siç ishte zakoni, atij iu ofrua menjëherë banjoja e mikpritjes. Vajzat e prijësit u urdhëruan ta shoqëronin mbretin, i cili u mbyt në ujë të valuar me urdhër të vetë prijësit. Vdekja e mbretit ndihmoi edhe në kapjen e flotës që e shoqëronte atë. Kështu ekspedita përfundoi e shkatërruar. Më pas, djali i mbretit mori përsipër të hakmerrej jo vetëm për çnderimin që ra mbi shtëpinë mbretërore, por edhe për vdekjen e babait. Prej andej, ai mblodhi një ushtri të tërë dhe e rrethoi Kamikosin, një qytet i fortifikuar fort me mure ciklopiane. Rrethimi dështoi; ato pak anije që kërkonin të ktheheshin në Knosos, u shkatërruan prej një stuhie të tmerrshme dhe fare papritmas ky qytetshtet i fuqishëm u gjet edhe pa prijës, edhe pa flotë për t'u mbrojtur. Në rrethana të tilla, ishte e tepërt të pritej që qytetshtetet e tjera të ktheheshin dhe të ndihmonin rivalin e tyre që të ngrihej në këmbët e veta përsëri.”

Këtu ishte një thesar tepër i çmuar i mbledhur nga të gjitha pjesët e botës së Lindjes, ndoshta që prej 2000 vjetësh. Ishte si thesar i madh i një anijeje të “mbushur plot e përplot me haraçet e mbretit dhe e mbytur bash përpara syve të tyre”. E çuditshme sesi njeriu, sapo të çajë pengesat që ia dikton qeveria, rendi shoqëror dhe normat e moralit publik, të cilat përbëjnë bërthamën e integritetit të kombit, humbet aq shpejt moralin vetjak. Njerëzit bëhen tipi diktatorial më i keq i botës, ndaj vetvetes, ndaj shoqërisë, ndaj tërë rendit moral kaq të qenësishëm për një botë të sunduar nga rregulli. Të verbuar prej mendjemadhësisë së tyre, ata do të justifikonin çdo mjet për të arritur qëllimet e tyre. Ata do të vepronin me mosbindje ndaj ligjit të barazisë mbi të cilin është themeluar vetë qytetërimi. Zhveshja e Knososit nga floriri, argjendi, thesaret e tij të çmuara të artit, veglave

të tij të industrisë, nga limanet dhe anijet e tij do të ketë qenë vepra e fundit në radhën e krimeve të tyre. Historia edhe më e errët e poshtërsisë së tyre është kur xhevahiret e paçmueshme të këtij qytetërimi të madh, madhështia e tij, u bënë pre e një epshi grabitqar dhe shpirtit të një kombi iu dha një plagë vdekjeprurëse nga e cila nuk e mori më veten kurrë. Kjo histori është më mirë të mos tregohet. Tragjedia e saj është se përvoja të tilla nuk harrohen kurrë. Ato skaliten në kujtesën e racës për tërë kohërat dhe fëmijët e racës europiane një kujtesë të këtij lloji e ruajnë për vete, paqen, mendimin dhe sigurinë e saj.

Nuk ka komb në Europë me një kujtesë më të mprehtë racore se kombi shqiptar. Të paketuara në këtë arkë kujtese gjënden gabimet e pashpërblyera të kombeve të pasura dhe të begata të Europës, ashtu si dhe të Turqisë së Sulltanatit, të cilave do t'u duhej të bënin gjithçka dhe çfarëdo lloj sakrifice për t'i shlyer ato.

A jam larguar shumë prej objektit tim? Dhe çfarë ka të bëjë qytetërimi Minoan me këta *"Bij të Shqipës"* me të cilët merret kryesisht ky libër? Ja çfarë është: Kjo natyrë nuk mund ta pranojë kurrë boshllëkun. Fshirja e këtij shteti të madh kishte pasoja të pashmangshme dhe bëri të ndjehej thellësisht nëpër tërë Ballkanin anembanë, deri në botën egjeane. Ata që deri tani kishin qenë të pafajshëm, si Eva dhe Adami, tani e tutje në këtë shoqëri të sofistikuar, në këtë kulturë e cila kishte sunduar në Knosos, nga pamja e jashtme të personifikuar me veshjet prej mermeri dhe fildishi, floriri dhe argjendi, mëndafshi dhe të linjtave, ishin lëshuar epshëm në veprime të harbuara. Kështu bënte bariu i dhive dhe çdokush si ai, i mbetur nëpër shpellat e shkëmbinjve; bujku i Tesalisë, i lodhur me korrijen e të lashtave, me trupin e shkrirë nga djersa dhe mundimi, tregtari i porteve detare me varkën e tij të prerë, që i binte rreth e rrotull ishujve të Arkipelagut duke sjellë deri tek porta vasale e pallateve kacakët prej lëkure dhie të mbushura me vaj ulliri, vezë dhe pula, djathë dhie nga tufat e tyre dhe kecat e qengjat për festat e tyre.

Kush e kishte parë këtë shkëlqim shndritës me mrekullim dhe nuk e kishte përhapur historinë e zbukuruar dhe të përsosur me tregimet e shpeshta rreth tij?

Tani njeriu i dalë nga varfëria dhe pashpresa fillon të ëndërrojë për pasurinë, për pushetin dhe lavdinë. Me rënien e qytetshteteve, shpërndarja e thesareve të tyre, larg dhe afër, u bë ngasje që nevojitej të humbiste forcën e verbër nëpër tërë Ballkanin dhe Azinë e Vogël, çka e ktheu tërë rajonin mbrapsht një mijë vjet. Qytetshteti tjetër mori të njëjtën goditje vdekjeprurëse si ajo e fundit të qytetërimit minoan, ndërkohë popuj më të prapambetur, të fuqishëm, barbarë u ngritën, u rritën, luftuan dhe dolën prej thellësive nën udhëheqje të pasigurta dhe të rrezikshme. Një prej efekteve të para të kësaj ishte nxitja e jashtëzakonshme që iu dha ndërtimit të anijeve. Pellazgët, krejt papritmas, u bënë një fuqi detare e një rëndësie të dorës së parë. Filloi një garë midis kombeve rivale për ndërtim mjetesh; frigjianët, dorianët, jonianët, ilirët, epirotët, tesalianët, trakët dhe të tjerët – secili me mëtimet, shpresat, aspiratat e veta për vendin që i kishte rënë nën këtë diell.

Dorianët ose *dorët*, një popull që e mori emrin nga fjala shqipe *dorë*, ishin një popull mjeshtër i punës së dorës, artizanë dhe ndërtues. Pastaj *jonianët* ishin në ngjitje për një kohë. Më pas *hitët*, një popull aziatik, kaluan përmbi Ballkan në një pushtim të shpejtë. Natyra, gjithashtu, bashkoi forcat me këtë botë luftarake, shkatërrimtare, të gjallë. Një kataklizmë e tmerrshme shkundi kontinentin. Malet u shembën, detet u shterrën. Faqja e Europës Juglindore ndryshoi e tëra. Zia e urisë, vdekjet masive dhe shkatërrimet i shoqëruan ato histori të çuditshme, ato tradita, kujtime racore të cilat paralajmëronin tragjedi kolosale. Thellësitë e jetës ishin thyer, kufijtë e vjetër qenë shkatërruar, popujt e vegjël qenë shpërndarë sa andej-këtej nën udhëheqjen e prijësve fisnorë duke u tërhequr së bashku prej nevojave të tmerrshme të jetës e të natyrës. Ata i shuan dallimet midis tyre, i falën fyerjet njëri-tjetrit dhe u bashkuan në një përpjekje të përbashkët për të mbrojtur atë çfarë kishte mbetur nga shkatërrimi i plotë.

Në atë orë të rëndësishme, në atë çast të historisë u lind *Greqia, ky fëmijë i fatit*. Tërë ajo çfarë kemi përshkruar deri tani, tëra të panjohurat, tërë enigmat dhe pjesëmarrësit nuk ishin gjë tjetër veçse dhimbjet e kësaj lindjeje të vështirë.

Ka përherë një hije vdekjeje që rri përmbi çdo lindje, ku e vjetra i hap rrugën së resë. Por këtu hija ishte veçanërisht e errët, dhimbjet zgjasnin në rrjedhë të shumë shekujve... ato ishin të përziera me shpresa dhe dëshpërim. Dhe, përsëri, pa tërë këtë shpresë të atëhershme dhe dhimbje kaq të fortë, është e vështirë të shohësh se si Greqia mund të ketë ardhur në jetë. Greqia ishte amalgamë e kalitur në zjarret e tmerrshme të konflikteve racore dhe përbërësve të luftës gargantuan⁵⁵ të natyrës kundër tërë miqve dhe armiqve njësoj.

Grekët kurrë nuk përbënë dot një racë të ndarë dhe të dallueshme, as në Ballkan dhe asgjekundi tjetër.

Ashtu siç kemi treguar gjithandej, *pellazgët* ishin raca mbizotëruese dhe, padyshim, ata ishin vetë arjanët, arkadianët, jonianët, dorianët, argivët, tesalianët e lashtë. Të gjithë ishin degë të së njëjtës racë. Në baticat dhe zbaticat e lëvizjeve të racave midis qytetit dhe fshatit, tokës dhe ujëdhësive, betejave e luftërave, fitoreve dhe humbjeve, të qenët pushtues dhe i pushtuar, kjo lëvizje e popullatës ishte shpërndarë dhe kishte zënë vend në njësi të ndryshme në tërë pjesët e gadishullit.

Kur erdhi Greqia në jetë, secili veç e veç dhe të tërë së bashku ndjenin se kishin pjesë në të. Ata kishin lidhje gjaku, buronin nga të njëjtët paraardhës racorë, kishin të njëjtin tip fizik, mendor dhe moral dhe rridhnin nga e njëjta përzierje që herë do t'i lëshonte, e herë do t'i ballafaqonte me rrymat e përbashkëta të jetës. Ashtu si në tempullin e Jeruzalemit, edhe këtu secili solli diçka të tijën. Në këtë përzierje racash, sot është e pamundur të veçosh me siguri ndonjë dhunti të veçantë të secilit. Ajo që dimë me siguri, është *se pellazgët ishin ndërtuesit e mureve të Partheonit* dhe, nëqoftëse ata u zgjodhën për të bërë një vepër kaq gjigande, atëherë na lind e drejta të themi se edhe ndërtesat e tjera të lashta të cilat i vunë kurorën e lavdisë epokës së saj të artë, ishin po ashtu vepër e duarve të tyre.

Athina arriti të bëhej më e rëndësishmja sa për arsye gjeografike, aq edhe për

⁵⁵ Gjigande, kolosale, shumë e madhe në përmasa apo vëllim (nga ujëvara *Gargantuan*).

arsye politike, kulturore ose fetare. Ajo ishte qendra gjeografike midis Lindjes dhe Perëndimit, midis tokave të larta të veriut dhe ishujve të arkipelagut. Njëherazi, ajo ishte pikë takimi midis qytetërimeve më të vjetra të Kretës, Egjiptit, Trojës, Filistinës, Asirisë dhe këtyre pionierëve të një bote të re që po lindte. Unë jam i sigurtë se, nëqoftëse do mund të ktheheshim tek ajo epokë, do të shihnim se ajo që po ndodhte ishte e ngjashme me atë që ndodhi në vrapimin e njerëzve drejt floririt të Kalifornisë në 1848-n. Athina u bë një magnet që nuk mund t'i rezistojë. Ajo dërgonte rryma misterioze jete tek të gjithë popujt që kishin pjesë në të, të grumbulluar në kosheret e tyre të ndryshme si bletët dhe që zhuzhurisnin në dalldinë e tyre të jetës. Kështu erdhën rrëmujshëm barbarët, barinjët, luftëtarët, piratët e detit, bujqit, fshatarët e thjeshtë, malësorët e alpeve, azilantët politikë, të mbeturit e zemëruar që dilnin nga dyer të larta, njëherë e një kohë krenarë për qytetshtetet e tyre, të mbushur plot shpresë, të etur për të patur një pjesë në ndërtesën e një Eldoradoje⁵⁶ të re për *shtëpinë e tyre të ëndrrave*.

Këtu ata po shtronin së bashku themelet e një shteti të fuqishëm, një qytetërimi, një kulture dhe një mënyre jetese prej së cilës çdonjëri prej nesh ndjehet më i pasur, jo thjesht në botën tonë të gjërave materiale, por në atë të shpirtit. Në këtë mënyrë u krijua ajo që Miltoni e përshkruan me të drejtë si “Syri i Greqisë, nëna e artit dhe elokuencës”. Dhe, le të mos harrojmë se “*Bijtë e Shqipës*”, tani në venitje, të dërrmuar, syxham të ftohtë në malet e tyre kështjellore të largëta, kishin një pjesë të rëndësishme në atë krijim të ri, ashtu siç kanë patur dhe kanë në çdo krijim të mëpastajmë në çdo anë të botës, që nga ajo ditë e deri më sot.

Ndërkohë, dikush ia doli që prej asaj rënieje aq të shpejtë të asaj bote aq të pasur me mbretër, heronj dhe luftëtarë, fuqi dhe shkëlqim qytetshtetesh, të shkruante një këngë, një histori epike, duke risjellë në jetë veprat e pakrahasueshme të Zotit dhe

⁵⁶ *El Dorado* është emri i prijësit të fisit Muisca, që e mbuloi veten me pluhur ari dhe në nisje të ceremonisë, zhytet në një liqen malor. Më vonë u bë emri legjendar i “Qytetit të humbur të arit”, që ka magjepsur dhe tërhequr eksploratorë që nga ditët e pushtuesve spanjollë. Edhe pse shumë prej tyre kanë kërkuar për vite me radhë për ta gjetur këtë qytet të arit, nuk është gjetur asnjë provë për një qytet të tillë. (Shënimi im – MB)

të njerëzve me imagjinatë, shkathtësi, mjeshtri misterioze që jo vetëm e shpëtoi atë botë antike nga harresa, por bash prej një mrekuillie ndriçuese të brendshme që shkelqeu mbi të, i dhuroi të vërtetën dhe pavdekësinë asaj. Dhe ne mund të sigurohemi se veprimet e furishme të Akilit dhe Agamemnonit, *këshilli hyjnor* dhe *ndihma e Athinës*, ashtu siç u kënduan prej poetit të verbër Homer, u bënë “*beteja himn e lirisë*” për ndërtimin e qyteteve dhe qytetërimeve në emër të Athinës.

SHQIPTARI EDHE PSE NË DUKJE MUND TË JETË KATOLIK,
ORTODOKS APO MUHAMEDAN, AI BRENDA VETES KA TË
NGULUR THELLË NË ZEMËR ZOTAT E TIJ TË LASHTË. NDOSHTA
KARAKTERISTIKAT MË KUPTIMPLOTË TË SHQIPTARIT JANË
QËNDRIMI I TIJ NDAJ JETËS, ZAKONET DHE MIKPRITJA E TIJ,
KODI I LARTË I NDERIT, KUJDESI PËR SHTËPINË DHE FAMILJEN
DHE, SË FUNDI, PASIONI PËR ARMËT.

VIII

-

DUKE STUDIUAR MODELIN

Përpara se t'i futem një sipërmarrjeje për të gjurmuar në një botë të zbehtë e të errët të së kaluarës së lashtë, ku detyra ime do të jetë të gërmoj, eksploroj midis rrënojave të racave, fiseve, popujve, qytetërimeve dhe mbetjeve të tyre arkeologjike për të gjetur shenjat identifikuese të racës së dallueshme shqiptare, do të jetë kënaqësia ime që t'u paraqes lexuesve të mi Shqipërinë dhe popullin e saj *siç e kam parë dhe njohur me sytë e mi, drejtpërdrejt, për afër tridhjetë vjet rresht*.

Në ato kohë Shqipëria dukej për mua si *Kopshti i Adamit*, të cilin vetë zotat e kishin ndërtuar, kishin luajtur atypari për një periudhë kohore disa mijëra vjetë, nëse mund të themi dhe, papritmas, e kishin braktisur. Fronet e tyre malore qenë shpërndarë rrëmujshtëm gjithandej. *Kopshtet* e tyre *elisiane* ku ata e kishin zakon të harliseshin, të bënin dashuri me Afërditat e tyre, me Proserpinat⁵⁷ e tyre ose t'i shkolin

⁵⁷ *Proserpina* është perëndeshë e Romës së Lashtë, historia e së cilës përbën bazën e mitit të pranverës. Perëndesha greke e ngjashme me të është *Persefoni*. Origjina e mundshme e emrit të saj vjen nga latinishtja, «*proserpere*» ose «*të dalë*», që ka të bëjë me rritjen e grurit. Proserpina u përfshi nga kulti liberal, një perëndeshë e lashtë e pjellorisë, gruaja e Liberit dhe është konsideruar, gjithashtu, si hyjnesha e jetës-vdekjes-rilindjes. Ajo ishte vajza e *Ceres*, perëndia e bujqësisë dhe të korrave dhe Jupiterit, zotit të qiellit dhe bubullimave. (Shënimi im – MB)

pas qejfit në diskursin fisnik në tema sublime të bijës së matur të Zeusit, Athinës, më në fund do të ktheheshin në xhungël të egër dhe të ngatërruar, të pakrasitur e të ashpër. Madje vetë lumenjtë që ujisin livadhet, furnizonin ujëdhësat, pluskonin kënaqësinë e veprave artizanale të zotave, velave të tendosura në duart e Poseidonit, edhe nëse ndonjëherë kishin patur rrjedhje të qetë dhe të butë, tani nuk ishin më të tillë. Lumenjtë e Shqipërisë janë ose të tërbuar, të egër dhe të rrëmbyeshëm, që e çajnë rrugën e tyre vullshëm mospërmes luginave, duke përmbytur livadhet dhe fushat, ose janë pa jetë, të ngadaltë dhe të paqëndrueshëm. Gjelbërimi i tokës në atë vend përbën një skenë të përgjithshme. Lisat kapin faqet e maleve dhe duket sikur kapen trup me trup, duke u shtyrë në faqet e blerta se kush do ta zotërojë shpatin deri në majat më të larta. Erërat, furtunat, breshëri, shqota dhe bora i shkundin dhe i zvogëlojnë ato duke u dhënë forma groteske, ndërsa rrënjët ngulen në dheun e varfër dhe kapërdridhen rreth shkëmbinjve si litarët rreth direkëve.

Atje poshtë në lugina dhe në fushat bregdetare, në stinën e pranverës dhe të verës, bari dhe bimët bujqësore, lulet dhe pemët, shkurret dhe livadhet arrijnë një gjendje të harlisur, një bukuri të egër, me nuanca ngjyrash që e lenë njeriun pa frymë. Një peizazh i tillë të mahnit. Pastaj vjen korriku me diellin e tij përvëlues. Erërat që vijnë prej shkretëtirës libiane, i mundojnë luginat dhe ultësirat deri sa i bëjnë të përpëlitën prej dhimbjeve të thatësirës. Bukuria e tyre merr fund gati përpara se ato të kenë lulëzuar plotësisht. 30 vjet më parë, edhe pse e varrosur ashtu siç ishte brenda burgut më të madh të Turqisë në Europë, Shqipëria ka patur të paktën përparësinë të ndihej përpjesëtimisht e pranishme në raport me tërë trupin e saj të vogël, krahasuar me shtetet e tjera europiane të fuqishme. Ajo kishte staturën e vet për t'u vënë re në mënyrë të merituar brenda familjes ballkanike.

Sa e ndryshme është ajo sot?

Trungu i saj kombëtar është një bust i gjymtuar, i shtrirë përdhe, si i veshur me një xhakëtë të shtrirë midis detit Adriatik në perëndim dhe maleve rrethuese me shkëmbinj graniti e të pakalueshëm. Prej këtyre maleve, këta shqiptarë, *Bijtë e*

Shqiponjës, i vështrojnë fushat pjellore të lumenjve të Vardarit dhe të Moravës, aty ku një gjysmë milioni njerëz të një gjaku dhe race të mbetur jashtë kufirit jetojnë nën një flamur të huaj. Por ata nuk do ta merrnin përsipër rrezikun që të shkonin atje poshtë. *Megjithatë, kjo është një histori tjetër, e cila pret që të tregohet.*

Siç i pashë unë këta shqiptarë të ditëve të fundit të Perandorisë Osmane, siç e rikrijon skenën e vendit të tyre kujtesa ime, ata do të ishin, as më pak dhe as më shumë, njerëz përshtypjelënës në çdo aspekt. Qytetet, fshatrat dhe vendbanimet e tyre janë shumë pozante dhe të bukura. Ato kanë shenja të vogla ngjyrash artificiale, të shkrira në peizazhin e përgjithshëm. Askush nuk mund të mendojë se Shqipëria është një tokë e bërë për atë lloj njeriu. Ajo nuk ishte as miqësore dhe as që dukej të kishte qenë ndonjëherë e zbutur. Nuk ishte habi që çdo shqiptar mbante armë dhe thikë kur dilte nga shtëpia e tij për të shkuar drejt ndonjë vendi të egër e të rrezikshëm. Ajo e tregonte armiqtësinë në shumë mënyra.

Poshtë në ultësira, në fusha, ku qindra kilometra katrorë tokë pjellore shtrihen nën peshën e diellit, lumenjtë tërboheshin duke i përcjellë këto ujëra të rrëmbyeshëm, të mbushur plot me mbeturina që lëshoheshin mbi fusha duke krijuar zona të tëra të gjera me kënetë, moçale dhe laguna, që ishin burim i malarjes dhe vdekjes. Pak më lart, në rrëpirat e maleve dhe në thellësitë e luginave përsëri bëhej një luftë e ashpër kundër mizorive të natyrës, shpesh për të përfunduar në tragjedi të vërtetë. Ngastra të vogla të rrëmuara me krahë, grumbuj gurësh të nxjerrë dhe të mbledhur gjithandej prej dheut të paktë, burra, gra dhe fëmijë, të gjithë në punë prej agimit deri në mbrëmje vonë. Fara e drithit e ruajtur në çarranikët e vegjël, shpesh në kurriz të të uriturve, e mbjellë si në kohët e lashta kur Demetra dhe Kore, Persefoni, mbretëresha e bujqësisë, i ruanin fushat prej grave për shkak të shterpësisë së tyre. Dy muaj më vonë (sa shpesh i kam parë unë!) një sasi e paktë misri, pa asnjë pikë ujë të rënë në të që ditën që ishte hedhur fara dhe jo më i lartë se tri këmbë, i tëri i bardhë dhe i përtharë, mbulonte ngastrat e vogla, si të ishte një perde qefimi nën të cilën qëndronte ndoshta një familje që mendonte se si ta hidhte matanë edhe një vit tjetër duke u mbrojtur nga uria.

Ne të botës perëndimore, veçanërisht prej Shteteve të Bashkuara, kemi ndërtuar standarde të larta të një niveli të tillë që është absolutisht e pamundur të vështrjohet në një thellësi të tillë të varfërisë, sosjes, mospasjes, skamjes... si ajo që gjendet edhe sot në popullatën rurale të Shqipërisë. Gjëja më e lehtë që mund të bëjmë dhe ndoshta edhe më e natyrshme, ndërkohë që gjërat e luksit të jetës këta shqiptarë të lashtë nuk i kanë parë as në ëndërr, është t'i mallkojmë shqiptarët si barbarë.

Nëse nuk do të jemi në një mendje me ata që mund të fajsojnë z. Hobhaus⁵⁸ pas turit të tij nëpër Shqipëri, duke fjetur në hanet e saj të mbushura me pleshta, duke ngrënë gjellët e tyre me bukë të pjekur misri, duke kaluar shtigjet e maleve të tyre pafund, duke kalëruar rrugëve malore i hipur mbi kalë, ose duke ecur në këmbë aty ku rruga nuk ia lejonte, duke kapërcyer kënetat dhe duke çarë rrugën midis gjembave të kaçave dhe trëndafilave të egër, duke kaluar lumenjtë e rrëmbyshëm me kuajt deri te barku në ujë, i lagur nëpër furtuna me shi e përrunj të rrëmbyeshëm, i djegur dhe përcëlluar nga dielli tropikal, i shterrur nga forcat, duke shqiptuar gjykimin e tij përfundimtar mbi shqiptarët si një "komb i barbarëve", në fakt, kush tjetër përveç barbarëve do të kishte jetuar apo do të ishte mundur të jetonte në kushte të tilla ekzistence?

Por të paktën për një çast, le ta lëmë verdiktin që i është shqiptuar shqiptarëve nga kaq shumë gjykatës tejet të shquar. Barbarët kanë ekzistuar në historinë e gjatë të qytetërimeve europiane. Kishte të tjerë që punonin për të ndërtuar vepra të mëdha. Gjenitë iu përkushtuan pasurimit të shpirtit njerëzor, për ta çuar botën në një nivel më të lartë, botë të cilën barbarët kanë dashur ta shkatërrojnë. Është e sigurtë se qytetërimi evropian dhe egjean nuk ka përparuar pa patur armiq të tillë. Knososi, Mikena, Troja, Tirinsi, madje Athina dhe Roma, nuk lënë dyshime për

⁵⁸ *John Cam Hobhouse*, (27 qershor 1786 – 3 qershor 1869), i njohur si *Sir John Hobhouse*, ishte politikan dhe biograf britanik. I lindur në Redland afër Bristolit, Broughton, djali i madh i *Sir Benjamin Hobhouse*, ai mbaroi studimet në *Westminster School* dhe *Trinity College*, në Kembrixh. Në *Trinity College*, Hobhausi u bë mik me lord Bajronin dhe e shoqëroi atë në udhëtimet e tij në gadishull, Greqi dhe Turqi, dhe ishte "shoqëruesi i dhëndrit" në dasmën e tij. Në vitin 1816 ishte me Bajronin, pas ndarjes nga gruaja, dhe kontribuoi me shënime për këngën e katërt të Çajld Haroldit (*Child Harold*), që i dedikohet atij. (Shënimi im – MB)

këtë në mendjen tonë. Diçka e pamëshirshme, rrënuese, vdekjeprurëse ka ndodhur. Historia na tregon se këta janë barbarët. A ishin ata paraardhësit e largët të racës shqiptare? Janë shumë ata që janë të sigurtë për këtë. Unë besoj se kjo është një çështje me shumë kundërthënie. Le ta shohim atë. Tani për tani, faktet që do të paraqes, do të hedhin dritë dhe do të na ndihmojnë për të identifikuar racën shqiptare. Gjëja më e rëndësishme është të theksojmë se cilat janë shenjat apo treguesit që i dallojnë shqiptarët.

Fizikisht, tipi shqiptar është shumë i dallueshëm. Ai ka gjatësi të pazakontë, sy të vendosur thellë, të vegjël, me shikim depërtues, të drejtpërdrejtë, flokë të errët ose gështenjë, duar të gjata, ballë të lartë, është hundëshkabë, shpatullgjerë, ka pamje mashkullore, është gjoksgropë, mes-hollë dhe me vithe të ngushta. Ai është këmbëlehtë, i palodhur, i qëndrueshëm edhe pas një dite ngjitjeje e zbritjeje nëpër malet plot me të përpjeta e të tatëpjeta. Ai e mban veten si një *le grand seigneur*⁵⁹ plot dinjitet, nuk e humb kurrë drejtpeshimin dhe as kontrollin mbi veten. Ai mund të quhet fare lehtë zotëri nga vetë natyra. Ai është aq i përpiktë në zbatimin e kodit të tij, sa ç'është një ambasador i jashtëzakonshëm në zbatimin e protokollit; dhe këtë e bën njësoj si për shokët, si për miqtë, po ashtu edhe për armiqtë. Hakmarrja, ky mallkim i maleve të veriut të Shqipërisë, për shekuj të tërë është zbatuar sipas një *Kodi të pashkruar të Maleve*, hartuar dhe zbatuar prej Lek Dukagjinit, prijësit të tyre të shekullit të gjashtëmbëdhjetë. Gegët e këtyre maleve kanë një këngë popullore e cila shërben për të ilustruar karakterin e tyre. Ajo perifrashet përfaqësohet si më poshtë:

“Shqiponja është shpendi më i fuqishëm që fluturon në qiell, prandaj quhet mbretëresha e zogjve. Nuk ka shpend që ta sulmojë shqiponjën. Ajo qëndron mbi çdo shpend, ashtu si luani qëndron mbi tërë kafshët mbi tokë. Ajo fluturon shumë lart në qiell, dhe kur e sheh një zog poshtë, zbrit furishëm si shigjetë për të ngulur kthetrat në gjoksin e tij, për ta shqyer. Tërë shpendët e tjerë e njohin dhe i frikësohen shqiponjës. Kur e shohin atë tek fluturon, atyre u bie të fikët nga frika. Shqiponja e

⁵⁹ Italisht në original.

ndërton folenë e saj në malet e larta, mbi shkëmbinjtë dhe gurë. Është kjo arsyeja përse e thërrasim veten “shqiptar”, sepse jemi heroikë, të fuqishëm si shqiptarja. Edhe gjuha jonë quhet “shqip”, sepse flasim gjuhën e shqiptonjës”.

Nga sa u tha më sipër, del qartë se shqiptarët kanë arritur ta ruanin tipin e tyre fizik dhe racor, si dhe karakterin e tyre, përkundër serisë së racave dhe perandorive të cilat, thuajse pa ndërprerje, i kanë pushtuar territoret e tyre që nga koha e Pirros deri në kohën e sotme. Ata e kanë rrethuar veten me një lloj ftohtësie të largët, izolimi fizik dhe shpirtëror, i cili, me aq sa i njoh unë dhe me aq sa i kam në mendje këta gegë të veriut, nuk i ka lënë kurrë të thyhen. Ata kanë një proverb: “*Mali me malin nuk takohet, por njeriu me njeriun po*”.⁶⁰ Malet nuk ndoten kurrë dhe kurrë nuk futen në kurth.

Nga kjo mund të kuptohet lehtë se shqiptarët janë të vendosur, këmbëngulës në zakonet e tyre të vjetra, të lashta, në traditat dhe gjithçka që është bërë shenjë dalluese e racës së tyre. Si një totem⁶¹ i lashtë, shqiptari mbahet pas këtyre parimeve racore. Ai e qëndis veten me tatu, me simbole të lashta siç janë dielli dhe hëna, një zakon që shkon thellë deri në agimet e njerëzimit. Ai e rruan ballin, duke lënë një shirit të pahequr, një zakon që përmendet prej Homerit për heronjtë e tij. Nga ana fetare, shqiptari edhe pse në dukje mund të jetë katolik, ortodoks apo muhamedan, ai brenda vetes ka të ngulur thellë në zemër zotat e tij të lashtë. Ndoshta karakteristikat më kuptimplote të shqiptarit janë qëndrimi i tij ndaj jetës, zakonet dhe mikpritja e tij, kodi i lartë i nderit, kujdesi për shtëpinë dhe familjen dhe, së fundi, pasioni për armët.

Në këtë aspekt, pikëpamjet e shqiptarit për jetën janë aq larg nga bota moderne, sa ç’janë njerëzit që lëvizin brenda *Iliadës* dhe *Odisesë*. Ai nuk ka nxitje të fortë të brendshme për të përfituar pasuri ose famë, madje as për të bërë gjëra të mëdha. Ai nuk është i tensionuar, nervoz, i eksitueshëm, shpërthyes. Ai është

⁶⁰ Shqip në original.

⁶¹ Totem është një embleme e përcaktuar e një grupi njerëzish, si familje, klan, fis, grup apo origjinë. (Shënimi im – MB)

akuzuar si i gatshëm për t'u bërë mercenar. Në vitet që kalova me ta, nuk arrita ta vija re një prirje të tillë tek asnjë syresh, në asnjë lloj rangu. Po të flasim në përgjithësi, shqiptari pak merakoset për vetë-përmirësimin. Brezi i ri në qytete dhe qyteza ndoshta bën përjashtim. Ai po shkollohet. Shkollat vendase janë plot e përplot dhe pasi i mbarojnë këto shkolla, shumë prej djemve dhe disa vajza synojnë të shkojnë jashtë. Disa qindra syresh tashmë ia kanë dalë kësaj, duke u diplomuar në universitete të ndryshme italiane, franceze, gjermane, greke, madje edhe në Amerikë. Në tërësi, nuk jam krejt i sigurtë, por mendoj se ata humbasin po aq shumë sa fitojnë. Duke bërë kështu, ata heqin dorë prej aq shumë gjërave nga ato që e kanë bërë racën e tyre të jetë e dalluar në rrjedhë të shekujve. Që nga rrobat, mënyrat e sjelljes, gjuha, veset e tyre, mund të dallosh menjëherë se përbëjnë një racë më vete. Nga ana tjetër, "malësori"⁶² shqiptar jeton me trashëgiminë e tij shpirtërore, me atë çka stërgjyshërit e tij i kanë lënë pas. Historia e tij është shkruar më shumë me shpatë sesa me penë.

Shqiptarëve u është dashur të mbrojnë me gjak disa qindra kilometra katrore të "atdheut", sikundër edhe të popullonin aty-këtu, brenda racave të huaja, popujve dhe perandorive, zona të tëra të shpërndara andej-këtej nëpër Ballkan, Itali ose edhe në Azinë e Vogël. Kjo nuk ishte çështje zgjedhjeje, por një nevojë e fatit që i bëri ata mjeshtra të artit të luftës, që u dha një shenjë dalluese botërore, që i tërhoqi në aq shumë beteja midis kombeve dhe perandorive si ekspertë të thirrur deri në toka të largëta, siç ndodhi me ndërtimin e Kapitolit të largët të kombit australian.

Pa armët e tij, është e thënë që të jetë dembel, i ngathët, të qëndrojë rehat dhe të shullohet në diell, të pijë duhan të dredhur dhe të zhvillojë biseda pa fund mbi çështje pa asnjë farë rëndësie. Bujku shqiptar që lëvron i vetëm arën e tij me një plug të bërë prej druri, të tëhequr nga qetë me zgjedhë në qafë, pak më të mëdhenj se një çift qensh ose delesh, është një prej figurave më patetike që njeriu takon ndonjëherë. Shkurt, siç është fusha e tij nga një sinor në tjetrin, ai do të qëndrojë në mes të mesit, të kthehet rreth e rrotull dhe të sillet po aty, sikur nuk guxon të

⁶² Shqip në original.

shkojë shumë larg prej shtëpisë së tij. Pas dy-tri brazdash plugimi, ai ndalet, pushon dhe dredh një cigare. Por ka një mënyrë për ta bërë një bujk të tillë të punojë. Mblidhi tërë fqinjët dhe vëri të prashitin së bashku. Atëherë ata vishen si për festë, me ngjyra të bukura e të gëzueshme, me qeleshet e tyre të bardha të rrasura në kokë, me jelekë të qëndisur dhe i hyjnë punës tërë gëzim e entuziazëm.

Shqiptari ndjehet më shumë vetvetja kur merret me gjënë e gjallë sesa kur punon tokën. Kujdesi i tij për delet është një pikturë e përkryer e psallmeve shkrimore. Ai shkon para tyre dhe i drejton drejt livadheve të blerta. Ai është bari i dhembshur dhe i butë; dhe kur vjen ora e lindjes së qengjit, ai është aty për t'ia lehtësuar dhembjet mëmës ose për t'i dhënë çfarëdo lloj ndihme që i nevojitet asaj dhe që ai mund t'ia japë. Delet ia dëgjojnë zërin dhe rendin pas tij, sepse ato i besojnë dhe ai kujdeset për secilën prej tyre veç e veç. Përveç këtyre, jeta ecën siç duhet për të, sepse ai është i lirë dhe jeton si pjesë e vetë natyrës. I vetmuar me orë të tëra prej agimit deri në mbrëmje, ai kurrë nuk i përziën mendimet e tij, të cilat janë shumë të thjeshta, fëminore dhe të papërcaktuara në kohë.

“GJUHA JONË ËSHTË GJUHA MË E BUKUR MBI KËTË TOKË.
PRANDAJ ËSHTË DETYRA JONË QË TA DUAM ATË ME GJITHË
ZEMRËN TONË. TA RUAJMË ATË SI XHEVAHIRIN MË TË
SHTRENTJË KUNDËR ÇDO RREZIKU DHE TA STUDIOJMË ME
KUJDESIN MË TË MADH. SEPSE GJUHA ËSHTË PËRHERË MË E
ZGJUAR SE MË I ZGJUARI PREJ ATYRE QË E FLASIN ATË. PËR
KËTË ARSYE, GJUHA JONË DUHET TË JETË MJETI KRYESOR I
ARSIMIMIT”.

ZOGU I, MBRET I SHQIPTARËVE

IX

GJUHA SHQIPE

Ç' është kjo gjuhë e ngritur kaq lart nga mbreti shqiptar? Për një filolog të botës perëndimore që është mësuar të mendojë për gjuhën si një medium i shprehjes për çdo lloj mendimi dhe dëshire për çdo fushë të veprimtarisë njerëzore, gjuha shqipe do të dukej, në të vërtetë, tejet e pamjaftueshme. Ajo nuk ka dritare të hapura nga mund të shohësh botën aces të shkencës, filozofisë, arteve, acesnee, mendimit acesne në të gjitha fushat e veta, etj. Ajo nuk është një gjuhë që të bën të mahnitesh prej saj. Në të vërtetë, ajo nuk ka fjalët e duhura për dashurinë. Si gjuhë e shkruar, ajo është jashtëzakonisht e kufizuar. Për shkak të fjalorit të saj të kufizuar, është e nevojshme të përfshihen në të fjalë të reja dhe të përzihen me fjalët e vjetra ose, ndryshe, të huazohen fjalë nga gjuhët e tjera. Të dyja këto forma po provohen, por asnjëra nuk duket se përbën rast për gëzim të madh. Vitet e rritjes së një gjuhe, njësoj si ato të një djaloshi, janë sigurisht të ngathta, të ngadalshme, që kapen me zor dhe kërkojnë kohën e tyre.

Lëmia ku gjuha shqipe shkëlqen m'u shumë, është kur ajo përdoret për të treguar aventura, trimëri apo vepra heroike. Në një rast të tillë ka pak rëndësi nëse

folësi është një burrë i kulturuar dhe i ditur në fusha të tjera apo është fare i paditur në atë drejtim, thjesht një njeri i pagdhundur i maleve. Të dy janë të zotët ta bëjnë gjuhën e tyre amtare të tingëllojë si zëri i vringëllimave të shpatave në pikun më të nxehtë të një beteje për jetë a vdekje. Shpesh, përveç fjalëve të tjera apo edhe të një fjalie, ai që flet bën një gjest sikur godet. Pyete një njeri të maleve: “A ka ndonjë rrezik për një të huaj aces kalojë nëpër aces tuaja? A duhet të marrë roje me vete?”. Do të shohësh menjëherë se si ky malësor i egër, i fuqishëm, i pathyeshëm, i paepur, do ta shtyjë përpara vrullshëm qelshen e tij, nga koka pak mbi vetull, dhe do të pohojë me një siguri të rrallë se edhe një i verbër mund të kalojë këtyre anëve, pa patur frikën e askujt. Gjuha është e mbushur plot e përplot me acesn kuptimplotë e të bukura, të cilat përdoren me mjeshtëri të rrallë për të ilustruar subjektin mbi të cilin bëhet biseda. Në fakt, fusha ku kjo gjuhë ka lulëzuar është pikërisht këtu, tek këto tregime dhe ilustrime gojore. Por, nëse flasim për letërsinë, ajo është e varfër. Aty ku ajo ka treguar më shumë zhvillim, është letërsia e shkruar poetike që evokon heroizmin. Nëqoftëse çdo shqiptar që është vargëzues fjalësh, e sidomos shqiptarët jashtë vendit nëpër kolonitë e tyre, do të ishte poet, do të shihnim një prej dukurive më të habitshme të një shekulli arritjesh letrare.

Gjuha shqipe duhet të pranohet për atë që është – gjuhë e një populli të lashtë, e një populli, profesioni ace cilit ka qenë lufta, heronjtë e të cilit jetojnë më shumë në kohën e Homerit se në shekullin e njëzetë. Është një gjuhë e një populli i cili prej kohëve më të lashta ka jetuar në të njëjtin mjedis fizik dhe shoqëror si stërgjyshërit e tij të kohëve më të lashta, kuptohet, me ndryshime shumë të pakta në mediumin, gjuhën e tij. Që ajo i takon grupit të gjuhëve ariane, kjo është një gjë e pranuar nga gjuhëtarët më të shquar dhe, në asnjë mënyrë, nuk është vënë në pikëpyetje. Që ajo është e veçantë dhe e zhvendosur prej kohërave shumë të largëta prej gjuhëve gjermane, greke apo armene, është po ashtu e sigurtë. Gjithashtu duket qartë se shqipja ka ruajtur format e rrënjëve të saj origjinale të gjuhës, në një shkallë shumë më të lartë se të tjerat që u përmendën, për arsyen e thjeshtë se ata (shqiptarët) përherë kanë mbetur një popull parak. Nuk ka prova, përveç

Epirit, që kjo ace është ndikuar së tepërmi prej atij që e quajmë qytetërim, qoftë ky grek, romak apo bizantin. Për më tepër, mund të shihet që karakteri i tyre racor, doket, zakonet, traditat, qytetërimi, siç mund ta quajmë atë, ishte zhvilluar dhe pjekur që në ditët e hershme dhe ka mbetur i paprekur në pjesën më të madhe deri në kohët e sotme. *Qytetërimi aces* ishte ndërtuar mbi tregtinë dhe lulëzoi deri në atë ace kur pasuria dhe gjërat e luksit shkaktuan rënien e tij të papritur dhe të plotë. Nuk ka asnjë tregues se stërgjyshërit e aces shqiptare ishin infektuar prej atij mikrobi. *Epoka e artë* e Greqisë ishte një epokë e mësimit. Filozofia, dialektika, shkencat politike, feja, artet e bukura ishin ato që e mbuluan me lavdi atë epokë. Ka pak gjëra që tregojnë se raca shqiptare si ace e ka ditur ndonjëherë se ka patur një vend të quajtur Panteon në Athinë, apo një person të njohur me emrin Platon. Ata thjesht nuk e vrisnin mendjen për ide të tilla kaq abstrakte. Jeta e tyre ishte thujse e tëra fizike. Ata ishin thjesht *fëmijët e natyrës*. Ata nuk ndërtuan qytete të mëdha, nuk lëshuan flota tregtare në ujërat e pafundme të botës, nuk ndërtuan tempuj për Zotat e tyre, ata nuk ishin filozofë dhe, prapëseprapë, filozofi më i aces të gjitha kohërave, Aristoteli, ishte prej aces së tyre. Ata thuhet të kenë ndërtuar gjithçka, përveç një pjese të vogël të Akropolit të Athinës, dhe prapëseprapë jetuan të ndarë e të vetmuar rrëzë tij, deri sa një ditë i përzunë, i nxorën jashtë qytetit për të mos pasur telashe me ta.

Ka patur dy gjëra që shqiptarët parapëlqenin t'i bënin mbi gjithçka tjetër. Njëra ishte të ruanin bagëtinë në aces e tyre të rrëpirta, ndërsa tjetra të ndiqnin profesionin e armëve. Asnjëra prej tyre nuk kërkonte ndonjë kapacitet të madh intelektual apo të mësuar të madh.

Kur erdha në Shqipëri në vitin 1908, librat e ace të Abetares sapo po shpërndaheshin, megjithëse alfabeti i gjuhës shqipe ende nuk ishte përcaktuar përfundimisht. Ndjesia ishte se qeveria turke nuk i lejonte të hapeshin shkollat shqipe, madje as përdorimin e gjuhës shqipe në shkollat private. Kjo ndoshta ishte e vërtetë. Por, ajo që unë vura re ishte se, kur ata e bënë mendjen top që të hapnin shkollat, atëherë nuk kaloi shumë kohë derisa kjo u arrit. Ata ishin edhe në atë

kohë një popull parak, i paprekur nga qytetërimi modern. Shtëpitë e tyre ishin primitive, bujqësia e tyre ishte primitive, i tërë konceptimi i tyre për botën dhe kohën kur jetonin ishte tmerrësisht dhe në mënyrë groteske acesne. Një pjesë e madhe e kohës sonë, pasi e mësova gjuhën shqipe, zihej me përpjekjet për t'u dhënë shqiptarëve disa ide të të botës së shekullit të njëzetë, në tërësi, dhe për Shtetet e Bashkuara, në veçanti.

Më kujtohet njëri prej tregtarëve më në zë në Elbasan, i cili më pyeti nëse kishte në Amerikë qytete më të mëdha se në Shqipëri? Qyteti më i madh, Shkodra, kishte në atë kohë 30.000 vetë. M'u desh t'i thoja se vetëm qyteti i Nju-Jorkut kishte një popullsi pesë aces më të madhe se e tërë Shqipëria. Ishte e qartë se shifra që i dhashë atij ishte për të krejtësisht e pakuptueshme. Sikur secilit prej miqve të mi shqiptarë të asaj kohe t'i aces dhënë informacion për arrijtjet e shkencave dhe të acesnee, të acesnees a ndërtime, galerive të arteve a shtëpive të njerëzve, të spitaleve a operacioneve aces, të klauzolave të caktuara për kujdesin ndaj të sëmurëve, shëndetligëve, të sëmurëve mendorë, efekti do të ishte njësoj si ace reve që lëshojnë hije mbi ujë.

Këtu gjëndet një komb që mendohet se ka qenë dëshmitari i tërë procesit të qytetërimit perëndimor që nga fillimet e veta deri në kohën e sotme. Më së paku, ata ishin të pranishëm përgjatë këtij procesi, edhe pse hera-herës të papërfshirë në qarkun e brendshëm të tij, për periudha kohe të caktuara. Dhe gjithsesi, ace nga këndvështrimi i mënyrës së jetesës së tyre, pikëpamjeve mbi jetën, organizimit politik dhe shoqëror, ka shumë më tepër gjëra që të bëjnë t'i lidhësh ata me botën e Homerit sesa me botën e shekullit të njëzetë. Ky ishte një komb pa një spital të vetëm, pa një shkollë të vetme kombëtare, pa një rrugë të vetme aces, pa një vaskë apo dritë elektrike, pa një telefon, pa një shtëpi sanitare, qoftë edhe për nevojat e natyrës më të thjeshtë. Kjo ishte Shqipëria me të cilën u prezantua familja ime dhe unë në vitin 1908.

Praktikisht, në atë kohë nuk kishte një letërsi kombëtare e cila të ishte shkruar

në gjuhën shqipe. Kishte disa abetare që shtypeshin jashtë vendit. *Shoqëria Britanike* dhe ajo e *Huaj Biblike* kishin botuar një përkthim me pjesë nga *Bibla*, duke përdorur shumë shkronja greke në alfabetin e saj. Viti kur arritëm ne, shënonte edhe një prej çasteve më historike, atë të *Kongresit Kombëtar* të mbajtur në *Manastir*, me qëllim vendosjen e një alfabeti kombëtar. Vërtet ata ishin zhytur në prapambetje. Turqit nuk kishin bërë asgjë për t'i ndryshuar ata dhe ishin jashtë mase të kënaqur që t'i linin ashtu, në atë gjendje, pasi vetëm ashtu i përmbushnin më ace qëllimet e tyre. Fuqitë europiane, po ashtu, nuk kishin bërë asgjë për ta, pasi edhe europianëve nga ana e tyre u duheshin turqit në Ballkan. Kisha katolike punonte me shumë zell me fiset e veriut. Ortodoksët grekë, të mbështetur nga një propogandë e ethshme e Athinës, përpiqeshin me çdo kusht ta merrnin jugun e Shqipërisë nën kontrollin e tyre. Dhe sikur të mos mjaftonin këto, feja muhamedane, e mbështetur nga prestigji dhe pushteti i qeverisë turke, bënte punën e saj. Dhe përsëri, përkundër tri feve që ushtronte populli shqiptar, për mua dukej se ata ishin më të afërt me fenë e tyre të lashtë që njihje për zot më shumë Detin, Qiellin dhe Diellin, në vend të profetëve të këtyre feve aces. Si njerëzit, ashtu edhe Zotat!

Fjalët e mëposhtme të marra nga fjalori i zakonshëm i përdorimit të përditshëm do të ilustrojnë atë që unë them. *Uj, pi, buk, ha, dheu, det, dritë, drejt, dru, shi, diell, hënë, erë, ajër, qiell, yll, gur, mal, fushë, lumë, pus, vapë, ftohtë, zjarr, ace, ka, pelë, dhi, qen, at, ëma, vlla, motër, zot, dorë, ball, kryet, koka, syt, vesh, more vesh, a kuptove, hun, buz, krah, trup, kom, vesh, flok, hec, fle, zë, rrugë, lart, larg, ace, keq, fort, i dobët, jetë, vdekë, do, kam, burr, gru, ace, mur...*

Shprehje të përdorimit të përditshëm : *Si je ? A je mirë ? A je burrë ? Burrë jam !* Kjo përsëritje e fundit është një sfidë ndaj guximit të burrit në kohë rreziku, vuajtjeje dhe vështirësie. Kur e pyeta një malësor⁶³ të veriut, më habiti me përgjigjen e tij, duke i dhënë kokës lart dhe ngritur shpatullat, sikur po bëhej gati për të luftuar :

⁶³ Shqip në original.

“Po jam shumë i aces”⁶⁴. As mund të dyshoje se ai burrë ishte plotësisht i gatshëm dhe i aftë të justifikonte qëndrimin e tij me një veprim të duhur.

“Vetë fuqia e malit është e tija”.

Prej të njëjtit medium gjuhësor, a do t’i futeshim dot një sipërmarrjeje për të ace aces botës krejt të lashtë të qytetërimit egjean, përpara Homerit, përpara qytetërimit të Kretës dhe të Knososit, përpara atij të Mikenës dhe të Tirinsit, ose edhe të Trojës mbi bregdetin perëndimor të Azisë, kohë më ace se këto të kishin lulëzuar? Tani jeta po dilte nga kjo epokë dhe njerëzit po fillonin të kultivonin aces, të rrisnin drithin, të zbusnin disa prej shpendëve të egër dhe kafshët rreth tyre, si pula, kuaj, ace, dhi, dele, qen. Në një botë të tillë, tmerrësisht të largët dhe të çuditshme, çfarë do të ishte i zoti të bënte një acesne – një përkthyes shqiptar?

⁶⁴ Shqip në original.

PËR MUA ËSHTË TËRËSISHT E QARTË SE ILIRËT DHE PELLAZGËT
NUK JANË DY GRUPE RACORE TË NDRYSHME, POR JANË NJË
DHE VETËM NJË. PELLAZGËT ERDHËN DREJT PERËNDIMIT PREJ
NGADO TË KETË QENË SHTËPIA E TYRE FILLESTARE, PËRGJATË
NJË PARALELI MË TË ULËT TË GJERËSISË GJEOGRAFIKE NGA
ACE ILIRËVE. ATA ISHIN JUGORËT E ACES SË VET, SIKUNDËR
ILIRËT ISHIN VERIORËT.

X

-

HISTORIA PËRSËRIT VETVETEN

Detyra ime në këtë vëllim nuk është të ritregoj historinë e qytetërimit në Egje. Në të vërtetë, ajo është treguar prej historianëve shumë më të zotë sesa ajo që shpresoj të bëj unë. E tëra është treguar si histori e pabesueshme dhe emocionale. Nëpërmjet tregimeve fantastike, qytetërimet e përparuara të Knososit, Mikenës, Tirinsit dhe Trojës, për të mos përmendur qendra të tjera, u ringjallën me pasurinë dhe shkëlqimin e tyre, me zejtarinë dhe tregtinë, me pajisjet dhe mjetet e përdorimit, me fuqinë e pamatshme dhe bukurinë e papërshkrueshme, të gjitha të bëra për një jetë të pasur, me përpunim të hollë të gjërave, për mirëqenien dhe jetën e bollshme të njerëzve. Kjo histori është më e habitshme se vetë trillimi.

Historia ime është e një natyre tjetër. Ajo është subjekt për arkeologët dhe historianët e interesuar për të zbuluar sa më shumë gjëra që tregojnë modelin e jetës së atyre njerëzve në ditët e lashta të 4000 vjetëve para Krishtit deri në ditët e Homerit. Po ashtu, unë merrem me fillimin e historisë autentike helene. Kjo na del të jetë një kategori shumë e ndryshme nga popujt e tjerë të Ballkanit, të

cilët jetonin larg, në brendësi të tokës , dhe kishin pak ose aspak kontakt me jetën urbane të qyteteve të ndryshme të cilat ishin rritur në jug.

Këta popuj ishin ende primitivë në zakonet, ritet dhe mënyrën e tyre të jetesës. Ata ishin njerëz fshati, që nuk përdornin thujse asnjë prej mënyrave të bujqësisë që dimë sot. Ata bënë shumë pak për të konkurruar me forcat e natyrës. Thjesht, ata kishin mësuar si të përdornin një karrocë me dy rrota, e me përdorimin e veglave të tyre të punës, kishin mësuar të rritnin melin dhe grurin. Pularia ishte bërë pjesë e natyrës së tyre. Në tregti ata shkëmbenin mallra midis fiseve të tyre ose vepronin midis qyteteve dhe qytezave në largësi edhe më të mëdha në ditët e pazarit. Në rastin më të mirë, ata ishin çobanë dhe bënë jetë endacake, duke shkuar atje ku ishin kullotat më të mira dhe bagëtitë më të sigurta nga kafshët e egra grabitqare apo bandat plaçkitëse.

Këtu gjendet ajo që unë jam i prirur të kërkoj për stërgjyshërit e lashtë të racës *shqiptare*. Këtu duket se ata ndjehen si në shtëpinë e tyre, madje edhe në atë gjendjen që janë sot. Kërkesat që hasen në qytet, nuk kërkojnë më shumë gjëra se ç'kërkohej prej tyre në atë kohë.

...Rrallë ka patur një shtet të fuqishëm si ai i Knososit, ndërtimi i të cilit të zgjaste gati dy mijë vjet, duke i marrë materialet prej të tëra anëve të botës dhe, më pas, të fshihej ashtu siç u fshi nga faqja e dheut, në mënyrë kaq tërësore sa mos ta merrte kurrë më veten. Kam qëndruar midis rrënojave të Mikenës, Tirinsit, Epidurusit. Muret e hirta dhe një portal magjik i lashtë, tunelet e gurëve ciklopikë aty-këtu, platforma e rrafshët apo themelet e një pallati dhe disa varre nëntokësore, të gjitha ato mbeten në lavdinë dhe fuqinë e dikurshme të Mikenës dhe Tirinsit. Kjo është sikur këta barbarë i kishin vënë vetes detyrë që jo vetëm të shkatërronin dhe të plaçkisnin tërë strukturën dhe ndërtimin e qytetërimit të lavdishëm, por edhe të merrnin hak bash në ato vende ku ai qytetërim kishte zënë rrënjë në një mënyrë kaq madhështore.

Si duhet të shihen këto gjëra? Unë kam teorinë time të shpjegimit të kësaj:

Që nga kohët parahistorike ka patur popuj të cilët shtyheshin poshtë drejt gadishullit të Ballkanit, nga veriu dhe lindja drejt perëndimit, popuj fisnorë, shumë prej tyre nga ata që i takonin së njëjtës racë, që flisnin të njëjtën gjuhë. Pasi rraseshin brenda kufijve të gadishullit, këta njerëz të mësuar me fusha të gjera, të lirë e në një botë ende të pazotëruar, e gjenin lirinë e tyre të kufizuar dhe të padurueshme. Ata bënë atë çka ishin të detyruar ta bënin prej natyrës së tyre të egër: të luftonin si tigrat me këmbë e me dhëmbë. Ishte një çështje e secilës palë që të luftonte kundër fqinjit të vet, secili fis kundër tjetrit, duke bërë të pamundurën për ta zhdukur tjetrin e për të mbijetuar vetë. Pastaj i erdhi radha Ballkanit, i cili ishte mbushur me popuj që kishin kërcyer vallen e vdekjes në rrjedhë të mijëra vjetëve të mbuluara me gjak.

Deri tani, me aq sa e njoh unë, nuk ka një rajon tjetër në planet krejt të ngjashëm me gadishullin e Ballkanit që të vijë e të ngushtohet në anën e poshtme si qafa e një shisheje me kokë poshtë, që të shpërthejë e të shpërbëhet në një mijë copa të veçanta, disa me përmasa mikroskopike, të cilat të hapërderdhen në atë mënyrë përgjatë rrjedhës së lumenjve. Derdh në qafën e një shisheje të tillë një numër të caktuar mbetjesh të trazuara të jetës fisnore dhe racore, dhe ajo që del është bash ajo çfarë duhet për një kazan të fuqishëm mbushur me shtriga që kërcënon të ziejë përjetësisht dhe të shpërndajë murtajën e vdekjes në të gjitha drejtimet.

Për të rifreskuar mendjet tona, këtu është një listë shumë e pjesshme e këtyre popujve, fiseve dhe gjuhëve: pellazgë, frigjianë, skithë, hitë, filistinë, asirianë, persianë, cimeranianë, nga Tartari dhe Krimea; dorianë, jonianë, kretas, boetianë, arkadianë, lakedaemonianë, tesalianë, trakë, molosë, golçinianë, fonianë, getasë, perrhasbë, tesprotë, ilirë, maqedonë, epiriotë... Pastaj dhe popuj nga Moesia: gotë, vizigotë, punë, tartarë, sllavë, skandinavë, keltë, galë, normanë, turq...

Dhe lista vazhdon. Vërtet një rrjedhë e trazuar i kishte tërhequr në atë vorbull për plaçkë dhe shkatërrim, disa me qëllim që të pasurohen, të tjerë për të gjetur

brenda gadishullit një pikëmbështetje ku të mund të varnin çengelën dhe krrabën me luftë, me diplomaci ose me të dyja, që të ndërtonin dhe të skalitnin historinë e tyre në ato fusha të përgjakura të një vendbanimi për veten dhe pasardhësit e tyre në kohërat që do të vinin.

Po shqiptarët? Prej nga erdhën ata aty? A janë ata thjesht një mbetje e vogël e një populli njëherë e një kohë të madh, i aftë për të çarë rrugën e vet me forcë? Apo janë thjesht një copëz e hedhur tek një ledh mbrojtës në malet e tyre shkëmbore, si disa notarë të vetmuar që mund të kenë shpëtuar nga një anije e mbytur, që më në fund kanë gjetur brigjet dhe jetën e tyre, duke lënë gjithçka tjetër prapa? Për këtë arsye, duke u kërkuar ndjesë lexuesve të mi, do të ishte e domosdoshme t'ia kushtoja atë që mbetet nga ky kapitull, diskutimit të kësaj çështjeje.

Prej masës lëvizëse të popujve në arenën e Ballkanit Qendror, çka ka të bëjë kryesisht me këtë studim, këta mund të quhen: grupi trako – ilir, i cili jep provën e plotë se ai njëherë e një kohë shtrihet që nga kufijtë perëndimorë të Detit të Zi deri në pothuajse të njëjtën paralele me gjerësinë gjeografike të Adriatikut, në pjesën lindore të tij. Pjesa e parë ishte ajo lindore e trakasve, ndërsa e dyta, ajo perëndimore e ilirëve.

Këta të dytët shtriheshin deri në veri, duke përfshirë Dalmacinë, ndërsa në jug përfshinin Epirin. Në drejtim të lindjes rrethonin Trakën, përfshirë Maqedoninë në gjerësinë gjeografike 24 gradë. Ata dilnin nga shtrati i këtyre popujve dhe shtriheshin deri tek brigjet lindore të Italisë, ku përfshinin edhe Istriën, edhe pjesë të Venecias.

Në drejtimin lindor në Azinë e Vogël ishin frigjianët dhe trojanët, pa asnjë diskutim prej të njëjtit lloj. Në pushtimet e tyre kaq të gjera në gadishullin e Ballkanit ka pasur, pa dyshim, zhvendosje të mëdha të popujve të tjerë, kryesisht popuj të grupit të Danubit, të cilët mund të kenë përmbajtur elementë me origjinë skandinave, kelte, si dhe gjermane. Këta ishin detyruar të lëviznin drejt jugut, në konflikt me qendrat e qytetërimit egjean dhe mund të kenë krijuar trazira që kanë

ndodhur atje gjatë pjesës së dytë të mijëvjeçarit të dytë para Krishtit.

Ka edhe një fakt tjetër që merr rëndësi të madhe gjatë kësaj periudhe e që mban emrin pellazg. Qendra e tyre ishte në Epir dhe në Tesali. Midis shumë autorëve që mbështesin teorinë pellazgjike, mund të përmendim dr. Hahnin, Th. Mamzen, Francis Shnajderin, Ruallen, Nisbuhrin, Larsherin, Rokaten, Paul Guarinin, Poiruan, të gjithë që pohojnë se raca shqiptare i takon përfundimisht këtij grupi. Ndërkohë, një grup tjetër autorësh, ndoshta më pak imponues, por më të rinj, prandaj edhe me më shumë material kërkimor në studim, janë të prirur drejt ilirëve dhe sjellin më shumë prova të besueshme se ata ishin stërgjyshërit e shqiptarëve dhe i kanë emëruar ata si *neoilirë*. Autorët italianë, midis të cilëve duhen veçuar Antonio Galanti dhe Barbariçi, e mbështesin gjerësisht këtë pikëpamje. Kaq shumë prova kanë dalë në mbështetje të këtyre dy teorive, sa që nuk shoh arsye për ta vënë në dyshim korrektësinë e tyre shkencore. E vetmja vështirësi është që asnjëra anë nuk duket të jetë e gatshme të lëshojë pe ndaj mëtimeve të palës tjetër dhe, si rrjedhojë, të njohë atë që për mua është vërtetë e qartë, se ilirët dhe pellazgët nuk janë dy grupe racore të ndryshme, por janë një dhe vetëm një. Pellazgët erdhën drejt perëndimit, përgjatë një paraleleje më të ulët të gjerësisë gjeografike sesa ajo e ilirëve. Siç e thamë, ata ishin jugorët e racës së vet, ndërsa ilirët ishin veriorët. Për sa kohë ata lëviznin përgjatë linjës së paraleles me vargmalet që i ndanin ata afërsisht në tërë vijën e vet me shumë pak shtigje kalimi, kishte krahasimisht shumë pak kontakt midis tyre. Megjithatë, kur të dyja palët e vunë re barrierën e detit Adriatik, ndikimi i tij i tërhoqi dhe bëri që njëri në veri, e tjetri në jug, të takoheshin dhe të shkriheshin duke formuar atë që sot njihet si territori i Shqipërisë dhe Epirit. Me sa duket, gegët e veriut janë përfundimisht degë e ilirëve, ndërsa toskët e jugut janë degë e pellazgëve. Kjo mund të merret kështu për shumë arsye, siç janë dallimet në dialekte, tiparet fizike, por edhe një farë kundërshtie shumë e dukshme midis dy pjesëve të Shqipërisë moderne, që secila palë ndien ndaj tjetrës. Toskët pretendojnë se kanë një sofistikim të caktuar si njerëz me qytetërim perëndimor. Prandaj i shohin gegët si më të egër. Gegët, nga

ana e tyre, i vlerësojnë toskët si njerëz të trentë, të cilëve u mungon vula magjike që zotat e lashtë u kanë vënë racës së tyre, kontaktet e afërta të të cilëve me grekët dhe popujt mesdhetarë u kanë shlyer trashëgiminë e tyre të lashtë.

Rrënojat që datonin më herët, në kohën parahistorike, ishin muret ciklopiane, pellazge, të pakalueshme, masive, të forta, relike të qytetërimit të përparuar. Këto rrënoja janë gjetur në pjesë të ndryshme, si në Butrint, përballë Korfuzit, në Dodonë, në jug të Janinës, Apoloni, qyteti i Apolonit, në verilindje të Vlorës së sotme ; Finiqi, në veri dhe në lindje të Butrintit, rrënojat më përshtypjëlënëse, qyteti i ndërtuar rreth majës së kodrës së kurorëzuar me një kështjellë të madhe që vlerësohet se ka mbajtur brenda 60.000 vetë, ndoshta lashtësisht tregu më i madh për tregtarët fenikas, të cilët sillnin prodhimet e Lindjes së Largët dhe të Mesme drejt botës perëndimore. Ishte e pashmangshme që popujt që kufizoheshin me detin Adriatik, herët ose vonë, të mos ballafaqoheshin me këtë lloj tipi tregtar të qytetërimit dhe të mos tërhiqeshin në orbitën e tij, që do të kishte ndikim të thellë mbi zakonet dhe karakterin e popujve primitivë. Pasi lëndët e tyre të para të leshit, lëkurëve, drurit, drithit dhe prodhimeve të tjera po bëheshin gjithnjë e më të kërkuara, popujt do t'u kushtonin gjithnjë e më shumë vëmendje edhe prodhimeve të tyre, të ndihmuar nga një njohje më e madhe që do ta sillnin popujt e Lindjes. Kjo është ajo çka ndodhi në Epir dhe kjo del në pah në disa qytete të lulëzuara, duke filluar që nga Gjiri Ambrakisë deri në veri, në Epidamnus (Durrës) dhe Lissos (Lezhë). Më vonë, pasi tregtia dhe shitjet u shtuan, pjesa e brendshme tokësore e Epirit u zhvillua deri në nivelin e një shteti të begatë.

Iliria në veri pati një histori krejt të ndryshme. Në dallim nga bregdeti i Epirit, ai i Ilirisë, që shtrihet deri në Istria, është plot me gjinj të fshehur, ndërkohë që ishujt e panumërt, brenda dhe jashtë, ofrojnë të fshehta dhe streha të panumërta. Këtu natyra dhe njeriu i bashkuan forcat dhe ilirët u bënë të përmendur për guximin e tyre të egër si piratë dhe plaçkitës. Ata ishin tmerri i qyteteve si ai i Epidamnusit (Durrësi), Apolonisë, Korfuzit, Korintit, Sirakuzës dhe kudo ku gjendej preja dhe plaçka e tyre.

Shënime:

Shënimi1: Dr. Fallmerajer (Fallmerayer), (Das Albanische Element in Greichland), përmend se në Bibliotekën e Aleksandrisë, shek. II p.e.r, kishte një libër gjeografie i cili e emëronte një qytet me emrin Albanopolis (Elbasan) dhe një popull *albanian* nga Epiri dhe Italia. Autori shton se shumë albanianë gjendeshin në Sicili dhe shumë në Ilirinë e vjetër, nuk ishin një popull me kulturë, nuk kishin letërsi dhe as alfabet të caktuar.

Shënimi 2: Th. Mommseni (Mommsen), (Provinces of the Roman Empire. Vol. I) shkruan për Ilirinë (Iliricum):

“Territori romak midis Italisë dhe Maqedonisë përputhet deri në një farë mase me shpërndarjen e gjerë të popullsisë ilire. Këto ishin mbetje që kishin ruajtur kombësinë dhe gjuhën e tyre, pas emrit “shqiptar”, të cilin ata ia vunë vetes ose, siç i thërrasin fqinjët e tyre, arnautë ose albanianë. Kjo racë është pjesë e familjes Indo-Gjermanike. Kombi në thellësinë e tij origjinale mbushi bregdetin e Adriatikut që nga goja e lumit Po (Itali) nëpërmjet Istrias, Dalmacisë dhe Epirit, deri në Arkanani dhe Aetoli; gjithashtu në Maqedoninë e sipërme, si dhe në territorin e Serbisë moderne dhe të Bosnjës, dhe në territorin hungarez, në bregun e djathtë të lumit Danub. Ai kufizohet kështu me fiset trake në lindje... Ai është një tip i fuqishëm, me flokë dhe sy të zinj, shumë i ndryshëm nga keltët, dhe ende edhe më i ndryshëm nga grekët. Një popull i matur, me temperament, i guximshëm, që nuk e njuh frikën, krenar, luftarak, ushtar i shkëlqyer, pak i futur në organizatat qytetare, më shumë çoban se bujk”.

Trakëve, me aq sa merret kjo histori, u nevojitej pak hapësirë. Si popull ata ishin të përzier me shumë raca, megjithëse prindër kishin pellazgët. Poshtë Danubit dhe ujëmbledhësit të tij kishin ardhur popuj të largët nga Europa Veriore, keltë, skandinavë, gjermanë. Trakët u bënë vendi ku përziheshin të gjithë. Pa dyshim, ata u njohën me hekurin dhe përdorimet e tij, veçanërisht për luftë, në botën egjeane dhe në Ballkan. Ndoshta ata duhen bërë fajtorë për shkatërrimet më të mëdha që trullojnë qytetërimin i cili e kishte qendrën në qytetshtetet e Knososit, Mikenës,

Tirinsit, Epidaurusit, Trojës. Historia e vërtetë dhe autentike e këtyre popujve nuk mund të thuhet se ka filluar shumë kohë përpara Filipit të Maqedonisë, i lindur në vitin 382 para Krishtit. Përpara kësaj kohe, çdo gjë mund të thuhet se duhet vendosur në traditat racore dhe kujtesën. Fiset, si në kohët e patriarkëve hebrej, janë thjesht familje të tejshtuara të cilat duhej të shpërndareshin dhe të pushtonin një territor të caktuar. Njësoj si në *Dhjatën e Vjetër*, e dimë se edhe tani familjet shqiptare kanë rrënjë familjare që, po të kthehen mbrapa, shkojnë qindra vjet thellë në histori.

Si lidhje përfundimtare midis këtyre popujve të lashtë dhe atyre pak mbetjeve kaq të parëndësishme dhe pa peshë të racës së sotme, le të marrim burimin kryesor, gjuhën e tyre. Tek e fundit, nuk mund të ketë nje më të rëndësishme që lidh të tashmen me të kaluarën e largët se sa gjuha. Gjërat e tjera ndryshojnë në mënyrë aq rrënjësore sa ndodh që të shuhet tërë gjurmët e rrugëve të lashta, mënyrave dhe zakoneve. Por, në gjuhën e një race, me kalimin e shekujve, rrjedha e jetës ecën duke e thelluar dhe zgjeruar kanalin.

Iliria – çfarë kuptimi mund të ketë kjo fjalë për një shqiptar, qoftë i lashtë apo modern? Ka dy rrugë të mundshme. Një është *Yll* dhe tjetri *I-Lirë*. *I-lirë-a*, *I-Liria*, *toka e lirë*. Po të kemi parasysh karakterin e ilirëve, etimologjia e dytë mund të jetë më afër me të vërtetën. *Sido që të jetë, këtu është një fjalë moderne shqipe, e cila në përdorimin e përditshëm, si një dritare e pastër dhe e tejdukshme, sheh nëpërmjet një korridor të gjatë të kohës, prapa, deri në historinë e lashtë më të largët.*

Sigurisht ka një fakt fillestar. Maqedonia, maqedonët, të ndarë në rrugët e tyre u bënë *Ma-ke-dhi-njerës*, që do të thotë *njeriu që kujdeset për dhitë*, pra, njerëzit që janë më shumë barinj sesa bujq ose tregtarë. Kaq primitivë dhe të largët ishin këta njerëz, sa thuasje nuk ka në historinë e tyre, deri rreth vitit 500 p.e.r., kohë kur ata iu nënshtruan persianëve. *Nën mbretin e tyre, Aleksandri I*, ata detyroheshin të paguanin haraçe dhe të trajtoheshin si vasalë nga pushtuesit, si dhe të dërgoheshin në luftë kundër grekëve.

Një thënie e Aleksandrit ka arritur deri në ditët tona:

“Babai im iu zbriti nga malet ku jetonit në shtëpi të largëta nga njëra-tjetra dhe iu vendosi në fusha duke ju bërë që të ngrinin shtëpi dhe banonit nëpër qytete; dhe që këtej ju pajisi me institucionet e duhura për jetën tuaj të ndryshuar”.

Arkelau, mbreti i tyre që nga viti 413 deri në vitin 339, ishte i pari që i vuri maqedonët në kontakt me artet e bukura dhe kulturën e Greqisë. Ata stolisën pallatet e tij me vepra arti, ftuan si miq, burra të përmendur si Euripidi, Agatoni etj.

Etimologjia e emërtimit *Epir* është shumë e paqartë. “Pir” në shqip mund ta ketë rrënjën tek folja “me pi/pi, pirë”. Por mund të jetë edhe rrënja tjetër pellazgjike e fjalës “gur”, “shkëmb”, pra “banorë të shkëmbinjeve”. *Tesalia/Thesalia*: Ka një fjalë shqipe të quajtur “thes”. Meqë toka ishte shumë e pasur për zhvillimin e bujqësisë dhe banorët e atyre viseve ishin më të dhënë ndaj prodhimeve sesa fqinjët e tyre, fjala “thes” mund të jetë fare mirë rrënja e vërtetë e emrit. Vargu i karvanëve të kuajve të ngarkuar me drithë nëpër thasë duhet të ketë qenë një pamje e mahnitshme për banorët e qyteteve ose qoftë edhe për barinjët me tufat e tyre që i vështronin tek kalonin gjatë tërë rrugës. *Frigianët/Frygianët (Friganët)*, megjithëse më vonë banonin në Azinë e Vogël, ishin me origjinë nga Europa dhe kishin origjinë pellazge. Emri i tyre merrte kuptim prej prejardhjes së fjalës: *frikë-gjind*. Përse ikën ata nga Europa, lanë tokat e tyre të lashta dhe kaluan në Azinë e Vogël, duke kthyer mbrapsht prirjen e përgjithshme migratore të historisë? Përgjigjja mund të gjendet edhe tek tërmetet shkatërrimtare, por edhe tek përmytjet e mëdha që rrënuan gjithçka, duke i lënë ata në rrasë të diellit. Një emër edhe më i lashtë që ata mbajtën sa kohë që jetonin në tokat e tyre stërgjyshore, ishte *breginët*. Në shqip, kemi fjalët *breg* dhe *gjind*, njerëzit e bregut (shih shënimin më poshtë).

Emri *pellazg* mund të ketë njërin prej dy kuptimeve që vijnë nga rrënjët e lashta: *pelë* – ose *pyll*, dhe *gjind*, *njerëz*. Që këtej mund të rrjedhë emri nga mbarështruesit e kuajve ose njerëzit e pyllit. Pela, që më vonë u bë kryeqyteti i Maqedonisë, aty ku u rrit Filipi i Maqedonisë dhe i biri, Aleksandri i Madh, mund

të na japë më shumë bazë për të besuar tek e para. Një fjalë tjetër e përsëritur shpesh në tërë botën pellazge është *Larises*, emër ky i përdorur për shumë qytete. Kjo përbëhet nga rrënja shqipe *lari*, që do të thotë *lart*. Kjo vërtetohet nga fakti se qytetet ndërtoheshin në atë kohë në majat e kodrave të larta, të kurorëzuara me kështjella dhe mure ciklopike. Larisa mund ta nënkuptojë këtë shumë mirë.

Shënimi 1:

Ekzistojnë mite të lashta midis këtyre popujve që flasin për tërmete dhe shkatërrime të ndodhura gjatë këtij cikli të tretë të jetës së pellazgëve, të cilët u bënë viktimë e një kataklizme të tillë. Megjithatë, deri tani, me aq sa di unë, në origjinën e Shqipërisë kjo dëshmi ende nuk ekziston as në regjistrat e historisë, as të arkeologjisë. Unë thjesht kam hedhur disa fije kashte në erë.

DUKE E VËSHTRUAR TËRË BOTËN NË KËTË ÇAST, UNË NUK
GJEJ DOT NDONJË POPULL OSE RACË TJETËR QË TË SHKELTE
NË DRAMËN EPIKE TË HOMERIT, TË MERRTE PJESË NË TË
GJITHA NDRYSHIMET E SAJ DHE TA RUANTE ATË PA E BËRË
VETEN TËRËSISHT QESHARAKE DHE ABSURDE, PËRVEÇ
NJËRËS. KJO ËSHTË RACA SHQIPTARE.

XI

GREKËT DHE SHQIPTARËT

Pjesa tjetër e botës është bërë tejet e sofistikuar. A gjendet dikush që mund të luajë rolin e Akilit në skenë, edhe pse është e vështirë ta imagjinosh se si ndonjë audiencë moderne do të hynte aty për të parë? Edhe vetë mburoja e Akilit, e punuar prej Hefastiosit, një mrekulli e Zotit dhe njeriut bashkë, kam frikë se do të ishte përqeshur në skenën moderne. Dhe prapëseprapë, si do të zbavitëshin shqiptarët me tërë këtë?

Instinkti dramatik i tyre do ta ndjente atë me shpejtësinë marramendëse të të menduarit. Pjesë të ndryshme të dramës, Akili dhe vëllai i tij i gjakut (vëllami), Patrokli, Hektori dhe Andromaka, Menelau dhe Helena, Ajaksi dhe Paridi, një nga një, por edhe të gjithë bashkë, do të vinin edhe njëherë në jetë në duart e këtyre “*Njerëzve të Shqipes*”.

Po përse? Sepse shqiptarët ishin njëherë e njëkohë pjesë e asaj bote, si nga ana racore, ashtu edhe historike, për të mos iu ndarë asaj deri më sot. Tani, të dobët, të përgjumur, të pafrymëzuar, të zakonshëm siç janë, ata të kujtojnë diçka prej asgjësë,

krejt siç bën një trupë e aktorëve tragjikë që ka qenë në udhëtim tërë natën në një karrocë nëpër stepat e Nebraskës Perëndimore, derisa arrin në orën e agimit, kur drita që thyen një skenë të tillë, mund të bëhet një prej gjërave më mizore në botë.

Përplasi po këta *shqiptarë* sot me një sfidë si *Iliada* ose *Odiseja* e Homerit dhe shih se sa shpejt, madje menjëherë, do të nxiten ata për veprim. Ka kaq shumë gjëra, ndoshta jo të rëndësishme në detaje, por të rëndësishme dhe bindëse në tërësinë e vet, të cilat i bëjnë këta njerëz parakë malesh të hyjnë në një rol të tillë si ai që u ofron Homeri. I tyre është pasioni për armët dhe luftën e armatosur. Por luftërat moderne me transhetë e tyre, armët me qitje të largët, mitralozët, gazin helmues, aeroplanët bombardues, pengesat me tela me gjemba, armatimet e mekanizuara ku njeriu bëhet pothuajse mikroskopik në masë dhe rëndësi, nuk do të ishin aq joshëse për shqiptarët. Pas këtyre luftërave vjen urrejtja e idhët, fushatat intensive të kombeve për të ndërtuar një psikologji masive të shëmtuar kundër një kombi armik, që lë rrënjë aq të thella, sa urrejtja zgjat për breza të tërë edhe pasi mbaron lufta.

Shqiptarët nuk dinë asgjë për këto. Ata janë aq të pafajshëm ndaj ndjenjave të tilla, sa ç'ishin Akili dhe Hektori kur zhvilluan duelin e tyre që i çonte drejt vdekjes ose kur Hektori dhe Ajaksi luftuan kundër njëri-tjetrit për të ruajtur nderin e ushtrive përkatëse. Le të kujtojmë çfarë ndodhi pas tërë asaj dite të gjatë luftimi, e cila nuk solli as fitore as vdekje, as për njërin as për tjetrin, ndërsa nata filloi të lëshojë vellon e saj të zezë mbi dhe:

“Erdhën lajmëtarët, të dërguarit e zotave dhe njerëzve; njëri ishte trojan e tjetri i veshur me gjoksore metalike akejsh...” U vendosën shkopinjtë ndarës midis të dyve. Lajmëtari Idajos, i stërvitur për këshilla të tilla, shqiptoi këto fjalë të zgjuara:

“Mos luftoni më, djem të dashur! Mos bëni luftë! Shihni Zeusin, atë që të dyve ju do; Ju të dy jeni burra, luftëtarë. Këtë të vërtetë e dimë të gjithë. Por tani nata na ka mbuluar të gjithëve. Në mos për tjetër, bindjuni heshtjes së natës!”

Pastaj Telamonian Ajaksi përgjigjet:

“Idajos, urdhëro Hektorin t’i thotë ato fjalë. Ai vetë i sfidon në luftë të gjithë më të mirët tanë. Le të jetë ai i pari dhe unë, sigurisht, do të bëj siç thotë ai”.

Pastaj Hektori i madh, duke ngritur lart helmetën vezulluese, i thotë atij:

“Ajaks, e shoh se Zoti të ka dhënë ty pamje e fuqi prej trimi, si dhe shtizën e shkëlqyer të artit luftarak mbi të gjithë akejtë. Na lër, pra, të ndërpresim luftimin dhe betejën për këtë ditë. Por, tani e tutje, a do të luftojmë deri sa Zoti të gjykojë se cilit prej nesh do t’i japë fitoren? Por nata tani na ka mbuluar të gjithëve dhe, veç të tjerash, është mirë t’i bindemi heshtjes së saj, e kështu të gëzojmë tërë akejtë, ndërsa unë tërë qytetin e madh të mbretit Priam, ku do të të presin burrat dhe gratë trojane me rrobat e tyre që i tërheqin zvarrë dhe luten që të futen në kuvendin e shenjtë. Eja, le t’i japim njëri-tjetrit dhurata të bukura, si akejtë ashtu edhe trojanët”.

Këta, edhe pse kishin luftuar aq ashpër për shkak të atyre grindjeve zemërthyesë, përsëri u ndanë të pajtuar e në miqësi. Kështu foli ai dhe i ofroi atij shpatën e tij të argjendtë me këllëfin e zbukuruar aq bukur. Ndërsa Ajaksi i dha atij rripin e vet të shndritshëm me ngjyrë të purpurt. E kështu secili u kthye tek mikpritësi i vet me nder, ndërkohë që në qytetin e Trojës dhe në anijet e akejve pasoi gëzim e festë që zgjati tërë natën. Kjo duket fantastike, apo jo? Duke pranuar që Zoti e donte njësoj mirësisht secilën palë (do të luftonin si demonët tërë ditën, pastaj do të ndalonin kur të binte nata), ata i thurën njëri-tjetrit lëvdata, shkëmbyen dhurata, dhe u ndanë në miqësi...

Mendimet janë ende të shkapërderdhura prej tmerrit të Luftës Botërore, ku shteti angazhon të gjitha burimet dhe forcat e tij, burrat, gratë, fëmijët, industrinë, fenë, bazën materiale dhe morale, vetë burimet shpirtërore, pa mëshirë, pa dashuri, pa keqardhje dhe falje, pa dëgjuar as pëshpërimën më të largët të Zotit i cili i do njësoj të dyja palët.

Një pamje kaq e kobshme që unë po përpiqem ta ringjall, del nga braktisja dhe harresa. Dhe duke kërkuar pa mëdyshje, gjej në këtë botë të Homerit të tre mijë e më shumë viteve më parë diçka të guximshme, fisnike, burrërore, në të vërtetë thuajse kristiane. Dhe ky, e them me siguri të plotë, është pikërisht tipi i burrërisë dhe burrëreshave që dikush mund t'i gjejë vetëm midis këtyre shqiptarëve të “egër” e “barbarë”.

Dua të sjell rastin e një incidenti të vogël në një zonë malore që e provon këtë. Shumë larg në malet e veriut të Shqipërisë, është një fis i quajtur Hoti, ose Gruda, ose Shkreli, nuk ka rëndësi, që kishte një gjak për të marrë midis dy familjeve. Kjo ishte përcjellë nga babai tek djali për disa breza njëri pas tjetrit. Në këtë kohë, babai, në një rën anë, ishte vrarë nga djali më i madh i palës tjetër, si hakmarrje për vrasjen e babait të tij. Aty nuk kishte djalë të rritur aq sa duhej për të marrë hakun, kështu që gjaku kishte mbetur pezull për disa vjet dhe gjithçka vijoi paqësisht midis dy familjeve, deri sa djali do të mbërrinte në moshën kur ai mund të legjitimohej për të marrë hakun. Më në fund erdhi koha dhe u çua fjalë tek familja tjetër prej një ndërmjetësi se gjakmarrja ishte ende në fuqi, që të përgatiteshin për atë çka mund të ndodhte. Erdhi dita kur ky djalosh i ri, duke marrë tani përgjegjësitë e burrërimin, e bëri udhën e vet dhe kaloi në anën tjetër të malit ku jetonte armiku i tij, për të zënë pritë dhe gjetur rastin kur të kryente veprën e paramenduar. Ky çast erdhi kur djali i familjes tjetër, armiku i tij, doli të gjuante me dy shokë të vet. Hakmarrësi i ri e pa dhe e ndoqi për orë të tëra viktimën e tij derisa, më në fund, kur nata po binte, ia gjeti rastin dhe e qëlloi atë për vdekje. Në atë çast ai u kthye dhe ia mbathi me vrap për t'u siguruar për vete. Nata ra ngadalë dhe ai e humbi edhe pamjen, edhe rrugën. Duke rendur nën peshën e frikës dhe hutimit, ai shquajti një shtëpizë malore dhe një dritëz brenda saj. Sapo u afrua tek dera, ai kërkoj strehë dhe mikpritje, diçka që shqiptari nuk e kundërshton kurrë. Aty ishte vetëm një plakë që e mori atë brenda, i përgatiti ca ushqime dhe ia vuri përpara. Ndërsa po hante, ai dëgjoj një zhurmë jashtë shtëpisë, një zhurmë errësire dhe pastaj një britmë. Aty u shfaqën dy djem të rinj, shoqëruesit e të vërtetë, tek po

sillnin trupin e tij në shtëpinë e vet, te nëna, e cila në atë çast ishte mikpritësja e vrasësit. Ai kërceu në këmbë sapo dëgjoji trazirën dhe dyshimin që po hidhnin ata; rrëmbeu armën dhe qëndroi i gatshëm për ta shitur jetën e vet sa më shtrenjtë që të ishte e mundur. Nëna, e gjetur në këtë situatë, e pa dhe e urdhëroi hakmarrësin të lëshontë menjëherë armën, të ulej dhe të mbaronte ushqimin, duke i thënë atij:

“Ti je mysafiri im, ke ngrënë bukë e kripë në shtëpinë time, është detyra ime që të të mbroj. Je i mirëpritur të qëndrosh këtu deri në mëngjes dhe gjaku nuk do të merret derisa djali im të varroset dhe dielli të ketë perënduar nesër në mbrëmje”.

I zyrtë dhe i tmerruar siç janë vetë këto male të gjakmarrjes, siç mund të jetë dikush në ato rrethana, ndërsa po mallkonte këto zakone të egra, ai mbeti në atë shtëpi.

Ndërsa unë i heq kapelen dhe e nderoj një dinjitet shpirtëror kaq të lartë si ky, dhe një forcë epike si kjo. Kjo nuk kërkon një *altar më të lartë* se atë të vetë Zotit të Shenjtë, të shtëpisë së Tij, për të ndjerë, në kohë të tilla si tonat, madhështinë njerëzore kur vetë Hyjnia shpërfilllet! Ka kaq shumë karakteristika në botën homerike që përkojnë me ato shqiptare. Strategjia punoi në të dyja anët : kërkimi për ushqim dhe plaçka nëpër fshatra, bisadat tallëse në kamp, të çlira, të shndritshme, të qarta për atë kohë, sikur prijësit që krenohen për zotërimet e stërgjyshërve dhe të akteve të tyre heroike.

Në të dyja anët ekzistonte mendimi se zotat nuk ishin më të mirë se sa duhej të ishin, të paktën në atë kohë. Ata e dinin se nuk mund të përparonin pa ata, se ata ishin të aftë për hakmarrje të tmerrshme kur kodi i sjelljes nëpërkëmbet.

Shqiptari mund të jetë plotësisht në lëkurën e vet, në formën e vet, në tërë këtë dramë. Skena shtëpiake midis Hektorit dhe Andromakës, kur ai po ndahej prej saj dhe djalit të vogël të tyre, është shumë më tepër se diçka thjesht njerëzore. Ai është krejtësisht i njëllotë më çdo *shqiptar*, në tipare dhe karakter. Babai shqiptar është shumë entuziast për të birin; kjo është vërtet një pikë e tij e dobët. Hektori, kur

gruaja e tij iu lut të mos shkonte në betejë për hatër të saj dhe djalit të tij të vogël, nuk iu shmang dot kësaj përgjigjeje:

“Po nuk shkova, mua, trojanëve dhe Trojës na mbetet njolla e turpit! Nëse unë largohem si frikacak nga beteja, kjo i tkurr dhe i rrënon luftëtarët e tjerë. Për më tepër, shpirti im i thërret guximit që të luftojë në ballë të frontit të trojanëve, duke mbrojtur lavdinë e babait tim të madh dhe timen”.

Në këtë orë të jetës së tij, Hektori ngjan kaq shumë me shqiptarët! Kjo ka qenë gjuha e tyre në rrjedhë të mijëra vjetëve në shtëpitë ku jetonin, para nisjes në fushëbeteja diku larg, larg, prej të cilave vështirë se kishin shans qoftë edhe një në një mijë që të ktheheshin ndonjëherë të gjallë. Pastaj Hektori, si në vegim, parathotë rënien e pashmangshme të Trojës:

“Për Iliosin e shenjtë do të vijë dita që të bjerë poshtë edhe Priami, edhe njerëzit e Priamit e të shtizës së mirë e të përhirtë”.

Dhe fjalët e tij të ëmbla të thëna Andromakës:

“Prej sot, dhembja e trojanëve nuk do më trazojë aq shumë. As ajo e Hekubës (nënës së tij), as e mbretit Priam, as e vëllezërve guximtarë që do të bëhen pluhur përpara armiqve të tyre.

Dhe, atëherë, dikush që do të të shihte duke qarë, do të thoshte: ‘Kjo është e shoqja e Hektorit, më të shquarit në betejën e trojanëve kuajzbutës, ku burrat luftonin për Iliosin’ ...Por unë, duke vdekur, do ta grumbulloj vetë dheun për t’u mbuluar, përpara se të dëgjoj qarjen tënde të robërisë”.

Këtu është tragjedia që nuk luhet në skenën e teatrit, por shfaqet bash nga zemra dhe shpirti i jetës, që e tillë përshkon thujtë të tërë botën egjeane dhe përsëritet e rishkruhet në gjakun dhe lotët e *grave shqiptare* që nga ato ditë të largëta deri në ditët e sotme, në shekullin e njëzetë, e në gji të botës së krishterë, siç e zbulojnë me bollëk faqet e ardhshme të këtij libri. Ka shenja dhe gjurmë të tjera në

këtë histori të botës antike, që na lejon të kemi të dhëna për pjesën që këta *shqiptarë* luajtën në njëren prej dramave më të mëdha të historisë.

Aty është, për shembull, shenja e shpendit që shfaqet kaq shpesh tek Homeri. Ndërsa trojanët po luftonin me tërë forcat për të çarë përmes furisë së shtizave dhe barrikadave të akejve, para tyre shfaqet një shpend, një shqiponjë që fluturon krenare duke u anuar në krahun e majtë. Në kthetrat e saj ajo mban një gjarpër të tmerrshëm me gjak të kuq, të gjallë, që gjithsesi përpiqet të shpëtojë e lufton. Por, ende pa mbaruar gëzimi i betejës, e lëshon aty poshtë në tokë, të plagosur deri në dhimbje. Pastaj, me një klithmë që shpërndahet gjithandej, largohet e përfshirë në shkullmin e erës. Dhe trojanët dridhen kur shohin gjarpërin që përpëlitet dhe bie për tokë mes tyre; *një shenjë e qëndresës dhe mbrojtjes nga Zeusi*⁶⁵. Shumë herë kjo shenjë, ky ogur, është shfaqur tek i biri i shqipeve të maleve të Shqipërisë, i cili nuk është aspak më pak supersticioz ndaj shumë shenjave që kishin trojanët, ose edhe akejtë. Me fjalë të tjera, kjo nuk është thjesht diçka e paraqitur nga imagjinata e Homerit, por nga vetë jeta. Një tjetër tregues *domethënës* në këtë poemë është ky: Në një lutje që akejtë i bënë Zeusit, kur i thanë:

“O Zot i vërtetë, na thonë se ti na ke dhënë urtësinë e trimërinë; gjithçka në këtë botë e kemi prej teje”.

Se arti më i madhërishtëm është të ndihmohesh njerëzit në ditë të vështirë, edhe trojanët, fuqia e të cilëve është përherë shumë e madhe, edhe pse nuk arritën ta zotëronin të tërë tablonë zulmëmadhe të luftës (sa moderne që është t’i shohësh kështu ata që e bënë vetë luftën).

“...Aty njeriu nuk ngopej me asgjë, as me dashuri, as me gjumë, as me ëmbëlsinë e këngës dhe valles së bukur, as me veljen nga lufta, sepse trojanët janë të pangopur në betejë”.

Këtu del në pah sërish inati *pellazgo* – *shqiptar*. Dhe këtu shfaqet një syth shumë

⁶⁵ Iliada, XII, 200, 210.

i vogël i një dege që na ndriçon rrugën përsëri – “shpata e zbukuruar me argjend”, një element që haset shumë shpesh në mënyrë të përsëritur në tërë udhëtimin tonë rrëfyes të kësaj sage. Shpata që Hektori i dhuroi Ajaksit, ishte e tillë. Krenaria e çdo shqiptari, në vitet e mia të hershme kur u njoha me ta, edhe kur ata ende e konsideronin armën si profesionin dhe zanatin e tyre të vërtetë, ishte që armët të ishin të “zbukuruara e të veshura me argjend”. Doreza e shpatës së tyre, revolverët, kamat, edhe vetë armët që prisnin të përdoreshin, ishin gjithnjë të zbukuruara, me aq sa ua lejonin mundësitë e tyre ose edhe më shumë. Unë nuk kam as dyshimin më të vogël se shumë familje sakrifikonin shumë prej gjërave më të rëndësishme të jetës së tyre, si ushqimin dhe rrobat, për të bërë që luftëtarët e tyre të pajiseshin sa më mirë.

Siç dihet, qentë zënë një vend të posaçëm në dramën homerike. Kështu bëjnë edhe në Shqipëri. Qentë e Mollosëve tashmë janë shndërruar në mit, kaq të egër ishin. Madje, edhe sot njeriu nuk gjen një shembull egërsie më të qëlluar se qentë e dhenve që barinjte i marrin me vete kur shkojnë me tufat e tyre nga njëra kullotë te tjetra. Kjo ka të bëjë edhe me mënyrën krejt të veçantë të prerjes së flokëve, të praktikuar gjithmonë prej shqiptarëve.

Nga sa e kam studiuar *Iliadën* dhe nga të dhënat e saj kam mbetur i mahnitur në çdo detaj, por më shumë se me çdo gjë, me frymëzimin e luftëtarëve në betejë. Është vështirë të thuash se ai gjendet në këtë apo atë fjalë, por jam i sigurt që ai gjendet aty. Shqiptari dallohet për frymëzimin e tij në betejë. Ai mund të rrijë kot, duarkryq, të sillet rreth e rreth shtëpisë, të qëndrojë gjysmë i fjetur, si shqiponjat e etura që ia marrin një sy gjumë në diell. Por, në kulmin e betejës ai është plot frymëzim. Zonja Shanler (Chanler) në *Roman Spring* na flet për ngjarje tipike në jetën e Listit. Ai i kishte dhënë detyrë një nxënësi të luante një prej sonatave të Bethovenit, por studenti nuk e luajti atë siç deshi ai. Kur studenti arriti tek *adaxhio hyjnore*, Listi e mori nxënësin për dore, e largoi me mirësjellje nga pianoja dhe u ul të luante vetë. Ai derdhi tërë shpirtin e tij në mugëtirën e asaj dhome dhe e ktheu atë në një hapësirë midis yjeve, të përzier me spërkamën e largët të një ujëhedhësi

të Trevit; e ktheu atë në një melodi si të rënë nga qielli. Nuk mendoj se mund të ketë patur një rast tjetër ku një grup njerëzish të jetë prekur më thellë as më parë, as aty e prapa. Dona Laurës dhe madamë Helbingut u rridhnin lotët çurg. E pranishme ishte diçka madhështore.

Atë çka bëri Listi me muzikën e tij, këta shqiptarë e kanë bërë me shpatat e tyre. Ata nuk kanë bërë thjesht histori, por historinë e frymëzuar prej muzikës së shpatave. Ne e kemi parë këtë në çaste të ndryshme të jetës së Aleksandrit të Madh. Por, do ta njohim edhe më mirë kur të flasim për jetën e një luftëtari tjetër të madh të racës së tyre, Skënderbeun. Finesa, prekja e gjenisë hyjnore, flaka e zotërimit të zotësive burrërore deri në prekjen e yjeve, janë karakteristika të tyre. Homeri i ka pikturuar ato me fjalë magjike dhe, përsëri, unë këmbëngul që Homeri nuk i sajonte vetë ngjarje të tilla. Ishte vetë jeta me përvojat e saj që e bëri atë të ishte i tillë.

Le t'i referohemi një aspekti tjetër të mrekullueshëm të epikës homerike, atij që ka të bëjë me gratë. Në fakt, ato nuk përshtaten fare me funksionimin e skemave brenda kontekstit grek. Po aq të ndryshme janë ato edhe nga zakonet e Lindjes së Afërme, që kishin shfaqur dhe vazhdojnë të shfaqin edhe për pesëqind vjet të tjera një ndikim shumë të madh mbi zakonet dhe jetën shoqërore të këtyre njerëzve. Në botën e Homerit ato marrin një rëndësi të jashtëzakonshme: Helena, me “atë fytyrë të bukur”, që lëshoi një mijë anije në det” dhe po ashtu Andromaka, Hekuba, Penelopa, Tetisa, Nausika... Shtoji kësaj liste Herën, Athinën, Artemisin, Afërditën në familjen e zotave, dhe na del se nuk ka sferë të jetës në të cilën ato të mos depërtojnë dhe të dominojnë shpesh e më shpesh. Rrëmbimi i Helenës është në vetvete një gjë e jashtëzakonshme, kur shohim se i vetmi shkak që na japin autorët për luftën e Trojës ishte ajo. Dhe kjo është një luftë që zgjati dhjetë vjet e që mori mijëra jetë, shfarosi mijëra vetë dhe mijëra të tjerë i ktheu në vasalë dhe skllavë. Shumica e njerëzve, duke i parë gjërat në mënyrë praktike dhe matur me kutin e sotëm mbi gjininë dhe seksin, do të thoshin se e tërë kjo që ngjau në Trojë, thjesht për sherr të Helenës, nuk ia ka vlejtur fare. Pëveç kësaj, rrëfimi përmban shumë referenca të tjera ndaj veprimeve të njëjta që shkojnë në këtë drejtim.

Duket se ka qenë një zakon i fiseve luftëtare që meshkujt të dilnin e të kërkonin për gra, të cilat më pas i sillnin me vete për t'i bërë nënat e djemve që do të ishin trashëgimtarët e tyre. Cili mund të ishte shpjegimi? A mund të mos ishte ky një ndikim pellazg? Vërtet mund të mos jenë shumë fise në listën e atyre që mbajnë emra pellazgë, por shumë prej tyre ishin pa asnjë dyshim pellazgë në racë. Boetianët, për shembull, me pesëdhjetë anijet e tyre, fikianët, abantët *frymëtërbuar* me flokët që u fërfërinin prapa shpinës, ishin të tillë.

Nëse shqiptarët e sotëm na shërbejnë si pasqyrë e ngjarjeve që sollën Luftën e Trojës, atëherë duhet të pranojmë se ndryshimet midis tyre duhet të jenë mjaft të vogla. Njëra prej grave të tyre, madje gruaja e një prijësi të madh, i cili kishte ndikim të jashtëzakonshëm midis parisë tjetër, i lejoi vetes që ta tradhtonte në shtëpinë e saj me një mysafir dhe më vonë të ikte bashkë me të. Këtë do ta zgjidhte vetëm gjakmarrja. Nëse çifti fajtor do të kapej, atij do t'i jepej dënimi i merituar dhe do t'i tregohej qejfi. Por, nëqoftëse shpëtonin dhe futeshin në toka të tjera, atëherë atyre u ofrohej mikpritje, që e zgjeronte fushën e veprimit deri në rrezen e zotërimeve të mikpritësve.

Kur paria që u dha atyre strehë u mblodh dhe shqyrtoi atë çka ndodhi me miqtë e tyre dhe kërkuan rrugë se si ta zgjidhnin këtë çështje, atëherë u përvijuan parakushtet e shpërthimit të Luftës së Trojës me tërë implikimet e veta. Aty gjejmë atë këmbëngulje që tejkalon çdo arsye. Aty sakrifikohen shumë më tepër vlera se sa ç'mund të merreshin me mend në fillim. Kjo është aq shqiptare në karakter dhe unë mendoj se asnjë racë tjetër nuk do ta bënte një gjë të tillë me kosto kaq të lartë, duke patur kaq pak merak për rrjedhojat. Duke e marrë Trojën, ndonëse në gërmadha, duke sjellë shumë të burgosur, burra dhe gra, dhe duke i kthyer ata në skllëvër, duke u lëshuar mbi një pre të pavlefshme, ata u kthyen në shtëpitë e tyre për të gëzuar festën e një fitoreje të madhe. Vetëm shqiptari do t'i hynte një aventure të tillë, si një njeri i gatshëm për gjëra të tilla, si njeri që nuk e merr parasysh rrezikun dhe që është njëherazi tepër fisnik. Unë mendoj se nuk ka racë tjetër në botë që e bën këtë.

Në dallim thelbësor me sjelljen e Helenës, le të vendosim karakterin e pakrahasueshëm të Penelopës. Pasi mbaroi lufta, Odisesë iu dëshën dhjetë vjet për t'u kthyer në shtëpi. Të tjerët u kthyen në tokat dhe shtëpitë e veta. Mes të kthyerve kishte edhe prej atyre që kishin qenë fqinj të afërt të Penelopës dhe Odisesë në Itakë. Kështu ajo dinte gjithçka për ta. Për rrjedhojë, ajo i kishte veshët të mbushur plot me thashetheme nga të gjitha anët, si për shembull, për sjelljen e egër të burrit të saj apo për shtatë vitet e kaluara me “thurjen e gërshetit të Kaliposë”. Dhe përsëri, gjatë tërë këtyre njëzet vjetëve, ajo nuk la as më të voglin shkak për t'u përfolur. Me mëtonjësit që vinin e shkonin, ajo sillej si një mikpritëse e vërtetë. Ashtu siç e do zakoni shqiptar, ajo nuk mund t'i refuzonte mikpritjen një të huaji, ose të urdhëronte përzënieën e tij nëse, qoftë edhe një herë, ai kishte ngrënë bukë në shtëpinë e saj. Mënyra se si ajo e kreu detyrën e vet, jo vetëm si grua e Odisesë, por edhe si mbretëreshë e Itakës, pra e mbretërisë së burrit të saj, ishte e tillë sikur mbreti vetë të ishte aty dhe të ushtronte pushtetin e tij. Aty nuk kishte as kundërshtarë, por as të bindur, dhe prapëseprapë ajo e mbajti atë shtëpi me nder.

Pyet çdo shqiptar a shqiptare se si do ta portretizonte ai ose ajo Penelopën? Nga ky kënd vështrimi, nuk ka asnjë racë tjetër ku gratë t'i mbajnë besën burrit siç bëjnë shqiptaret dhe asnjë histori tjetër në botë nuk i ngjet më shumë dramave të kurbetit të burrave shqiptarë dhe vetmohimit të grave të tyre shqiptare të vetmuara.

ËSHTË E PRANUESHME QË AKILI TË TIPIZOHET SI BIR
SHQIPONJE. ËSHTË PO ASHTU E PRANUESHME QË AI TË
PËRFAQËSOJË TRADITAT E MREKULLUESHME DHE SHUMË TË
BUKURA TË RACËS SHQIPTARE, IDEALET E SAJ TË PLOTA DHE
QËNDRIMET BURRËRORE. UNË MENDOJ SE ASKUSH NUK MUND
T'I AFROHET KËSAJ RACE FISNIKE.

XII

A ISHTE AKILI SHQIPTAR?

*E për këtë kalorësi, fati çfarë do të dhurojë,
Edhe sikur zemra heroike gjithçka të fitojë?
Nder, miq, emër, ankth, dhimbje, gëzim,
Dhe aq shpejt, të parakohshmen vdekje, amshim.*

Ernest Myres, Botuesi i *Iliadës*

Është e lehtë të gjesh fakte që Akili ishte pellazg. Shtëpia e tij ishte në Tesali, në një vend pellazg. Fisi i tij i veçantë ishte fisi i Mirmidonëve. Emri i babait të tij ishte Pelé/Peleus, që në shqip do të thotë “mbarështrues a rritës kuajsh”, për të cilët fusha Argos ishte e famshme. *Tetis* ishte emri i nënës së tij që, siç kemi mësuar, do të thotë *deti* në shqip. Kur një djali nëna dëshiron t’i urojë fat, duke nënkuptuar se kur fati do të jetë me të, e vë atë të bëjë zgjedhjen: nëse duhet të ketë një jetë të shkurtër dhe të lavdishme apo të gjatë dhe pa nder. Se cila do të

jetë zgjedhja fatlume, e ndiejmë në mënyrë instinktive. Në rastin e Akilit, sikur të kishte zgjedhur të jetonte gjatë dhe i pandëruar, atëherë nuk do të kishim atë Akil që kemi, dhe asnjë arsye për të patur një kapitull pas këtij.

Atëherë, duke e parë atë në dritën e njohurive tona rreth racës *shqiptare*, si funksionon kjo normë? Po, ai kishte një nënë të bukur : Tetisin, njëren prej Nereidave⁶⁶, shtëpia e së cilës ishte në det. Është thënë për të që edhe Zeusi, edhe Poseidoni mundoheshin t'i hynin në zemër, por ajo pranoi Peleun/*Pelesin*, një i vdekshëm, i thjeshtë, të cilit ajo do t'i jepej besnikërisht. Tetisi u bë nëna e Akilit dhe që nga lindja, i dhuroi atij tërë dashurinë dhe kujdesin e saj. Akili, si hero i madh i epikës homerike, mori shumë tituj, por dy ishin më të shquarit – njëri “*i dashur i Zeusit*” dhe tjetri “*këmbëshpejt*”. Në shqip ka dy interpretime. *Akil, A-qiell*, nga qielli, dikush që vjen nga qielli, si zot, prandaj edhe i dashur i Zotit. Tjetri *A-chi-lejt (Aq-i-leht)*, Aqilehtë. Në Epir, Akili nderohej si *Aspejtos, i shpejtë*, në gjuhën shqipe. Sa shpejt! Meqë është një zakon shqiptar për të treguar sa më gjerë për karakterin e një njeriu, ja edhe dëshmia e rëndësishme. Feniksi, kujdestari i tij, na paraqet një pamje të hershme të karakterit të tij si djalë i ri:

“Shpesh shoh shenja të dyfishta në gjoksin tënd. Prandaj vuaj dhe rraskapitem kaq shumë me ty, duke qenë i vetëdijshëm se zotat në asnjë mënyrë nuk do të krijonin ty me të meta në trup. Unë të bëra ty, biri im, Akil hyjnorin!”.

Dhe shohim se si ai, i mësuar prej Feniksit, u bë “njeri i fjalës dhe i veprave”. Ky është një kombinacion i përsosur për një *shqiptar*. Ai është, padyshim, pikërisht si ai, shqiptari – njeriu i fjalës dhe i veprës. Edhe rrëfimtari më sqimatar në botë nuk lë dot pa e përmendur zotërinë e kulturuar shqiptar, po të kihet parasysh mjedisi, atmosfera dhe shoqëria ku ka jetuar ai. Por, ai është edhe “vepër-kryes”, kur mjedisi ia lejon këtë. Ai është thjesht një individualist.

⁶⁶ *Nereidat* - Në mitologjinë greke, Nereidat janë nimfa deti, të pesëdhjetë vajzat e Nereut (Nereus) dhe Dorisë, motrat e Nerites. Ato shpesh shoqëronin Poseidonin dhe ishin miqësore dhe të dobishme për marinarët që luftonin me stuhitë e rrezikshme. Ato lidhen veçanërisht me detin Egje, ku jetonin me babain e tyre në thellësitë e një shpelle të argjendit. Më të shquarit prej tyre janë Tetisi, gruaja e Peleut dhe nëna e Akilit; Amfitrita, gruaja e Poseidonit dhe Galatea, dashuria e ciklopit Polifem. (Shënimi im – MB)

Thuhet se një grua vendos çdo çështje mbi baza personale, të çfarëdo natyre qofshin. Shqiptarët e pëlqejnë këtë. Në mënyrë të veçantë e pëlqejnë këtë kur kjo ka të bëjë me nderin. Nëse shqiptari preket në nder, është më e lehtë për dikë tjetër të përkulë një mal, sesa ta ndalojë atë në vënien e nderit të tij në vendin që meriton. Le të kujtojmë atë çështjen personale që e ktheu mbrapsht Akilin e madh dhe e dërgoi atë buzëvarur tek tenda e tij, aty ku do ta linte luftën të zhvillohej pa të për shumë vjet, pa ngritur as gishtin, e pa angazhuar asnjë prej pesëdhjetë anijeve të tij.

Agamemnoni, mbreti i Mikenës së Korintit dhe kryekomandant i forcave të akejve, i cili numëronte 1186 anije dhe mbi 100.000 luftëtarë, kishte pranuar si pjesë të plaçkës së tij në një prej ekspeditave grabitëse, Krizesën (Chryseis)⁶⁷, vajzën e priftit të Apolonit. Kur prifti erdhi tek Agamemnoni me një haraç nga tempulli dhe vulën e shenjtë të zyrës se tij të lartë për të kërkuar kthimin e vajzës së tij, Agamemnoni jo vetëm që kundërshtoi t'ia dorëzonte, por edhe e ofendoi priftin e Apolonit. I fyer nga një veprim i tillë, Apoloni lëshoi një murtajë mbi akejtë dhe kafshët e tyre. Për këtë arsye, zjarri i turrave të druve që digjnin të vdekurit, nuk u shua për nëntë ditë.

Në ditën e dhjetë, Akili thirri një mbledhje për të shqyrtuar situatën. Agamemnoni ishte njoftuar prej një fallxhori se ishte ai shkaktari i murtajës dhe kërcënuesi shkatërrimtar i çështjes së akejve. (Duhet t'ju kujtoj se, në fakt, ishte vëllai i Agamenonit, Menelau, mbret i Lakedaemonit, bashkëshorti i Helenës, për hakmarrjen ndaj së cilës po bëhej lufta). Agamemnonit iu kërkuar të rikthente Krizesën, pasi Apolon gurëdhësi, nuk do ta hiqte kurrë murtajën deri sa vjaza t'i

⁶⁷ Në mitologjinë greke Krizeisi (*Chryseis*) është një vajzë trojane, e bija e Krizes (Chryses). Emri i saj tek *Iliada* do të thotë thjesht "e bija e Krizes"; sipas shkrimtarëve më pas, emri i saj i vërtetë ishte *Astinome*. Në librin e parë të *Iliadës*, Agamemnoni si shpërblim lufte e kthen atë në skllave, për të cilën thotë se është më e mirë se vetë gruaja e tij, dhe nuk pranon që babai i saj, prifti i Apolonit, të paguajë për lirimin e saj. Një orakull i Apolonit mbjell mortjen në radhët e ushtrive greke dhe Agamemnoni detyrohet ta kthejë Krizeisin për t'i dhënë fund epidemisë. Kështu Agamemnoni ia beson Odisesë kthimin e Krizeisit tek i ati. Pas kësaj humbjeje, Agamemnoni e kompensoi veten duke i marrë Brizeisën Akilit, duke e fyer Akilin, i cili heq dorë nga pjesëmarrja në Luftën e Trojës. Sipas një legjende greke të mëvonshme, e përshkruar në *Fabulae* të Hyginusit, ajo pati një djalë me Agamemnonin. Në letërsinë e mesjetës Krizeisi u shndërrua në personazhin e Kresidës. (Shënimi im – MB)

kthehej priftit.

“Vetëm atëherë mund ta marrim atë me të mirë me lutjet tona”.

Më në fund Agamemnoni bie dakord, por, duke fajsuar Akilin për poshtërimin e tij publik, kërkon që e dashura e Akilit, Brizeisi, t’i jepej atij si kompensim, krejt i shkujdesur ndaj faktit të njohur se “*dy të këqia kurrë nuk bëjnë një të mirë*”. Aq i ofenduar u ndie Akili prej kësaj kërkese fyese, sa ishte gati ta ffonte Agamemnonin në një dilyftim vdekjeprurës aty për aty. Megjithatë, Athinaja e kapi dhe e mbajti atë për flokësh. Përgjigja e tij fisnike prekte hyjnitë e çdo moshe dhe çdo feje:

*“Kushdo që Zotit i bindet me përgjërëm,
Zëri i tij dëgjohet me vëmendje dhe gëzim.”*

Këtë e pranoi Athinaja, pa vënë mgogjës në fjalimin e Akilit dhe ajo çfarë i tha ai Agamemnonit nuk ishte aq mikluese. Lufta u zhagit nëntë vjet, ndërkohë që ishte bërë fare pak përparim. Si komandantët, ashtu edhe luftëtarët ishin të trembur nga “frika e ngecjes”. Më në fund tek Agamemnoni u paraqit një dërgatë që kishte si qëllim ta pajtonte me Akilin. I dëshpëruar, Agamemnoni pranoi se ishte mashtruar dhe ofroi dhurata dhe premtoi të bënte ndryshime në mënyrën se si duhej të sillej një mbret i madh. Lufta vazhdoi dhe kur ata bënë përpara, Akili i përshëndeti duke u thënë:

“Mirë se vini! Ju jeni miq që keni ardhur vërtet të lënduar në këtë ditë të vështirë. Edhe ju që jeni më të dashurit e akejve, për t’u ndeshur edhe në zemërimin tim”.

Atyre iu ofrua mikpritje me pije dhe një festë e madhe në të cilën shërbeu vetë Akili, siç e kërkojnë zakonet shqiptare. Në fillim, duke urdhëruar shokun e tij të bënte kurbanin ndaj zotit. Të zgjedhura bukur në fjalë ishin kërkesat e bëra prej delegatëve. Ata nuk harruan asgjë prej atyre që ishin porositur, duke përfshirë edhe ofertën bujare dhe mbretërore të Agamemnonit. A u zbut ky pellazg – shqiptar i egër? Përgjigja e tij, e cila prek një prej kulmeve më të larta të tërë dramës, meriton të radhitet përkrah kryeveprave më të mëdha të të gjithë letërsisë.

Ndryshe nga fjalimi i Getisburgut⁶⁸, mbajtur nga Linkolni, ajo është tepër e gjatë për t'u cituar këtu.

“Të urrejtshme për mua janë dhuratat e tij, dhe unë nuk i çmoj ato më shumë se një fije kashte. Edhe sikur të më sillte dhjetë herë, madje njëzet herë më shumë, asnjë nuk do më hynte në sy. Le të më ofronte edhe ato që sjell Orkomenosi ose Tebja egjiptiane, me shtëpi, thesare, me Tebën e njëqind dyerve me dyqind luftëtarët me karroca, le të ishin ato të panumërta si kokrrizat e rërës, as me këto Agamemnoni nuk do mund të më thyente shpirtin, deri sa të arrinte të më shpaguante zemërimin që më ka shkaktuar”.

Kështu e rriti zërin ai, duke kaluar në denoncim.

“Sepse jo vetëm një jetë, po as tërë pasuritë e qyteteve më të mëdha në ditët paqësore të akejve nuk do më bënin mua të lumtur. Sepse vetë nëna ime, perëndesha Tetis më pat thënë se fati i dyfishtë më mban në peshoren midis jetës dhe vdekjes. Në qoftë se do të bëj qëndresë këtu, do të rrethoj e fitoj mbi qytetin e Trojës, dhe më pas do të kthehem në shtëpi, nëse kjo ndodh ndonjëherë, do të marr me vete famën që do të jetë e pavdekshme. Por, nëse e lë rrethimin dhe iki në shtëpi, atëherë fama ime do të ndahet nga qenia ime.” Odiseu, i kthyer tek akejtë me mesazhin e Akilit, me ftesën e mësuesit të tij të vjetër Feniksit, mbeti aty për të kaluar natën. Me një paragraf prej këshilltari të lartë mbretëror, unë do të mbyll këtë recitim tejet të gjatë.

“Ndaj Akili kishte shpirt aq të lartë dhe zemër aq të fortë dhe aq të pamëshirshme, sa edhe vetë zotat mund të përkuleshin, por jo ai”.

Parë nga pikëpamja shqiptare, arsyeja e një sjelljeje të tillë të Akilit është qartazi e kuptueshme. Nuk ishte zemërimi personal kundër trojanëve ai që e bëri Akilin të bashkohej me akejtë.

⁶⁸ Fjalimi i Getisburgut (**The Gettysburg Address**) është mbajtur prej presidentit amerikan Abraham Linkoln në mbremjen e së martës të datës 19 nëntor 1863 në përkushtimin të Varrezës Kombëtare të Ushtarëve në një vend që mban të njejtin emër në Pensilvani. Ai është një prej fjalimeve më të forta, më të bukura dhe më mbresëlënëse në tërë historinë e Amerikës. (Shënimi im – MB)

“Ata nuk më kanë ngacmuar, as nuk m’i kanë ngarë qetë në lavër, as kuajt në grazhde, as m’i kanë prekur ndonjëherë të lashtat në tokën time pjellore të Pthinas...Por, po, po! Ata bënë një turp që mbi ta raftë shpagimi!”.

Besnikëria e Akilit këtu është plotësisht e njëjtë me atë të besnikërisë personale të shqiptarëve. Për shtëpinë e tyre, familjen e tyre, fisin e tyre, miqtë e tyre, ata janë gati të japin gjithçka që kanë. Ky është qarku mistik brenda të cilit është rrethuar jeta e tyre, por brenda atij qarku Akili ishte tradhtuar dy herë. Ai ishte përfshirë në një betejë që me siguri do të kërkonte shuarjen e jetës së tij dhe, prapë, edhe pse jo për interes të vetin, ai iu përkushtua shërbimit pa interes dhe vetëm për qëllime të larta fisnike.

Këtu del në pah gjithashtu keqardhja e thellë e nënës së tij të adhuruar, Tetis. Ajo ndiente keqardhje të thellë se djali i saj fisnik, të cilin ajo kurrë nuk mënoi ta lëvdonte, do t’i kalonte ditët e tij duarkryq e në mjerim, nën peshën e rëndë të një tjetër çnderimi. E përsëri ajo kurrë nuk kërkoi që ta bindte Akilin të bënte të kundërtën e atyre që po ndodhnin. Përkundrazi, ajo e mbyti thellë në shpirtin e saj dhimbjen dhe mjerimin. Tetisi qëndron këtu si simbol fisnik për mijëra shqiptarë që jetojnë, si dhe për milionat që kanë vdekur. Le ta lëmë bashkë me lexuesin dhimbjen e tërë kësaj tragjedie dhe të kthehemi tek brenga, tek krenaria e Shqipërisë për djemtë e saj, një krenari e pafundme dhe hyjnore. Ata nuk mund të jenë të ndryshëm; për më tepër, ata nuk mund të çnderojnë këtë vend, këtë nënë, këtë Tetis. Djali i saj nuk mund të zgjidhte jetën e kollajshme, shtegun më të lehtë, atë të harrimit në jetë, sigurinë për vete, jetën pa aventura e pa nder.

Akili u kthye në betejë, siç e dimë. Kur vëllami i tij, Patrokli, u vra në betejë, ai shkoi që t’i merrte hakun. Një vrasje masive e trojanëve e shoqëroi hyrjen e Akilit në betejë. Hektori kishte marrë plagë të rënda vdekjeprurëse. Prita e tij ishte shkatërruar, qyteti krenar ishte gati të binte. Vijnë ndihmat prej amazonëve dhe etiopianëve dhe Troja prapë qëndron. Akili bie përpara portës së saj, i qëlluar në thembër prej një shigjete të lëshuar prej harkut të Paridit, por e drejtuar prej vetë Apolonit. Më vonë Paridi vetë bie prej njëres prej këtyre heshtave me

drejtim hyjnor, të cilat kurrë nuk e humbin shenjë. Kjo është shkurtazi historia e pavdekshme e këtyre të vdekurve!

Është e pranueshme që Akili të tipizohet si *Bir Shqiptarje*. Është po ashtu e pranueshme që ai të përfaqësojë traditat e mrekullueshme dhe shumë të bukura të racës shqiptare, idealet e saj të plota dhe qëndrimet burrërore. Unë mendoj se askush nuk mund t'i afrohet kësaj race fisnike. Siç i portretizon Homeri, *shqiptarët* dhe Akili janë njësoj krenarë, egoistë, të pathyeshëm, të qëndrueshëm ndaj çdo dëmi që mund t'u vijë atyre apo të afërmeve kur puna e do që të ruajnë nderin vetjak.

Në ngjashmëri me njëri-tjetrin, ata ngrihen kundër çdo lloj tiranie, shkeljeje të nderit e kundër çfarëdo forme poshtërimi. Këtë gjejmë edhe tek Akili, të dramatizuar me aq forcë dhe gjallëri tek *Iliada*. Jeta me standarde të tilla mund të mos jetë e “qytetëruar”, mund të quhet edhe e “egër” ose “barbare, por prapë vëren të ketë aty brenda një llampë ndriçuese kaq njerëzore, me një dritë fisnikëruese që ndjehet në pëshpërimën e përjetshme të rrahjeve të zemrës së çdo njeriu.

“Ti ke bërë vetëm pak më pak se vetë Zoti”. Ashtu si mali madhështor i Tomorrit që ngrihet lart i patrembur mbi fushat e blerta të Shqipërisë, me shpatullat e tij masive katërkëndëshe e që i bën ballë çdo fortune sado e tërbuar qoftë, me kokën madhështore të zhytur tek retë e nxira furindjellëse ose i veshur me vellon e borës dhe shkëlqimin e diellit, bash kështu qëndron edhe ky hero homerik në hollin e shenjtë të shenjtorëve më të lartë dhe heronjve – Valhalla⁶⁹ e shqiptarit të vdekur.

⁶⁹ Në mitologjinë skandinave, *Valhalla* (anglishtizuar nga *Walh lla* – sala e vrasjes) është një sallë madhështore dhe e magjishme që ndodhet në Asgard dhe drejtohet nga perëndia Odin. Të zgjedhur nga Odini, gjysma e atyre që vdesin në luftime, udhëtojnë për në Valhalla pas vdekjes, të udhëhequr nga *valkyries*, ndërsa gjysma tjetër shkojnë në *Folkvangr*, në fushën e perëndeshës *Freyja*. (Shënimi im – MB)

PATRIOTIZMI FLET SHUMË EDHE PËR SHQIPTARËT TË CILËT,
NË BETEJA DHE LUFTËRA, NË DITË TË MIRA DHE TË LIGA, AJO
ÇFARË I KA BËRË TË MBIJETOJNË SI RACË DHE TË DALLOHEN
SI POPULL, KA QENË PATRIOTIZMI DHE DASHURIA PËR GJAKUN,
RACËN DHE TROJET E TYRE.

XIII

JETA SI AVENTURË

Çështja me të cilën dua të merrem në këtë kapitull, është kjo: a do të jemi koherentë nëse vëmë paralele mes jetës siç jetohej sot në Shqipëri dhe asaj që përshkruan Homeri? Kjo për mua duket se do të jetë prova më e vështirë që mund të hasim në tërë këtë çështje. Nëse elementi primitiv në racën shqiptare është ende i patrazuar prej jetës sonë moderne dhe nëqoftëse ai element është vërtet i lashtë në linjën e tij trashëguese, atëherë duhet të jemi të aftë të zbulojmë një varg gjërash tek të cilat pasqyrohet ajo jetë e lashtë edhe sot. Është njësoj sikur të përdorësh prova arkeologjike ndaj një periudhe historike, ose një qytetërimi. Kur, për shembull, një pjesë e qytetit të Trojës ishte ende e pazbuluar dhe, ndërkohë, një pjesë e një *nefriti* ishte gjetur në malin Kuan Lunt të Kinës, atëherë arkeologët vinin në përfundimin se do të ketë patur një pikë lidhjeje midis tyre. Ose kur në ishullin Moklos afër Kretës u gjet një vulë cilindrike e bërë në Babiloni me argjend armen, kjo përbënte një provë të pakundërshtueshme të lidhjeve midis qytetërimeve të Lindjes.⁷⁰

Ne e dimë që një qytetërim i mahnitshëm që ndërtuar në pjesën juglindore

⁷⁰ A.R.Burn, *Minoans, Philistines and Greeks* – Filistinë dhe grekë.

të botës së Egjeut, në të cilën artet e paqes lulëzuan për më shumë se një mijë vjet, të përshkuara pa shumë trazira. Arkeologjia ka zbuluar se ky qytetërim i kishte shpërndarë rrënjët e tij shumë më larg se sa në ujëmbledhësin e Mesdheut. Ka prova se në mijëvjeçarin e tretë para Krishtit, kishte vetëm një stil poçerie, i cili shtrihej prej ujëmbledhësit të Ultësirës së Danubit deri në Italinë Perëndimore. Ajo lloj poçerie është përshkruar si një “*Grey – Min yan pottery*”, e pavizatuar, e butë, e rrëshqitshme në prekje, me një prikje drejt një saktësie fantastike në trajtim, e cila na shfaqet për herë të parë në shekullin XXIV para Krishtit, në Tesali. Ka gjithashtu prova të qarkullimit të gjerë të folklorit, të historive të famshme të heronjve, të legjendave, të cilat interpretojnë një periudhë dhe një tip qytetërimi të caktuar. Më në fund, janë elementet historike që janë të pagabueshme dhe janë ato që mbushën kornizën e tablosë që bëri të mundur shkrimin e *Iliadës* dhe *Odisesë* nga Homeri. Ka pak ose aspak arsye të dyshohet se Priami dhe bijtë e tij (ndoshta jo pesëdhjetë prej tyre, siç pretendon ai), Akili, Agamemnoni, Paridi, Helena dhe shumë të tjerë ishin karaktere të gjalla. Gjithashtu, kjo botë homerike, megjithëse kishte të bënte kryesisht me një qytet të Azisë së Vogël, shtrihej drejt perëndimit deri në Adriatik, duke përfshirë Ilirinë dhe Epirin. Këto nuk ishin vende ëndrrash të imagjinatës së tij, por vende faktike dhe reale, si për shembull, Dodona, më e njohura dhe më e adhuruara e tërë botës antike.

Vendet e shenjta nuk lindën në shkretëtirë. As nuk janë ndërtuar ato si ndërtohet një shtëpi banimi, brenda disa muajve. Dodona u bë për botën e Egjeut, ajo çfarë Jeruzalemi u bë për botën semite, vend i shenjtë i fesë së kësaj bote, simboli i forcës së atij qytetërimi, mishërimi i shpresës dhe aspiratave të tij. Prandaj në këto forca të mëdha shpirtërore, shoqërore e politike gjendej një gërshetim i afërt dhe intim me jetën e këtyre njerëzve. Megjithatë, dhe kjo është e rëndësishme, qytetërimi vetë ka një mënyrë të thyerjes së vet nga brenda, deri tek shpërbërja. Toka është e shpërndarë në copëza dhe gadishulli i Ballkanit nuk bën përjashtim nga pjesa tjetër. Kështu, ajo vazhdimësi ndërpritet, futen elemente të huaja, shumë prej atyre të vjetrave humbin ose harrohen dhe historia e vërtetë shpesh ndahet

me vështirësi prej trillimeve. Atëherë, këtë vazhdimësi e gjejmë në elementin më të qëndrueshëm të një qytetërimi, ku jeta si një rrëke nuk shteret kurrë dhe as nuk ndërron drejtim. Ajo derdhet si vetë koha në shekuj e mijëvjeçarë. Padyshim, ajo mbartet prej popullit, i cili i bashkëngjitet tokës, fushave të saj, kullotave, maleve, rrëkeve të saj po në atë mënyrë që i bashkëngjit pas vetes edhe shtëpitë dhe objektet ku punon dhe banon. Zakonet, traditat, historitë dhe këngët e popullit, të cilat lindin, zhvillohen e rriten rreth këtyre temave, janë përjetësuar brez pas brezi si elemente të trashëgimisë fisnore dhe racore.

Që ka patur një kategori të tillë rrugëtare të historisë në botën e Homerit, madje edhe shumë më herët se koha kur ai këndon, kjo është plotësisht e sigurtë. Ata nuk ishin të shqetësuar për sipërmartje të mëdha, për tregtinë dhe tregun, për ngjarjet politike në qytetshtetet, për “shkëlqimet e stuhishme” të jetës perandorake. Ata janë fshatarë në mendje dhe shije. Paria a prijësit e tyre nuk ishin të largët dhe të paqasshëm si pallatet mbretërore, por ishin zbutësit e kuajve ⁷¹ dhe “barinjtë e njerëzve”. Sallat e tyre të mëdha do të mbusheshin plot e përplot me fshatarë që vinin për të zvogëluar dallimet e tyre me njëri-tjetrin, të rregullonin punët e tyre të vogla me prijësin e tyre, ose vetëm për të gëzuar jetën shoqërore të shokëve të tyre. Prijësi i tyre mund të ishte i pranishëm ose jo. Dyert e tyre mikpritëse qëndronin hapur për farefisën e tyre, por edhe për udhëtarët kalimtarë të rastit. Plevicat, stallat dhe hambarët e drithit ngriheshin pranë njëra-tjetrës, bashkë me kasollet e shërbyesve dhe kujdestarëve. Kjo është bota në të cilën ne jemi më të sigurtë në kërkimet tona për të gjetur prototipin tonë shqiptar. Çfarë dëshiron të na zbulojë Homeri atëherë në atë që është e njohur si individuale, e veçantë, që përvijon dallimet, dritën dhe hijen e *shqiptarëve*, ashtu siç i njohim ne ata? Pamja që

⁷¹ Çifti tejet i vëllimshëm në mermer i Zbutësit të kuajve (*Horse Tamers*), që shpesh identifikohen si *Castor-i* dhe *Pollux-i*, kanë qëndruar që nga antikiteti pranë vendit të *Banjave të Kostandinit* në *Kodrën Quirinal* në Romë; shumë e madhe për t’u varrosur apo zhvendosur shumë larg, megjithëse agjentët e Napoleonit donin ta përfshinin atë në prenë klasike të zhvendosur nga Roma, pas Traktatit të Tolentinos, 1797 (Haskell and Penny 1981 f.136). Ato janë kopje romake të origjinaleve greke të shekullit IV. Ata i dhanë *Quirinalit* emrin mesjetar *Monte Cavallo*, që i ka mbetur në shekullin XIX. Bie në sy ashpërsia e tyre, ndërsa admirohet forca, e veçanërisht, ajo e kuajve. Kolosët e Quirinalit janë eksponentët origjinalë të kësaj teme të fuqisë dominuese që ka tërhequr patronë të fuqishëm që nga shekulli XVII, nga Marly-le-Roi deri në Shën Petersburg. (Shënimi im – MB)

dhamë më sipër, do të na shërbejë si nisje. Kjo është homerike, por nuk është aspak më pak shqiptare. Unë që kam jetuar dhe ndarë shumë gjëra me shqiptarët, mund të bëhem dëshmitar i kësaj. Prijësi është si baba për ata që e pasojnë. Në të vërtetë, fisi vetë është rritur nga një familje e vetme, si atëherë në ditët e patriarkëve hebraikë. Shqetësimet e tij janë të përbashkëta me ato që ka çdo familje dhe çdo individ, i vjetër ose i ri qoftë.

Nëse i zoti i një shtëpie vdes duke lënë prapa familjen ose nëse dy prindërit vdesin duke lënë pas jetimë, atyre menjëherë u sigurohet vend në shtëpitë e të afërmeve ose miqve, ku gjejnë përkujdesje, si të ishin fëmijët e tyre. Mikpritja është e njëjtë si në shtëpinë e Odisesë dhe të Penelopës, ashtu edhe në shtëpinë e një përfaqësuesi të parisë së sotme shqiptare. Një i huaj kurrë nuk kthehet mbrapsht, kurrë nuk diskriminohet, kurrë nuk i jepet mundësia të ndjejë ose mendojë se mikpritjes i ka dalë boja. Për më tepër, ai kurrë nuk pritët që të paguajë rrugën e tij ose të ndjehet borxhli për mikpritjen e ofruar. Turpi më i madh që mund t'i ndodhë një shqiptari, është nëse miku apo mysafiri del i pakënaqur nga shtëpia e tij. Gjellët në botën e Homerit shërbeheshin rreth sofrës ku njerëzit uleshin këmbëkryq, rreth e rreth saj mbi hasra. Një copë bukë e thyer, asnjëherë e prerë, i vihej përpara secilit mysafir. Aty nuk kishte thika, pirunj, as lugë. “Të papastër”? Absolutisht jo. Përpara se të ulen, miqtë dhe çdo anëtar i familjes i lajnë duart dhe i thajnë me një peshqir. Një rrobë e madhe i jepet çdo miku për të fshirë duart gjatë ngrënies, nëse nevojitet. Kryefamiljari – kur në sofër vjen mish, zakonisht vetëm i pjekur, jo i zier, shpesh i tëri – zgjedh pjesën më të mirë dhe ia jep mikut më të nderuar dhe pastaj e ndan për të tjerët.

Gratë nuk janë kurrë të pranishme në këtë çast ngrënieje dhe as hanë për vete deri sa burrat të kenë mbaruar. Nëse shërbehet gjizë, ajo vendoset në një tas të madh në mes të sofrës dhe secili e ngjyen bukën e tij në anën më të afërt. Aty ka pak ose nuk ka fare pije gjatë ngrënies ose, zakonisht, pihet vetëm ujë. Nëse pihet verë ose pije vendase, atëherë kjo bëhet para buke, me djathë, ullinj, mish, pastërma ose peshk të thatë. Kur ngrënia e vaktit mbaron, përsëri secili i pastron duart dhe

fytyrën. Mishi hahet përherë i freskët, i sapoprerë dhe i gatuar qoftë për drekë, qoftë për darkë. Në atë klimë nuk mbahet mish në ruajtje, për shkak se nuk ka asnjë mjet për ta bërë këtë. Dhe mishi mund të qëllojë të vonohet sa të piqet me mjetet e ngadalshme dhe të papërshtatshme.

Për bujqësinë e tyre mund të theksojmë: Elbi dhe gruri janë drithërat bazë. Misri, i cili erdhi në përdorim thujse ekskluzivisht prej shqiptarëve, qe paraqitur shumë më vonë. Duket se askush nuk e di se kur. Buka ishte “shtylla e jetës” për ta dhe gatuhej pa tharm, piqej në gur të nxehtë, ashtu si sot në Shqipëri. Fija e lirit ishte rritur dhe përdorur për qëllime të veçanta, ndonëse leshi ishte përdorur gati vetëm për veshmbathje dhe për dyshekë të lehtë që shtroheshin në dysheme për natën dhe mblihdeshin dhe viheshin mënjanë gjatë ditës, saktësisht siç ndodh edhe sot në Shqipëri. Ujitja bëhej me mjete dore. Plugu i tyre ishte njësoj si në Shqipëri, i bërë prej një lisi dhe një dege, i mbajtur nga një rrem. Toka plugohej një herë fund e krye, pastaj plugohej kryq e tërthor, e më pas plugohej sërish kur fusha mbillej. Toka mbillet herë me një kulturë, herë me një tjetër. Për të pluguar përdoren qetë dhe asnjëherë kuajt. Brazda zgjaste vetëm aq sa ishin qetë të aftë për ta tërhequr plugun pa ndaluar, njësoj si në Shqipëri, në një largësi prej 500 këmbësh. Mbjellja dhe korrja bëhej prej grave, por të dyja gjinitë punonin së bashku në kultivimin e drithrave. Korrjet shoqëroheshin përherë me festën e të lashtave. Drithi derdhej në dysheme, shihej me qe dhe më pas hidhej në ajër. E tërë kjo mund të shihet edhe sot në tërë Shqipërinë gjatë stinës së korrjes dhe shirjes së të lashtave.

Toka ishte pasuri e fisit, por e ndarë midis familjeve në të cilat kryefamiljari kishte përgjegjësinë e administrimit të saj. Toka kurrë nuk mund të tjetërsohej. Një familje që ndërton një shtëpi në një vend të caktuar, do të gëzojë ndihmesën e tërë pjesëtarëve të fisit. Njohja e të rinjve me zakonet dhe traditat e fisit ishte pjesë e formimit dhe kultivimit të tyre. Në moshën e adoleshencës, djali pranohej në një anëtarësi formale të fisit. Që këtë ai duhet të bënte detyrat e tij, t'i qëndronte provës së nderit dhe për çdo shkeljeje do të merrte dënimin e rastit ndaj tij si burrë. Vajzat merrnin mësimet e duhura nën kujdesin e nënave, sikundër djemtë i merrnin ato

prej baballarëve. E tërë kjo për t'u përgatitur për të treguar kujdesin e duhur ndaj shtëpisë dhe fëmijëve. Ata fejoreshin në moshën e pjekurisë, megjithëse martesë zakonisht bëhej disa vjet më vonë. Në botën e Homerit nuk ka ceremoni zyrtare për martesën. Atëbotë, kishte një festë dhe një celebrim të ngjarjes prej familjes dhe miqve, pas të cilëve nusja shoqërohej me ceremoni drejt shtëpisë së burrit. Tek këta njerëz të maleve dëlirësia e gruas nuk është thjesht shqetësimi i tyre individual, por shqetësim i barabartë për tërë familjen dhe fisin të cilët, të gjithë njësoj, janë të detyruar të respektojnë veç e veç dhe së bashku *Kodin e Maleve*. Si mund të mos vijmë atëherë në përfundimin se kaq shumë zakone të këtyre popujve janë të njëjta me ato të ditëve të Homerit? Paridi dhe Helena kishin shkelur rregullat e ngulitura dhe të paluajtshme; në mënyrë flagrante ata kishin dalë përtej caqeve që detyrimisht duheshin respektuar. Në këtë kontekst kuptojmë reagimin e atyre njerëzve kundër tyre; këta njerëz janë të përcaktuar për të mbështetur standarde dhe parime të tilla të cilat godasin dhe rrënojnë, ose ngrenë dhe fuqizojnë bash themelet e një shtëpie, fisi apo shoqërie.

Jeta familjare është mbajtur e paprekur edhe në ato ditë kur popujt barbarë po copëtoheshin nëpër Ballkan nga të gjitha anët. Sepse, në fakt, jeta e tyre shoqërore dhe racore ishte e bazuar si e tërë mbi njësinë e familjes. E njëjta gjë qëndron absolutisht e vërtetë në Shqipëri sot, për aq sa ka të bëjë me njerëzit e këtyre maleve. Natyrisht, kur nderi i familjes dhe integriteti janë fituar me një kosto të tillë, institucioni i familjes do të jetë shumë i lidhur me çdo pjesëtar të saj. Familja do të merrte dinjitetin dhe vlerën e duhur, do të ishte një shkollë për kultivimin e të gjitha virtyeteve. Do të mbretërojë aty nderimi dhe respekti për më të vjetrit, për të afërmit, për shtëpinë që i strehon dhe i ruan ata.

Secili përpiket t'i japë kuptim kësaj. Shih me vëmendje dhjetërat dhe mijërat e shqiptarëve sot në Shtetet e Bashkuara, të cilët e privojnë veten prej ushqimit të domosdoshëm, rehatisë dhe përkujdesjes për shëndetin e vet, me qëllim që t'u dërgojnë ca nga fitimet e veta familjeve të tyre në Shqipëri. Dhe e bëjnë këtë që një ditë të kthehen dhe t'u shtojnë krenari, vlerë dhe dinjitet shtëpive të tyre.

Është një përvojë e jashtëzakonshme të kalosh nëpër duar *Iliadën* dhe *Odisenë* dhe të nxjerrësh aq shumë referenca për shtëpinë dhe miqësinë e ngushtë. Në të ka një pasuri të pafund bukurish dhe ndjesish të ëmbla e njerëzore, që kanë të bëjnë me marrjen bashkarisht të rrezikut, vështirësive dhe vuajtjeve. Prandaj atyre u duhet njohur integriteti racor, të cilin e kanë ruajtur me aq përkushtim, patos dhe vendosmëri në pjesën më tragjike të historisë së tyre gjatë tremijë vjetëve të fundit.

Përveç të tjerash, Platoni duhet të kujtohet edhe për përcaktimin e katër virtyteve kryesore: *guximit, zgjuarsisë, vetëpërmbytjes dhe drejtësisë*. Duke i renditur kështu, ai vinte plotësisht në pajtim me kushtet e botës homerike. Unë për vete, pas guximit do të parapëlqëja trimërinë.

Guximi, i lidhur me fisnikërinë dhe heroizmin, është ndër gjërat më të bukura që e bëjnë njeriun të jetë kryelartë. Aty gjejmë një vajtim masiv të përsëritur shumë herë edhe prej trojanëve, edhe prej akejve, që më duket se simbolizon këto cilësi:

“Bëhuni burra!” Pastaj thirri Hektorin tek trojanët, me një britmë që dëgjohej deri larg: “O ju shpirtmëdhenjtë trojanë dhe ju aleatët me famën që kalon detërat, bëhuni burra, miqtë e mi, dhe mendoni sa guximshëm aq edhe vullshëm!”.

Në çastin tjetër të vështirë të betejës, kur humbja po i rrethonte luftëtarët si një re e zezë, duke e ndarë gjithë guximin dhe shpresën nga zemrat e tyre, pasi Hektori, udhëheqësi i tyre kishte mbetur shtrirë në gjendje *hors de combat*⁷², Zeusi, të cilin Hektori e çmonte mbi tërë zotat e tjerë, dërgoi Apolonin që të ringjallte Hektorin dhe e ndihmoi atë të kthente baticën e betejës.

“Pastaj Hektori edhe një herë u bëri thirrje legjioneve të veta, si “trojanëve, likianëve dhe dardanëve që donin një luftë të afërt:

⁷² *Hors de combat*, fjalë për fjalë do të thotë “jashtë luftimit”; është një term në frëngjisht që përdoret në diplomaci dhe ligjin ndërkombëtar që u referohet ushtarakëve që janë të paafët për të kryer funksionet e tyre ushtarake. Shembujt përfshijnë një pilot të një avioni luftues të rrëzuar, si dhe të sëmurët, të plagosurit, të paraburgosurit ose, ndryshe, të paafët. Ushtarëve *hors de combat* u garantohej normalisht një mbrojtje e veçantë, sipas ligjeve të luftës, disa herë duke përfshirë edhe statusin e robit të luftës. (Shënimi im – MB)

Bëhuni burra, miqtë e mi, dhe ruhuni prej guximit të tepërt, edhe kur akejtë t'ia mbathin me të katra në panik drejt “anijeve të tyre të zbrazura”.

I madhi Ajaks nxiti Argivën duke i thënë:

“O miq, bëhuni burra dhe përtypni turpin në zemrat tuaja; sepse, o burra, është më turp të shpëtosh sesa të biesh në betejën që ke humbur. Lavdia nuk vjen prej burrave që ia mbathin”.

Dhe është Nestori ai që u drejtohet më pas:

“Pleqnarë të akejve, përgjërohëm para çdo burri dhe kujtimit të tij, që kur lindi deri sa mbaroi në këtë betejë, duke u lutur për të. O miq, bëhuni burra dhe ndjeni turpin dhe përbuzjen e atyre burrave në zemrat tuaja! Të lëmë secilin po ashtu të dijë për fëmijët, gratë dhe pronat, për ata që i lindën nëse ende i kanë gjallë, por edhe nëse jo, t'u hedhin një grusht dhé mbi varret që nuk ua kanë parë. Për hatrin e tyre, unë ju lutem sot juve këtu, për hatrin e atyre që nuk janë me ne, të qëndrojmë me burrëri dhe mos t'ia mbathim me të katra”.

Zgjuarsia është virtyti i dytë kryesor që përmend Platoni. Ajo është e një rëndësie të jashtëzakonshme dhe luan rol të posaçëm në botën homerike, ashtu siç luan të njëjtin rol edhe në historinë e *shqiptarëve*. Tek ta gjendet gjithmonë pleqësia, e cila përbën këshillin që zgjidh çdo çështje që ka të bëjë me interesat e fisit. Pastaj vjen paria, që afrohet më shumë me jetën e familjes, që jep këshillat, gjykimet, komandat, me urtësinë, mirësinë dhe vendosmërinë e një prindi. Ka patur, pa dyshim, tradita të caktuara, zakone, rregulla të cilat ishin vendosur prej përdorimit tejet të gjatë; por gjithsesi, këto standarde ishin të pamjaftueshme për të gjykuar në çdo rast. Kjo bënte që të dilnin personalitete, njerëz fisnikë e të respektuar, të cilët si burra të urtë u jepnin zgjidhje gjërave në kohën dhe mënyrën e duhur. Ata që i kanë njohur shqiptarët nga afër, janë mahnitur me shkallën e lartë të zgjuarsisë së tyre. Edhe pse të pashkolluar dhe tërësisht pa njohuritë e duhura për cilësitë e botës moderne përëndimore që jeton në mënyrën e vet, duke u mburrur me salltanetet

e saj, atyre, prapëseprapë, nuk u mungon zgjuarsia e jetës në tërë kuptimin e saj, që e vendosur në tregimet e tyre gojore, sado të thjeshta të jenë, zbulon dinjitetin, zgjuarsinë dhe virtytin, çka do të ishin të denja për një *libër të jashtëzakonshëm proverbash*. Ata kanë mësuar prej pleqve dhe prej burrave të zgjuar të fisit të tyre. Në tërë qytetet kryesore të Shqipërisë, çdo javë mbahet një ditë pazari. Aty shkojnë burra dhe gra që prej fshatrave më të largëta të vendit dhe takojnë njëri-tjetrin, jo vetëm për të shkëmbyer prodhimet, por edhe idetë. Në këto ditë, bejlerët i mbajnë dyert e shtëpive hapur. Sallat e tyre të mëdha, njësoj si në ditët e Homerit, rrinë hapur si për shërbyesit, ashtu edhe për të gjithë ata që zgjidhnin të hynin aty. Këtu mund të shihen burra që vijnë nga malet, të gjatë, të shkathët, muskulozë, me sytë e tyre të thellë e të vegjël, krejt sypatrembur, të drejtë e të shndritshëm si një dritë llampe. Kur hyjnë, ata përshëndesin, ulen këmbëkryq në dysheme, rrinë ashtu më shumë se një gjysmë ore, hurbin filxhanin e kafesë turke dhe dëgjojnë me vëmendje ato çfarë thotë beu i tyre i ulur në divanin e tij në ballë të oxhakut.

Dhe kështu secili kthehet, pasi ka kryer “misionin” e tij në Tiranë. Këto gjëra diskutohen dhe bëhen të njohura për tërë popullin. Çdo fjalë dhe rrokje e marrë me vete prej burrave të këtyre maleve, rend bashkë me ta drejt fshatrave të tyre malore dhe bëhet pasuri e të gjithëve. Si në ditët e Homerit, nuk ka nderim më të madh për shqiptarin sesa t’i jepet mundësia të jetë i pari “në këshilla dhe në betejë”.

Helena i flet Agamemnonit “edhe si mbret, edhe si luftëtar i paepur”. Ne i jemi referuar tashmë Feniksit, që ishte kujdestar i Akilit në rininë e vet, i cili e mësoi atë se si të ishte “edhe folës i zgjuar”, edhe “kryerës veprash të mëdha”.

Vetëpërmbytja, si virtyti i tretë kryesor i Homerit, jo më pak se i botës së Platonit, mban të njëjtën renditje midis shqiptarëve. Vetëpërmbytja është rrënjësor tek raca shqiptare nëpërmjet asaj që mund të quhet shkollë e domosdoshmërisë së vrazhdë. Vetëpërmbytja? Sikur këta njerëz të mos ishin asgjë tjetër përveçse të vetëpërmbytur! Dhe në këtë situatë, fjalët e Odisesë drejtuar vetes na vijnë

natyrshëm me kuptimin e tyre më prekës: “Bëj durim tani ti, shpirti im, je ti që ke duruar edhe më keq se kaq!”.

Drejtësia, virtyti i katërt kryesor siç është renditur në botën homerike dhe siç shihet ende në malet e Shqipërisë, do të ishte një armë e tmerrshme po të binte në duart e burrave të pandershëm. Sepse në të dyja rastet, aty ka shumë kategori shkeljesh dhe gabimesh në interpretimin dhe zbatimin e ligjit, të cilat janë lënë në dorë të individëve për t’u gjykuar. Ata përcaktonin të drejtat, dënimin ose pafajsinë. Janë pleqtë e fisit ata që këshillojnë mbi të drejtën. Por duke qenë kaq primitivë, janë bërë aq gabime, sa është lënë shteg për vetëgjykim dhe gjakmarrje, që është përcjellë nga brezi në brez midis familjesh, bashkësisë, madje edhe fiseve. Kjo ka kërkuar haraçin e vet të tmerrshëm: haraç prej jetës. Tek e fundit, sipas këtij gjykimi, çdo marrje jete ‘shpërblehet’ po me marrje jete. Kështu, kjo vijon pandërprerje si në *monstrën* e Frankeshtajnit, i cili kurrë nuk kënaqet me lutjet e veta.

Patriotizmi, është një virtyt të cilin Platoni nuk e ka vënë në listën e vet, por që unë mendoj se mban një vend tepër të lartë në të dyja botët për të cilat po flasim dhe që dua t’i shqyrtoj së bashku në këtë kapitull. Kur “*shenja egjeane e Zeusit*”, gjarpëri në kthetrat e shqiponjës, bie në mes të trojanëve gjatë betejës dhe udhëheqësit e tjerë përpiqen ta frenojnë Hektorin në veprimet e tij sulmuese, atëherë ata ndeshin në përgjigjen e tij të guximshme: “*Shenja më e mirë është të luftojmë për atdheun tonë*” dhe duke i shtyrë luftëtarët e tij në betejë, ai shton: “dhjetë mijë fate njerëzish na kanë rrethuar”, por edhe ata të pavdekshmit, po të flasin me gjuhën e Sarpedonit⁷³, të shpëtojnë ose të largohen, prapëseprapë “*është në nderin e njeriut të vdesë në mbrojtje të atdheut të tij*”. Vdekja e Hektorit në duart e Akilit dhe tërheja zvarrë e trupit të tij nuk është një pamje e këndshme. Prandaj do ta fshij atë, përveç fjalisë së fundit:

⁷³ *Sarpedoni* i parë ishte djali i Zeusit dhe Europës, dhe vëllai i Minos dhe Radamantit (Rhadamanthys). Atë e rriti mbreti Asterion dhe më vonë u syrgjynos nga Minosi, për shkak të rivalitetit në dashuri. Ai kërkoi strehim tek xhaxhai i tij, Ciliksi. Sarpedoni i mposhti milianët dhe i vuri nën sundim; mbretëria e tij u quajt Lycia, sipas pasardhësit të tij, Lycus, djalit të Pandionit II; Zeusi i dha atij privilegjin të jetonte tre breza. (Shënimi im – MB)

“Dhe pluhuri u ngrit përreth atij që ishte zhagitur, dhe flokët e tij të zeza u shpërndanë në secilën anë (vini re flokët e gjata që u jemi referuar), dhe në pluhur mbetën të gjitha, njëherë e një kohë flokë të bukura. Përkundër asaj skene të tmerrshme, kemi nënën e tij krenare, e cila e qan atë si një njeri që kishte dhënë jetën e tij për të mbrojtur Trojën, për burrat dhe gratë e saj”.

Patriotizmi i tyre flet shumë, edhe pse çdo gjë që kanë, është në fakt në duart e Zeusit. Prandaj ai vuri peshoren e artë dhe vendosi që të kishte dy të vdekur, njëri në anën e akejve dhe tjetri në anën e trojanëve. Patriotizmi flet shumë edhe për shqiptarët të cilët, në beteja dhe luftëra, në ditë të mira dhe të liga, ajo çfarë i ka bërë të mbijetojnë si racë dhe të dallohen si popull, ka qenë patriotizmi dhe dashuria për gjakun, racën dhe trojet e tyre.

KËTU ËSHTË VENDI KU GJEJMË SHTËPINË E PËRHERSHME TË
RACËS SHQIPTARE, AQ E DALLUESHME NGA GREKËT, DHE,
SË DYTI, KËTU DO TË ZBULOJMË NJË PREJ KARAKTEREVE MË
TË JASHTËZAKONTË TË HISTORISË, I CILI NDIKOI FUQISHËM
NË FORMIMIN E KURSIT EUROPIAN DHE PERËNDIMOR TË
QYTETËRIMIT. UNË KAM PARASYSH ME KËTË, PA DYSHIM,
ALEKSANDRIN E MADH.

XIV

ALEKSANDRI I MADH – KY BIR SHQIPTARJE

Siç del qartë nga shqyrtimi i historisë, një çarje e madhe ka ndodhur midis qytetërimit të Lindjes dhe Perëndimit. Çdo përpjekje për t'i shkrirë ato në një perandori të vetme dhe të përhershme, dështoi. Ka patur, megjithatë, shumë përplasje të rëndësishme midis Veriut dhe Jugut, për shkak të dallimeve themelore të klimës, tokës, racës dhe botëkuptimit. Qytetërimeve të vjetra egjeane, aq kohë sa iu desh të luftonin për t'i bërë ballë qytetërimeve më të vjetra të Lindjes, aq iu desh të mbaheshin së bashku edhe brenda kufijve të tyre. Por, menjëherë sapo lufta mbaronte, të tjera forca luftarake, kontradiktore, futeshin në veprime shkatërrimtare. Popujt mesdhetarë që kishin ardhur në kontakt të afërt me Lindjen, dhe si pasojë kishin përthithur shumë prej ideve dhe idealeve, zakoneve, besimeve dhe bestytive të saj, formuan hartën e tyre në këtë rrjedhë. Sa më në veri të gjendeshin popujt e Ballkanit, aq më të largët dhe të izoluar ishin ata, aq më dukshëm ruralë, të pamësuar me finesën e qytetshteteve, aq më të tërhequr në vetvete ishin edhe në përpjekjet e tyre për të ndërtuar jetën e pavarur.

Maqedonia u bë logjikshëm qendra e këtyre forcave dhe popujve që do të përqendroheshin aty. Ajo ishte bash në zemër të Ballkanit. Tregtia e madhe nga lindja në perëndim dhe nga veriu në jug kryqëzohej pikërisht aty. Dy mbretëri të tjera u bënë qendra të lëvizjeve të ngjashme; ato ishin me të njëjtat prejardhje racore dhe me të njëjtin zemërim dhe antagonizëm të ngjashëm kundër Greqisë. Këto të dyja ishin: Iliria në veri dhe në perëndim, në vijën bregdetare të lindjes së Adriatikut, që shtrihej deri në Trieste, qyteti më verior i saj, emri pellazgjik i së cilës do të thoshte *treg.*; tjetra ishte Epiri, në jug të saj, që shtrihej në të njëjtën vijë bregdetare deri në Gjirin e Ambrakisë. Prej këtu, interesi ynë kryesor do të përqendrohet në këto tri mbretëri dhe fatet e tyre. Ka dy arsye shumë të forta për këtë:

Së pari, këtu është vendi ku gjejmë shtëpinë e përhershme të racës shqiptare, aq e dallueshme nga grekët dhe, së dyti, këtu do të zbulojmë një prej karaktereve më të jashtëzakontë të historisë, që ndikoi fuqishëm në formimin e kursit evropian dhe perëndimor të qytetërimit. Unë kam parasysh me këtë, pa dyshim, Aleksandrin e Madh.

Greqia kishte arritur deri tek një mrekulli e pakrahasueshme dhe deri në atë kohë qëndronte e vetme si kulminacion i përpjekjeve të gjenisë njerëzore. Me epokën homerike, frymëzimin e tyre, bujisjen e pashtershme të mendimeve dhe ëndrrave, ata kishin ndërtuar botën e tyre me një madhështi dhe shkëlqim kaq të lartë, sa as vetë Homeri nuk e kishte menduar. Të marrim si shembull zotat e Homerit. E kemi parë se sa të papërgjegjshëm ishin ata, sa fëmijënorë në paragjykimet e tyre, intrigat e tyre, në dashurinë dhe urrejtjen e tyre; sa të dhënë pas pasioneve dhe epsheve ishin ata. Filozofët dhe mësuesit e Athinës i vendosën ata në një rrjedhë provash etike, morale dhe kulturore të një rendi aq të lartë, sa që kur krishtërimi do të vinte dhe do të përhapej në botën perëndimore, do të gjente aty një botë shoqëruese të shpirtit, një terren të gatshëm për të mbjellë në të të vërtetën e plotë të apostujve të mëdhenj. A nuk ishte vetë shën Pali ai që ia kushtoi përpjekjet e veta të pandashme dhe gjeninë e tij kësaj fushe, duke bërë që

gati gjysma e *Dhjatës së Re* të ishte përshkrim i këtyre arritjeve? Për më tepër, me të njëjtin nivel të lartë arritjesh ishte puna e tyre në fushën e dramaturgjisë dhe poezisë. Pjesa më e dhimbshme e botës homerike ishte vetë jeta e Homerit, një jetë e një të pastrehu të përhershëm. Njerëzit mund t'u qëndrojnë heroikisht vuajtjeve të pafundme, nëse i vënë qëllim vetes të arrijnë diku, qoftë në këtë jetë, qoftë në jetën që presim të shkojmë.

Edhe për më të guximshmit, për heronjtë, njeriu që kishte marrë shkëndijën e jetës nga vetë zotat, kishte vetëm një *shtëpi hije*, imagjinare, ndërkohë që tërë kohën e kalonte në udhëtimin e tij për t'i dalë në fund rrugës ku kishte hyrë. Kjo ishte për tërë ata që ishin thirrur për të vuajtur pafajsisht, atyre që jeta u ishte futur në një vorbull të tmerrshme, ndonëse kurrë nuk kishin bërë qoftë edhe një mëkat ose faj, siç janë gratë dhe fëmijët, për shembull. Ne kërkojmë më kot për ndonjë çikëz drite përtej errësirës, në hullinë tragjike në të cilën ata ishin zënë në kurth prej fatit mizor. Siç bën Eskili⁷⁴ në trilogjinë e tij *Orestia*, që i jep madhështi vuajtjeve të këtyre njerëzve të lashtë, ashtu bën edhe Euripidi! A gjendet në letërsi, qoftë në atë laike, qoftë në atë të shenjtë, diçka që të tejkalojë ndonjë prej pasazheve si kjo për atë “grua trojane”? Po citojmë një paragraf të vetëm:

*Hapa sytë dhe pashë krahëhapur vetë Zotin,
Në duart e tij purtekën, në sytë e mi lotin,
Lotin e pikëllimit të së përjetshmes urrejtje,
Përtej tokave, lart, lart, deri në të shpirtit brejtje,
Për Trojën, kot, kot shkuan lutjet dhe era e temjanit,
Dhe gjaku i buajve mbi altarë, dhe vuajtjet e mjeranit,
Sikur të mos na kthente ne në krahun e Tij të duhur,*

⁷⁴ Eskili (Aeschylus) 525/524 BC – c. 455/456 BC) ishte i pari ndër tre tragjedianët e lashtë grekë, veprat e të cilëve kanë mbijetuar. Dy të tjerët janë Sofokliu dhe Euripidi; ai shpesh njihet si babai i tragjedisë. Emri i tij vjen nga fjala greke *aiskhos* “turp”. Sipas Aristotelit, Eskili zgjeroi rrethin e personazheve në tragjeditë e tij për të krijuar hapësirë për më shumë konflikt mes tyre; më parë personazhet bashkëvepronin vetëm me korin. Vetëm shtatë nga afro 70 apo 90 vepra që mendohet se janë shkruar nga Eskili, kanë mbijetuar dhe ka pasur gjithnjë debat nëse ai është vërtet autori i njëjës prej këtyre veprave, *Prometeu i lidhur*. (Shënimi im – MB)

*Gjithçka jona aq e lartë do kthehej në pluhur,
Dhe ne nuk do ishim ata që jemi, larg, tutje nga gabimi,
As të shkëlqyeshëm, siç jemi, sa vetë amëshimi,
Dhe s'do këndonim këngën e bukur dhe hyjnore,
Të jetës sonë në tokë dhe të asaj qiellore.*

Po Platoni me konceptimet e tij sublime ndaj *Zotit*, të vërtetës, bukurisë dhe cilësive të shpirtit që bëhet i pavdekshëm, të cilin e lidh dhe e identifikon me gjithë të vërtetën, me gjithë bukurinë, me gjithë perëndeshat, të kaluarën, të tashmen dhe të ardhmen, me vizionin përshkues brenda të *përjetshmes* dhe cilësive të saj?! Çfarë ngritjeje dhe frymëzimi do të kishte qenë kjo filozofi për popujt që lëviznin brenda botës homerike!

Por lavdia e asaj *epoke të artë të Greqisë* po zbehej. Asaj i mungonte dëshira e fortë misionare, ishte e kënaqur me bekimin që kishte patur e që e kishte ndarë nga pjesa tjetër e botës, megjithë errësirën dhe degradimin e saj të thellë. Dhe vjen Aleksandri i Madh, me një pririje për plotpushtetshmëri ndaj botës, që zhbën vanitetin e kohës dhe digjet nga dëshira për ndryshime madhore.

Ai shfaq dy pasione në jetë, dhe vetëm dy. Njëri, t'i çlironte kolonitë greke që ishin nën sundimin e aleatëve, të privuara prej lirisë së ndritur, prej dritës dhe frymëzimit të *Nënës Greqi*. Tjetri, të ndizte një pishtar të *Qytetërimit grek* deri në fundin e botës. Mbretëritë dhe perandoritë që pushtoi ai deri në Indinë e Largët, janë prova më e mirë e qëllimeve të tij të larta dhe të jashtëzakonshme. Do të ishte shumë e lehtë që në këtë pikë të humbisnim drejtimin dhe të bënim një gabim trashanik duke i humbur tërë kuptimin kësaj jete fenomenale. Në një anë, t'i bashkoheshim thirrjes së rinisë së përjetshme për ta quajtur atë mishërim të ëndrrës më të madhe aventurore të të gjitha kohërave, ndërsa në anën tjetër, të ktheheshim tek një prej shoqërive më, konservatore, të cilët janë rojtarë të vetëmëruar të një shoqërie të ruajtur aq mirë në botën e vet të hershme.

Aleksandri nuk futet në asnjërën prej këtyre kategorive. Nuk ka rregull as masë që të matë dot statujën e tij madhështore. Në baticat e detit ekziston vala e shtatë, ngritja e së cilës është më e larta. Natyra vetë e ka caktuar kështu. Është, gjithashtu, edhe ajo e shtatëqindeshtatëdhjeteshtatëmijëta që vjen njëherë në shekull ose në mijëvjeçar por, kur vjen, e shkund botën me shkulumën e vet. Në furtunën e fshehur të njerëzimit ka forca aq të pallogaritshme sa ç'ka edhe në baticat e detit. Ka forca mistike, kozmike, shpirtërore, të cilat tash e parë, atëherë kur qiejtë vendosin, lëshojnë fenomenin hyjnor në këtë botë. Moisiu ishte një i tillë. Edhe Gautama Sakashina, edhe Jezui nëse guxoj!

Aleksandri i Madh. Le t'i lemë mënjane historitë e rëndomta të shpjegimit hyjnor, sipas të cilave ai ishte gjoja pasardhës i Herkullit. Gjithsesi, disa mrekulli hyjnore supozohet të kenë qenë të pranishme që në lindjen e tij. Për shembull, djegia e tempullit të Dianës të Efesit që në ditën e lindjes së tij, pasi perëndesha ishte larg në Pela, lidhet me ardhjen e Aleksandrit në këtë botë.

Në të njëjtën kategori çudirash mund të vendosim rolet e ndryshme që ai me kohë i mori si një zot. Me ndjesinë e fortë dramatike që zotëronte, në ato kohë të vështira sipërmarrje të një roli të tillë, ai i hyri më shumë se një fushate ushtarake të jashtëzakonshme, si ajo e Egjiptit. Lisipi⁷⁵, skulptori i tij, ishte gjetur duke portretizuar modelin e tij në rolin e një zoti. Piktori Apeles, gjithashtu, e pikturoi atë si Zeus, zotërues të Vetëtimës, megjithëse Plutarku na thotë se ai bëri një punë të dobët për këtë. Shpesh ka patur nderime që i dedikoheshin mbretërimit në atë botë lindore, por asaj nuk i duhet dhënë aq shumë rëndësi në rastin e Aleksandrit.

Ne do të na mjaftonte ta studionim atë burrë si figurë më vete. Në fillim rinia. Është pranuar tashmë se edhe në oborrin e shturur dhe imoral të Filipit,

⁷⁵ *Lisipi (Lysippos)* ishte skulptor grek i shekullit IV p.e.s. Bashkë me Skopasin dhe Praksitelin, ai është konsideruar si një nga skulptorët më të mëdhenj të epokës klasike greke, që pruri tranzicionin në periudhën helenike. Studimi i Lisipit paraqet probleme për shkak të vështirësisë së identifikimit të stilit të tij midis kopjeve që kanë mbijetuar. Ai jo vetëm që kishte një seminar të madh dhe një numër të madh dishepujsh në rrethin e tij të ngushtë, por mendohet të ketë patur një treg për kopje të punës së tij, që janë siguruar, gjithashtu, jashtë rrethit të tij të ngushtë edhe gjatë kohës që ai ka jetuar, por edhe më vonë, në periudhat helenike dhe romake. (Shënimi im – MB)

Aleksandri ishte një djalë i përmbajtur dhe i matur. Në atë kohë, Plutarku për të thotë:

“Ka patur diçka që ishte në shkallën më të lartë, madhështore dhe sublime në ambicjen e tij, që shkonte shumë më lart se vitet që ai mbartte mbi supet e veta”.

Kur ishte ende i ri, ai u kënaq së tepërmi njëherë kur iu dha rasti të priste disa ambasadorë nga Persia, të cilët kishin ardhur kur babai i tij, Filipi, nuk ishte aty. Atyre u kishte bërë përshtypje të jashtëzakonshme me hijeshinë dhe intelegjencën e tij të pashoqe. Duke mos bërë asnjë pyetje feminare, ai kërkoi të dinte më tepër rreth gjendjes së perandorisë, pyeti për rrugët e saj, largësinë midis vendeve të ndryshme dhe gjëra të tjera të rëndësishme. Ai dëshironte të njihnte karakterin e mbretit, Darit (Darius), të dinte si i trajtonte ai armiqtë dhe ku qëndronte fuqia e Persisë...

Ambasadorët ishin mahnitur prej asaj që panë tek Aleksandri dhe ishin munduar të krahasonin cilësitë e njohura të Filipit me të. Ata nuk i kishin vënë re ndonjëherë tek Filipi ato cilësi të gjeniut dinak dhe mendjehollë që shihnin te djali i tij. Në kohën e kësaj ndodhie, djali ishte rreth dymbëdhjetë vjeç. Ai u thoshte tashmë shoqëruesve dhe kujdestarëve të tij që ishin disa: “Babai im do të shkojë për pushtime dhe deri sa ai të arrijë atje, nuk ka asgjë të jashtëzakonshme as për ju, as për mua që të bëjmë”.

E njëjta gjë ishte vënë re tek ai gjatë një dite tjetër të jashtëzakonshme. Bukefali (Bukefalus) ishte një kalë i zi i mrekullueshëm, i cili i ishte ofruar Filipit për një çmim prej 13 talentesh. Kali ishte sjellë për t’u provuar, por ai ishte aq i egër sa askush prej kujdestarëve të kuajve nuk kishte mundur ta shalonte. Prandaj Filipi urdhëroi që ta hiqnin që andej. Atëherë Aleksandrit nuk i erdhi turp të thërriste:

“Çfarë kali po humbisni, o njerëz, thjesht se ai do një kalorës mjeshtër në shpirt për ta shaluar!”.

Filipi, i zhgënjyer dhe i zemëruar me ashpërsinë e të birit, iu drejtua atij:

“Djalosh, gjeje vetë ku e bërë gabimin me më të moshuarit! Ti u hoqe sikur di më shumë se ata, ose sikur i shalon kuajt më mirë!”.

“Po, sigurisht, unë e bëj më mirë se askush atë punë”, ishte përgjigjitur ai përsëri, pa i ardhur turp fare.

“Mirë, atëherë, po nëqoftëse nuk je i aftë ta kalërosh, çfarë gjobe do të pranosh për sjelljen tënde aspak të përmbajtur?”

“Unë do të paguaj për kalin”, ishte përgjigjitur ai sfidueshëm. Të pranishmit u argëtuan me të dhe qeshën me kapadaillëkun e tij. Babë e bir e morën këtë seriozisht dhe basti u pranua.

Diku rreth pjekurisë së tij si burrë, ai dhe kali u bënë të njohur për shoqërinë e tyre të afërt. Burri hyri në një mbretëri tjetër. Kali u bë thjesht pasuria e tij me një vlerë të jashtëzakonshme. Me kohë të dy, djali dhe kali, iu përshatën njëri-tjetrit në marrëdhënie gati shpirtërore. Për një djalë, gjithsesi, një kalë është një gjë e shpirtit aq sa edhe e trupit, si velat e një anijeje që lundron nga lëvizja e erës, si krahët që e ngrenë atë, e shtyjnë më tutje në udhëtimin e saj. Të dy ndajnë të njëjtat emocione. Jeta e kafshës në çdo hap i përgjigjet asaj të të zotit.

Të kthehemi te basti: Aleksandri shkoi drejtpërdrejt dhe me besim të plotë tek kali, e kapi kalin për kapistre, e ktheu atë me drejtim nga dielli, sepse ai tashmë e kishte vënë re se kali ishte nervoz dhe i frikësuar prej hijes së tij. Pastaj e ledhatoi, i foli me butësi, ia lëshoi mantelin e tij ngadalë, i doli nga pas dhe ia rregulloi ndërëbishtëzen. Atëherë, pa ia tërhequr kapistrën me shumë forcë, pa përdorur kamzhikun ose mamuzet, e bëri kalin të ecte. Shumë shpejt, nervozizmi i kalit dhe frika e tij u shuan dhe djali e nxiti atë të merrte ritmin e shpejtë dhe, më në fund, e nxiti atë me zë dhe duke tërhequr mamuzen me tërë forcën. Ishte një pamje e mrekullueshme kalërimi. Kur hamshori u bind plotësisht, Aleksandri e solli atë

rreth e rrotull, e ngau me butësi dhe e solli në mes të të gjithëve, i zbriti, e ledhatoi me kujdes si shpërblim për sjelljen e tij fisnike dhe ia hoqi dizginat. Duke i bërë një paralele kësaj historie, Plutarku thotë se babai ishte kaq i gëzuar sa që qau dhe, duke e puthur të birin, i tha:

“Kërko një mbretëri tjetër, biri im, që do t’ia vlente për zotësitë e tua, sepse Maqedonia është tepër e vogël për ty!”.

Kjo ndodhi e shtyu Filipin të dërgonte njerëz për të sjellë Aristotelin që të bëhej mësuesi dhe kujdestari i Aleksandrit. Deri në atë kohë, ai dukej se kishte treguar pak interes për të. Tani ai vendosi të kujdesej shumë më tepër për stërvitjen e tij dhe të përcaktonte një të ardhme më të qartë për të.

Aristoteli ishte njeriu më i afërt me racën dhe gjakun e tij.

Babai i tij, Nikomaki, kishte qenë mjeku i oborrit të babait të Filipit dhe Aristoteli, i cili ishte 28 vjeç më i madh se i biri, njihej mirë me oborrin mbretëror. Mësuesi dhe nxënësi u bënë miqtë më të mirë. Kështu u zhvillua mendja e Aleksandrit qysh në moshën katërmëdhjetë vjeçare, i trajtuar si një i barabartë prej mjeshtrit të vet. Mësimet e tij përfshinë gramatikë, retorikë, muzikë, gjeometri, filozofi dhe mjekësi. Diskutimet e tyre përfshinin tema të tilla si filozofia, historia, feja dhe parimet e qytetërimit. Vëmendje e madhe i kushtohej stërvitjes së karakterit dhe mendjes. Të riut i kishte bërë shumë përshtypje pohimi që duhej konsideruar si i vërtetë, sipas së cilit “*pasuria e burrit konsistonte po aq shumë në atë që ai refuzon të zotërojë, sa edhe në zotërimet e tij*”. Cilësitë e vetëkontrollit, vetëpërmbytjes, jetës askete e të rreptë, ndjenja e lartë e nderimit ndaj vlerave të tjetrit u ngulitën thellë në mendjen dhe në shpirtin e etur e kërkues të Aleksandrit. Kështu, në një oborr ku zotëronte pija, babëzia, bixhozi dhe veset, Aleksandri ia doli të krijonte imunitet ndaj ashpërsisë dhe vulgaritetit, ndërsa mendja dhe shpirti i tij qenë formuar në një shtëpi ku dukej sikur mbretëronte e vërteta, bukuria dhe mirësia, por që, në fakt, nën sundimin e Filipit, nuk i kishin njohur ato asnjëherë. Një situatë e tillë paraqiste rrezik të vërtetë. Filipin, duke qenë ai që ishte, mund ta largonte fare lehtë një djalë

të tillë, duke e flakur përjashta. Por, kur u plagos keqas në një përpjekje për të pushtuar një kështjellë në Detin e Marmarasë, pengesa e fundit midis Maqedonisë dhe Perandorisë Persiane, ai dërgoi fjalë që Aleksandri të shkonte sa më parë ta ndihmonte atë në fushën e betejës. Dhe kështu ndodhi. Kur u kthye në shtëpi, ai solli me vete kredencialet e të atit si regjent, pasi Filipi vetë kishte shkuar drejt provincave veriore për të shypur atje një rebelim. Pastaj fiset danubiane shpërthyen në zemërim, lajm i cili erdhi më së pari tek Aleksandri. Duke menduar që i ati i kishte duart e zëna në një fushatë tjetër, ai vendosi ta drejtonte vetë ekspeditën kundër rebelëve. Fati e ndihmoi. Rebelimi u shtyp, rebelët u përzunë dhe planet e bëra për të risistemuar tokat me taktikat maqedone, të cilat kanë qenë shumë të përhapura në Ballkan që në atë kohë, u vunë në jetë.

Pastaj ushtria e Filipit ra në një pritë dhe Filipi u plagos përsëri, këtë herë rëndë, në kofshë. Aleksandri shkoi me forcat e tij t'i shpëtojë jetën të atit. I kthyer në një komandant të paaftë për të vazhduar fushatën më tej, Filipi tani u kthye në Pela për të marrë veten. Por, nëse duhet t'u besojmë atyre që thuhet, ai iu dorëzua më shumë se asnjëherë pijes dhe shthurjes morale. Gra të reja dhe dashnore po e kthenin pallatin mbretëror në një vend shamate e rrëmuje. Ndërkohë, Olimpia, përkushtimi i së cilës ndaj kulteve të saj mistike përbënte përherë e më shumë një shkak për ftohje midis saj dhe Filipit, tani ishte kthyer me më shumë këmbëngulje se asnjëherë tek ritet e saj të fshehta. Këtë radhë Filipi e poshtëroi atë dhe e dërgoi mbrapsht tek vëllai i saj, Aleksandri, mbreti i Epirit. Filipi, pa droje, u hodh në kënaqësinë e martesës me një grua tjetër, mbesën e gjeneralit të tij të parapëlqyer, Atalit. Gjatë festimeve të kësaj martese, nën avujt e alkoolit, ai iu lut Zotit që t'i jepte mbretit frytet e kësaj martese me një trashëgimtar të ligjshëm të fronit. Aleksandri, i tërbuar nga çnderimi publik që i ishte bërë nënës së tij dhe i zemëruar sa më s'ka nga fyerja që i ishte bërë atij vetë, uluriti:

“Qerrata, a mos guxojnë këta të më quajnë mua bastard?”, dhe hodhi kupën e tij me tërë forcën në kokën e Atalit. Kjo e xhindosi mbretin, i cili rrëmbeu shpatën, vrapoi drejt Aleksandrit për ta vrarë, por duke qenë se ishte i plagosur dhe i dehur,

u rrëzua dhe ra përtokë sa gjatë e gjerë. Atëherë Aleksandri thirri me përbuzje:

“Shikoni këtu ju, o maqedonë! Ky është mbreti që po përgatitet t’ju drejtojë drejt Azisë dhe shihni se si, duke kaluar nga një tavolinë në tjetrën, ka mbetur kështu i shtrirë përdhe”.

Ky ishte edhe fillimi i fundit. Filipi, duke shpresuar të vendoste marrëdhënie më të afërta me Epirin, i afroi tani për grua vajzën e tij, Kleopatra, Aleksandrit, kunatit të tij. Oferta u pranua dhe martesë u krye. Gjatë ceremonisë së martesës, Pausani, një fisnik maqedon, i përfolur si i dashuri i Olimpisë njëherë e njëkohë, me nxitjen e Atalit u godit në mënyrë të paturpshme prej kujdestarëve të kuajve dhe shërbyesve. Ndërkohë, mu në mes të gostisë, ai vjen tek Filipi dhe i kërkon shpazim. Pasi iu hodh poshtë kërkesa, po atë natë Pausani e sulmoi Filipin dhe e theri me thikë, duke i shkaktuar vdekjen. Mëngjesin tjetër, trupi i Filipit, mbreti i maqedonëve, u shfaq duke u tundur në një trekëndësh publik, me një kurorë floriri të rrasur në kokën e tij të thinjur.

DHE ÇFARË NEVOJITET TË THEMI NË LIDHJE ME SHQIPËRINË
NË MBYLLJE TË KËTIJ KAPITULLI? AQ KRENARË DHE TË
JASHTËZAKONSHËM SA Ç' JANË ATA, DUKET SE NATYRA U KA
DHËNË DIÇKA PREJ GJENIUT MË TË MADH TË RACËS SË TYRE,
ALEKSANDRIT. EMRI I TIJ ENDE VËRTITET MIDIS TYRE PËR
TË SJELLË NË MENDJE NJË TJETËR EDHE MË TË KUPTIMTË
PËR NGA RËNDËSIA, SIÇ DO TA SHOHIM MË VONË NË KËTË
HISTORI. NJË TJETËR ISKANDER, NJË GJERGJ KASTRIOT,
PRINC I KRUIJËS, I CILI DEL SI MBROJTËS I SHQIPËRISË
DHE VETË KRISHTËRIMIT KUNDËR TURQVE NË SHEKULLIN E
PESËMBËDHJETË.

XV

BURRI I DALLGËS SË SHTATË

“Supozoni që pesëdhjetë vjet më parë disa hyjni e kishin parathënë të ardhmen e persianëve dhe mbretit të Persisë, po ashtu atë të maqedonëve dhe mbretit të Maqedonisë. A mund ta imagjinoni që ata do të kishin besuar ndonjëherë që në ditën e sotme, bash emri i Persisë – në atë kohë mësuesja thujse e tërë botës së banuar prej njerëzve – do të ishte tërësisht i fshirë, ndërkohë që maqedonët, emri i të cilëve më parë ishte i panjohur, do ta vinin botën nën këmbët e tyre?”

POLIBI: “BARRA E MAQEDONISË”

Ëndrra e artë e jetës, që Greqia përbënte për botën, i kishte hedhur hije të plotë popujve të prapambetur të Maqedonisë dhe mbretit dionisian, Filipit. Megjithatë, po këto shtete greke, shpesh të ndëshkuara prej Filipit për rebelimet e tyre përçmuese, u gëzuan tej mase për vdekjen e tij, saqë aritën deri aty sa t’i dërgonin urime vrasësve të tij. Midis tyre, i gëzuar ishte edhe Demosteni. Gjithsesi, ai ishte i sigurtë që Aleksandri, tani *djali-mbret*, do të kishte edhe më shumë kokëçarje për të mbajtur nën sundim popuj të trazuar me të cilët Filipit vetë kishte dështuar disa herë.

Ishte vrastar ngazëllimi për vdekjen e Filipit. Athinasit i hodhën kapotat e tyre mbi mullinjtë e erës dhe festuan lirinë e tyre të re. Gjithashtu, ata ishin të vendosur, jo vetëm për ta bërë pozicionin e tyre më të sigurtë, por edhe t'i krijonin Aleksandrit sa më shumë shqetësime. Filluan me Atalin, i cili dihej që e urrente Aleksandrin, dhe e bindën atë që të organizonte një rebelim në Azinë e Vogël, ku ai ishte komandant shtabi. Aleksandri, me bekimin e sigurtë të Nemesit, e shtypi rebelimin dhe jeta e Atalit humbi thjesht për marrëzitë e tij. Gjithandej brenda mbretërisë, por edhe në mbretëritë fqinje, përveç grekëve, danubianët, ilirët, epirotët, të tërë u përfshinë në trazira, mosmarrëveshje dhe rebelime derisa arriti në atë pikë sa kazani ballkanik të ziente në të gjitha anët.

Filipi kishte patur cilësitë e një personaliteti të fuqishëm, guximtari të pakufishëm, një gjeniu për luftë, i pamëshirshëm në dënime, çka e kishin bërë atë dhe sundimin e tij sa të respektuar aq edhe të frikshëm, edhe kur ai ishte në ditët e tij më të këqia. Pak gjasa kishte që vdekja e tij të mos u hapte udhë rrëmuja. Megjithatë, brenda një hapësire kohore të pabesueshme prej dy vjetësh, Aleksandri arriti të vihej plotësisht në sundim të çdo pëllëmbë toke të lënë nga pushtimet e të atit, Filipit, kudo që ai kishte shkelur. Tani ai ishte gati të niste realizimin e ëndrrës së tij për një *perandori botërore*. Në radhën e betejave që vlonin në mendjen dhe shpirtin e tij të tërbuar, Persia ishte e para. Vini re, në atë kohë ai ishte një djalë me flokë të arta, sy blu të thellë, lëkurë të lëmuar, pa mjekër, një Apolon në formë... Një hero që zgjodhi Akilin si prototipin e tij hyjnor, një kopje e Homerit në veshje, me një forcë të pamatshme luftarake, të pakrahasueshme me askënd në botë, që bëri që çdonjëri të shtërngonte radhët pranë tij si udhëheqës e komandant dhe secili, po ashtu, të tregonte përkushtim të gjithëkohshëm ndaj tij. Nga ana tjetër ishte edhe Bukefali i tij i guximshëm, madhështor, i denjë për një mbret si Aleksandri. Të dy ishin të gatshëm për aventura të jashtëzakonshme, të largëta, atje ku ua kishte caktuar fati. Njeriu mahnitet prej Olimpisë në këtë orë, e cila ishte nëna më krenare për djalëin e saj që e kishte sjellë në këtë botë si dhuratë nga vetë perëndia, por edhe me infermierën e vjetër që u kujdes për të që në lindje

e në foshnjëri, me butësinë dhe devocionin e adhureshëm që nuk ka fjalë që ta shpjegojë, dy djemtë e së cilës u bënë luftëtarë të veshur këmbë e kokë me mjete lufte në ushtrinë e Aleksandrit. Sa i ëmbël do të ishte mendimi i saj dhe sa e lartë krenaria e saj pasionante ndaj këtij djali!

Në rrjedhën e historisë, kjo ishte një orë shumë e rëndësishme. Edhe më domethënëse janë mendimet e vetë Aleksandrit. Një gjest tejet i rëndësishëm që bënte Aleksandri para se të jepte komandën “Përpara!”, ishte largimi prej gjithçkaje, përveç kalit të tij, pajisjeve vetjake dhe librit të Homerit. Kur u pyet se çfarë kishte mbajtur për vete, ai u përgjigj:

“SHPRESAT E MIA!”.

Nuk është me vend ta zhvendos qëllimin e kësaj historie dhe të rrëfej për fushatat e Aleksandrit. Ndoshta ato gjenden në jetëshkrime të këtij burri edhe në lashtësi, edhe në kohët moderne. Ariani i Nikomedias (90–170 e.r.)⁷⁶ thotë: “Nuk ka karakter historik që të jetë trajtuar prej një numri më të madh shkrimtarësh ose me mospërputhje më të mëdha të të dhënave se Aleksandri i Madh”. Kushdo tjetër që ka dashur ose tenton të bëjë një studim të jetës së tij, do të gjejë një pasuri të madhe materialesh për t’i përdorur. Pushtimi prej tij i Perandorisë Persiane lexohet si një arritje e pabesueshme. Ai ishte gjithnjë duke udhëhequr trupat e tij në betejë, duke u lëshuar vetë aty ku shigjetat ishin më të hollat drejtuar mbretit ose komandantit prej ushtrisë së armikut, shpesh duke qenë vetë në qendër të sulmit ndaj armikut. Ai kërcente vetë mbi muret e qyteteve të papushtuara, i armatosur e në pritje të sulmit. Ai bënte përherë gjërat që bën njeriu më i talentuar, sikur të ishte i pavdekshëm si vetë Apoloni. Por Aleksandri nuk ishte njeriu që nuk i bën llogaritë mirë dhe që nuk beson. Përpara se të fillonte një fushatë të re, ai shkonte në Delfi për t’u konsultuar me orakullin e Apolonit. Plutarku tregon se si ditën e arritjes së tij, ai ishte parë si i pafat dhe profetja kundërshtoi të vinte tek tempulli.

⁷⁶ Ariani i Nikomedias (*Arian of Nicomedias*) (87 – 145 p.e.s.), historian grek dhe senator i Perandorisë Romake, autor i disa studimeve historike. Vepra e tij më e njohur është *Anabasis*, e cila bën fjalë për Aleksandrin e Madh. (Shënimi im – MB)

Atëherë Aleksandri shkoi vetë ta merrte atë me forcë.

Ajo, e pushtuar e tëra prej madhësisë së tij, do t'i thoshte:

“Biri im, Ju jeni i pamposhtur!”.

Me të dëgjuar këtë, Aleksandri e pranoi atë si një përgjigje të orakullit që vinte prej zotave dhe nuk priti për asnjë përgjigje tjetër. Në *Ilium* ai bëri blatimet e duhura për Minervën dhe u ofroi pije heronjve. Rrasën e varrit të Akilit e leu me vaj. *Iliadën*, për të cilën Plutarku na thotë se ai e vlerësonte si “një thesar të lëvizshëm të dijeve ushtarake” e mori kudo me vete dhe e vuri pranë zemrës. Ai u shty nga motoja: kënaqi zotat, fito favoret e tyre, siguro mbrojtjen e tyre të padukshme, pastaj ec përpara, lutju zotit në betejë, dhe ji i sigurtë që je i pamposhtur!

Kjo është ajo çfarë unë mendoj se e bëri atë që në karrierën e tij aq të habitshme të mos humbiste qoftë edhe një betejë. Numri i forcave të tij ishte jo shumë i madh, krahasuar me ato të armiqve të tij. 30.000 këmbësorë dhe 4.000 deri në 5.000 kalorës ishte numri i tyre me një rrogë 70 talentesh, sa për të mbajtur veten. Ushtria e Darit (Darius) ishte e njohur për një numër prej 600.000 trupash. Efesit, këtij tempulli të madh të Dianës, të shkatërruar ditën që ai lindi, për ta rindërtar, i vuri në dispozicion thesarin e përfituar nga fushata. Edhe në qytetet që shkatërroheshin për shkak të armiqësive të banorëve, ai këmbëngulte që tempujt dhe vendet e shenjta të ruheshin.

Edhe sjellja e tij ndaj grave të zëna rob ishte si e një zoti. Kur Dari u mund, aty mbetën më shumë se 110.000 armiq të vvarë dhe u zu një pré e pallogaritshme. Midis pengjeve ishin nëna dhe gruaja e Darit dhe bijat e tij të pamartuara. Aleksandri tregoi para tyre mirësjellje të vërtetë kalorsiake. Ai u tha atyre se Dari kishte vdekur, por ato nuk kishin pse të frikësoheshin prej pengmarrësit të tyre. Nëse donin të mbanin zi për të vdekurin e tyre, ato do pajiseshin me rrobat e zisë. Dhe kështu bëri. Ai caktoi shërbëtorë që të kujdeseshin për to, siç kishin pasur para se të kapeshin. Ai i trajtoi ato si zonja të rangut të lartë dhe të virtytshme

dhe u kujdes që asgjë të mos prekte në çfarëdo mënyre nderin e tyre. “Njësoj si të kishin qenë në një *tempull të shenjtë*, ose në një azil virgjëreshash, jo si në një kamp armiqsh, ato jetuan pa u parë dhe të pacekura në privacinë e tyre të shenjtë”, thotë Plutarku Në një botë ku gratë ishin pasuri e patundshme, ku çdo fitore shoqërohej me një orgji përdhunimesh të grave të kapura, atyre iu ruajtën jo vetëm privilegjet mbretërore, por edhe dinjiteti personal. Kjo përsosmëri sjelljeje e Aleksandrit i shton atij madhështinë në shkallën më të lartë dhe flet për një tjetër veçori unike dhe cilësi të rrallë.

Kështu, pra, ky djalë i ri, në një dekadë të vetme, njësoj si Apoloni me krahë, u ngjit deri në majat më të larta të njerëzimit. Solomoni, në të gjithë jetën e tij të lavdishme, nuk kishte përjetuar kurrë as një të dhjetën e këtij suksesi dhe lavdie. Ambasadorët vinin tek ai me tufa nga të gjitha anët, duke sjellë dhurata të majme dhe haraçe në emër të qeverive të tyre, siç vinin Magët e Betlehemit⁷⁷. Prijësit më të mëdhenj apo princat vinin prej Kartagjenës, Etiopisë e deri nga Shkretëtira e Madhe e Afrikës. Po kështu nga Galia dhe Iberia në Europën Perëndimore, nga Skitia, nga Etruskët dhe vendbanimet e lashta pellazge përgjatë Tiberit, si një gjak i përbashkët i së njëjtës racë, vinin duke mbartur dhuratat dhe zotoheshin për besnikërinë e tyre. Greqia, për të mos u zhbërë nga të huajt dhe të paditurit, dërgonte ambasadorët me kurora lulesh, sikur nderonin një Zot, por që në realitet shlyenin fajet për paudhësitë e mëdha të bëra ndaj tij. Njëherë e njëkohë, një mik i Aleksandrit, i quajtur Harpalos, të cilin Aleksandri e kishte vënë me detyrë të kujdesej për thesarin persian, i ishte përvjedhur dhe ia kishte mbathur, në fillim për në Tarsus, pastaj në Athinë ku, i ndihmuar prej zyrtarëve që i korruptoi me floririn e tij (edhe vetë Demosteni ishte midis fajtorëve), kishte nxitur një rebelim. Skandali dihej prej Aleksandrit, por ai bëri një përpjekje të vonuar për të fshirë turpin.

Me botën nën këmbët e veta deri në atë shkallë sa askush prej njerëzve të

⁷⁷ “Magët (*Magi-t*)”, të cilëve u referohen si (*tre*) burra të mençur, (*tre*) mbretër, (*tre*) astrologë, apo mbretër nga Lindja, ishin një grup i shquar njerëzish të huaj për të cilët thuhej se kishin vizituar Jezuin pas lindjes së tij, duke i dhënë dhurata prej ari dhe temjani. Ata janë personazhe të rregullt në tregimet tradicionale të festimeve të lindjes së Krishtit dhe një pjesë e rëndësishme e traditës së krishterë. (Shënimi im – MB)

vdekshëm në historinë e planetit nuk kishte arritur, Aleksandri po planifikonte të rindëronte me zemrën e tij, me dëshirën e tij, siç do të thoshte Omer Khajami, një botë të re. Para së gjithash, do të kishte një kryeqytet të botës ku shkëlqimi mbretëror do të tejshndriste mbi çdo lavdi tjetër mbi tokë. Prej këtij kryeqyteti do të nisnin rrugët, të gjera, hijerënda, të shkëlqyera për të shërbyer si arterie të shkëmbimit dhe udhëtimit midis kombeve dhe popujve. Atëherë aty do të kishte një përzierje të pushtetit mbretëror botëror në një linjë të vetme qeverisëse për tërë botën.

Për këtë qëllim, afërsisht njëqind gra të familjeve më fisnike të Lindjes u mblodhën në një ceremoni të vetme madhështore mbretërore, duke bashkuar gjërat më të mira të tyre me ato që do të gjendeshin edhe në Perëndim. Ai vetë mori dy prej këtyre nuseve për shtëpinë e tij mbretërore. Pastaj vendosi koloni greke në pjesë të ndryshme të Perandorisë së tij të madhe, të jashtëzakonshme, madje edhe në Indinë e largët, për t'i shpërndarë frytet e pasura të kulturës dhe fesë greke. Aty kishte mësues, artistë, skulptorë që ai i kishte mbledhur me aq skrupulozitet për qëllimet e misionit të tij, njësoj siç kishte mobilizuar gardën perandorake, oficerët dhe ushtrinë për të arritur pushtimet që i kishte vënë qëllim vetes.

Mjegullnaja e pikëpamjeve të mëvonshme të njerëzimit edhe mund t'i vërë në dyshim motivet që e shtynin Aleksandrin të respektonte normat më të larta të humanizmit dhe ëndrrat më të shenjta për bashkimin e tërë popujve nën një rend hyjnor të drejtë lirie, barazie dhe vëllazërie që do të vinte në lëvizje tërë botën. Por nuk mund të vihet në dyshim fakti që ai bëri të lulëzonin artet e bukura midis popujve më të prapambetur. Frytet e qytetërimit më të lartë do të ishin aq të mëdha dhe aq lirisht të shpërndara anë e mbanë botës, sa edhe parfumet dhe erëzat, sa dhe vetë argjendi dhe floriri i kësaj bote. Dhe ndërkohë ai do ta kishte fenë jo si opium për njerëzit, por si një mekanizëm drejtpeshues individësh, popujsh, racash, qeverish. Në të vërtetë, e tërë bota do të pulsonte, siç e ndjente ai, si një e vetme, ndaj një të vetmi, ndaj një të fuqishmi, do të ishte një rrahje pulsi në zemrën e vetë Zotit. Aleksandri e kishte shuar etjen për dije në ujëdhësat e mëdhenj të

mendimit njerëzor nëpërmjet Aristotelit, mësuesit të tij.

Ai nuk pretendonte se ishte i pagabueshëm. Ai bënte gabime, nganjëherë shumë të rënda, por ishte gati t'i pranonte ato dhe t'i korrigjonte me nder. Tek ai njeri nuk kishte babëzi, as për pasuri, as për pushtet. Besimi i tij në misionin hyjnor ishte diçka më shumë se një besim, ishte i tillë që ai e quante veten zot, me fatin hyjnor të paracaktuar, të drejtuar dhe prandaj ishte i armatosur deri në dhëmbë me fuqi hyjnore dhe mbrojtje deri sa misioni i tij të përmbushej. Kjo i dha atij cilësi mjeshtrërore dhe sigurie ndaj çdo gjëje që bënte. Perandorë dhe mbretër të tjerë luftuan të dilnin fitimtarë ndaj armiqve të tyre. Luftërat e Aleksandrit fitoheshin përpara se të fillonte beteja. Kaq e madhe ishte siguria dhe besimi i tij në ngadhënjim.

Ajo çfarë do të kishte qenë marrëzi e tejskajshme për gjeneralë të tjerë, për Aleksandrin ishte rrugë e sigurtë që çonte drejt fitores, edhe pse raporti i forcave mund të ishte dhjetë, pesëmbëdhjetë ose edhe njëzet kundër njëshit.

Ishte frymëzimi hyjnor që e bëri të vërtetë sigurinë e tij që, "kur është një, do ta ndjekin një mijë, por nëse janë dy, ata do të bëjnë që dhjetë mijë t'ia mbathin".

Të njëjtat cilësi të larta që haseshin në fushën ushtarake, do të shfaqeshin edhe në atë të administrimit të shtetit dhe institucioneve të tij, duke u bërë provë e nivelit të lartë të tij si burrë shteti. Ai ishte gjeniu absolut më i rralli, i pari në historinë e njerëzimit, që bëri ta shtynte shtizën e tij të mprehtë e të ndritshme nga një perandori në tjetrën deri në fund të dheut, duke i lënë më pas ato në dorë të administratorëve, guvernatorëve dhe ushtarakëve. Ai e mbajti atë mbretëri botërore në pëllëmbët e veta.

Me sa di unë, diçka si kjo nuk ka ndodhur deri më sot. Midis aq shumë gjërave që bënte, ai gjeti kohë t'i vinte emrin e vet edhe kryeqytetit të Egjiptit, Aleksandrisë, të cilin Ptolemejtë e bënë brenda pak vitesh qytetin më të shkëlqyer, më të pasur dhe më të famshëm në tërë botën. Më shumë se për pasuritë e tij, për tregtinë dhe shkëlqimin, ai u bë i njohur për Bibliotekën, ringjallja e të cilës ishte

ndoshta ëndrra më e madhe e Aleksandrit. Këtu, në këtë qytet, Europa dhe Lindja, me anijet që lundronin në të gjitha ujërat, me rrugët që si rreze përshkonin të gjitha drejtimet, do të mblidhnin njëherazi edhe zgjuarsinë më të madhe të tërë botës, duke mbuluar të gjitha fushat e dijes, veçanërisht kulturën greke për të cilën Aleksandri besonte se ishte si një shatërvan që shpërndante mësimet dhe zgjuarsinë për të gjitha tokat dhe të gjithë popujt. Biblioteka u bë një vend takimi qendror për filozofët, mësuesit, profetët, dramaturgët, artistët, juristët e rangut më të lartë, dhe për ata që mund të uleshin para tyre dhe t'i dëgjonin. Mbi 500.000 dorëshkrime qenë mbledhur në atë bibliotekë. Megjithëse biblioteka pësoi dëmtime shumë të mëdha prej një zjarri që ra kur Jul Cezari rrethoi qytetin, prapëseprapë ajo qëndroi deri në vitin 651 pas Krishtit, kur u shkatërrua përfundimisht prej kalifit Omar.

Përfundimi i papritur dhe tragjik i karrierës së Aleksandrit ishte i vetmi konkluzion i mundshëm i një jete të mbushur me aq drama sa ç'kishte pasur vetë jeta e tij e shkurtër. Jeta e tij mund të përfundonte vetëm madhësisht. Perdja bie pasi drama mbaron me shkrimin në atë perde: "Përfundoi". Hefaestioni⁷⁸, i cili kishte qenë për të gjithmonë njeriu më i dashur, po ashtu kishte vdekur. Nearku, thujse po aq afër me zemrën e tij, edhe ai kishte vdekur. Nga rrënojat dolën tri mbretëri të paprekura. Mbretëria e Azisë, e pasur, krenare, e shthurur, me pak përfitime prej fshikullimit të dhënë asaj prej *Djaloshit-Zot-Aleksandër*. Mbretëria e dytë ishte ajo e Egjiptit, e cila, nën Ptolemejtë, ishte sfiduesja më e madhe e mendimit dhe ideve greke për disa shekuj, në të vërtetë, deri në kohën kur Perandoria Romake e konkurroi atë, edhe pse ishte shumë më tepër greke sesa egjiptiane. E treta ishte mbretëria e Maqedonisë, ende xanxare, barbare, përçmuese ndaj Greqisë dhe sqimës së saj të shndritshme. E pazonja që ta trajtonte edhe më tej Maqedoninë me mospërfilljen që kishte treguar gjithmonë për të, Greqia ishte e detyruar të bënte kompromis me vetveten, me qëllim që ta pranonte tashmë

⁷⁸ *Hefaestioni (Hephaestion)* (356–324 p.e.s.), djali i Amintorit, ishte një fisnik maqedonas dhe gjeneral në ushtrinë e Aleksandrit të Madh. Ai ishte "...deri në atë kohë më i dashuri i të gjithë shokëve të mbretit, ai ishte rritur së bashku me Aleksandrin dhe ndante me të të gjitha sekretet e tij". Kjo miqësi zgjati gjatë gjithë jetës së tyre dhe u krahasua nga të tjerët dhe nga vetë ata me miqësinë e Akilit dhe Patroklit. (Shënimi im – MB)

tërësisht si fqinjën e saj, pasi provincializmi i mëhershëm i Maqedonisë kishte marrë fund përgjithmonë. Aleksandri kishte marrë kaq shumë virtyte prej saj, kaq shumë nga jeta e saj shpirtërore me të cilat ngjalli perandorinë e tij botërore, sa që ndryshimet tashmë ishin të pakta.

Dhe çfarë nevojitet të themi në lidhje me Shqipërinë në mbyllje të këtij kapitulli? Aq krenarë dhe të jashtëzakonshëm sa ç'janë ata, duket se natyra u ka dhënë diçka prej gjenit më të madh të racës së tyre, Aleksandrit. Emri i tij ende vërtitet midis tyre për të sjellë në mendje një tjetër edhe më të kuptimtë për nga rëndësia, siç do ta shohim më vonë në këtë histori. Një tjetër Iskander, një Gjergj Kastriot, Princ i Krujës, i cili del si mbrojtës i Shqipërisë dhe vetë krishtërimin kundër turqve në shekullin e pesëmbëdhjetë.

Dhe dua ta mbyll me këto fjalë. E nisëm këtë histori të Aleksandrit me një figurë, atë të shtatë dallgëve dhe të mbidallgës që shpërthen njëherë në një mijëvjeçar dhe e trondit botën me forcën e papërballueshme dhe të papërmbajtur. Duke zotëruar një mijëvjeçar, ky bir i Filipit dhe Olimbisë, a ishte lëshuar si një pishtar i ndezur për të përflakur vetveten në vdekje? Sikur ai të kishte jetuar edhe tridhjetë e dy vjet të tjera, a mund të merret me mend sa shumë do të ishte ruajtur njerëzimi prej konflikteve të pavlefshme?

A mjafton vetëm fakti se ai përvijoi një *ëndërr të madhe* për një mbretëri universale të paqes dhe rregullit shoqëror, prej nga gjenia e një njeriu, le të ishte ai poet, artist, këngëtar, ndërtues apo përkthyes, do të shpërthente pakufishëm dhe të kishte edhe bekimin e zotave për dhuratën më të madhe që jepej: Lirinë?

A mjaftonte që ai të shkundte përgjumjen e thellë të botës antike, poshtërimin e dikujt dhe krenarinë e dikujt tjetër, për t'u dhënë atyre një pamje të re kalimtare të një bote ku fuqia dhe gjenialiteti çaj në përpara? Dhe kjo të ndodhte pikërisht aty ku burrat dhe gratë e thjeshta, barinjët e kodrave e të maleve, banorë të qyteteve apo edhe të fshatrave mundën t'i jepnin njerëzimit një gjeni, një vetëtimë që zgjati vetëm një dekadë, duke u vetëbërë zot i botës? Ndoshta, pas tërë këtyre, ky djalë,

ky Aleksandër, krijoi një *epokë të njerëzimit* e cila nuk mund të shkatërrohet më kurrë. Ndoshta *epika* e tij shërbeu si një prelud për këngën e engjëllit, i cili pak më vonë çau nëpërmjet një bote të trazuar dhe mbushi kodrat e Betlehemit dhe luginat me kadencat e shpresës dhe gëzimit. Unë mendoj se ajo që bëri Aleksandri është e pashoqe në historinë e planetit.

Ky ishte burri i *dallgës së shtatë!*

ATA SHFAQIN ANËT MË TË MIRA NDAJ NJËRI-TJETRIT NË KOHËN E LUFTËS. PËRGJUMJA ËSHTË VDEKJE PËR TA. VEPRIMET LUFTARAKE BËJNË TË SHOHIM TEK TA SHQIPONJËN QË NGRIHET E GATSHME PËR TË BËRË EDHE VEPRËN MË TË PAMUNDUR, ATË QË ËSHTË HEROIKE. PËR MË TEPËR, VIRTYTET E TYRE BËHEN SHUMË MË TEPËR TË NJOHURA, MË BUJARE, MË IMPONUERE. ATA JANË SI PIRROJA, JANË SI ALEKSANDRI I MADH. ATA SHFAQIN TALENT TË JASHTËZAKONSHËM PËR TË FITUAR NJË BOTË OSE NJË MBRETËRI, DHE ATËHERË, ME NJË LEHTËSI QË ËSHTË MË SHUMË NJË E DHËNË HYJNORE, E JAPIN, E FALIN ATË AQ BUJARISHT, MADJE SHPESH EDHE TEK ATA QË NUK E MERITOJNË. SAPO MIQËSIA TË ZËRË VEND TEK TA, ATËHERË BUJARIA NUK KA MË KUFIJ. SIÇ E THOTË EDHE SHEKSPIRI: “DUKET SI LOJË DRAME, POR NË RASTIN E TYRE AJO ËSHTË LOJË SHPATASH”.

XV

KOHA MARSHON

*“Dhe pastaj malet, sa madhështore,
Me vellon tis-mbuluar bardhësi,
Nën yjet e sapondezura, varg-kurore,
Një dritë vegimtare, dritësi.
Si një milion fenerë njëherit ndezur,
Mbi tokën vetë, mrekulli;
Çfarë anije e çuditshme i kaloi atje matanë?
Çfarë armiqsh, çfarë vëllezërish aty ranë?
Dhe guxojnë të lundrojnë krejt vetmuar,
Deri sa dhe ylli i fundit të jetë shuar.*

Herman Wildenvey ⁷⁹

⁷⁹ *Poema të zgjedhura*, Herman Wildenvey (20 korrik 1885 – 27 shtator 1959), i lindur me emrin *Herman Theodor Portaas*, ishte një nga poetët më të shquar norvegjezë të shekullit XX. Gjatë jetës së tij ai botoi 44 libra me poezitë e veta, përveç përkthimeve të veprave të Uiliam Shekspirit, Ernest Heminguejt dhe Hajnril Hajnes. (Shënimi im – MB)

Kur vdiq Aleksandri, popullata nëpër qytete u shkreh e tëra në vaj. Maqedonët, që po përgatiteshin që pas disa ditësh të futeshin në një “grevë” për të kundërshtuar favoret që Aleksandri u bënte të nënshtruarve të tij aziatikë, kishin shpërthyer tashmë në kuje e në vaj. Persianët, që kishin fituar aq shumë prej trajtimit mbretëror që u bëri Aleksandri, tani e qanë atë si mbretin e tyre. Më seriozja prej të gjitha çështjeve del ajo e vdekjes së papritur të Aleksandrit dhe se çfarë do të ndodhte me perandorinë aq të gjerë që ky gjeni kishte krijuar, por që ende nuk ishte konsoliduar plotësisht. Në kabinetin e tij janë gjetur letra ku shfaqen qartë projektet që ai kishte qëllim të realizonte. Mijëra armë do të përgatiteshin për mbrojtjen e perandorisë në kufijtë e deriatëhershëm dhe pushtimet e mëpastajme. Përveç kësaj, kolonitë greke të mbjellura tashmë në Azi, do të zgjateshin drejt shumë vendeve europiane dhe, në shkëmbim, kolonitë aziatike do të zhvendoseshin drejt Europës. Martesat e 10.000 trupave të tij maqedone me gratë persiane përbënin vetëm një gjest mbretëror në drejtim të një bote të përzier racash. Ishin bërë planet për ngritjen në Europë të gjashtë tempujve, në Delos, Delfi, Dodonë, Dium, Amfipolis dhe Sirrhus (Cyrrihus). Secili prej tyre i kishte marrë 1500 talentet e nevojshme për këtë qëllim. Por asnjë masë nuk ishte marrë për vazhdimin e perandorisë në rast të vdekjes së tij. Ai ishte mbështetur shumë në yllin e fatit të vet. Në çastin e vdekjes, ai ia dorëzoi vullën e tij mbretërore Perdikës. Aty ishin edhe gjashtë të tjerë, të cilët bashkë me të mbanin pozitat më të lartat zyrtare pranë mbretit.

Veç kësaj, në çastin e vdekjes Aleksandri kishte lënë një djalë me Barsidën, i vetmi në të gjallë të tij dhe një ende pa u lindur me Roksanën. Por ishte, gjithashtu, mëtonjë për fronin edhe një farë Arrideu, i biri i Filipit, i lindur nga Filina, një grua nga Tesalia, një gjysmë-vëlla i Aleksandrit dhe, për më tepër maqedon, çka të tjerët nuk ishin. Sigurisht, këto përbënin shkaqe të mjaftueshme për tragjeditë që do pasonin menjëherë.

Ndërsa paria po e shqyrtonte këtë çështje, ushtria bëri të vetën, duke kërkuar Arrideun, të birin e Filipit, të bëhej mbret dhe e pagëzuan me emrin e babait të

tij. Ata e vunë atë nën sigurinë e tyre, e shoqëruan për tek pallati ku zyrtarët ishin ende në konsultë dhe, përkundër kundërshtimit të tyre, e shoqëruan për tek fronti dhe e veshën me veladonin e kadifenjtë. Ndërkohë trupi i Aleksandrit gjendej i shtrirë në dhomën e fjetjes mbretërore, i ruajtur prej gjashtëqint burrash të zgjedhur që i kishte vënë Perdika në atë detyrë. Këta u sulmuan prej ushtarëve të mbretit të ri dhe kështu filloi vëllavrasja. Perdika u plagos dhe kërkoi armëpushim për të ndaluar gjakderdhjen e mëtejshme dhe turpin.

Më në fund u arrit një marrëveshje e përgjithshme. Mbreti i ri do të ndante perandorinë me fëmijën e Roksanës, nëse ai do të ishte djalë. Antipatra, që sillej tanimë si guvernatore e Provincës Europiane, duhej të mbetej në komandë aty. Krateri do merrte komandën e mbizotërimeve të Arrideut. Perdika do të kishte pozitë të lartë Ky pozicion në oborrin persian shihej si pozitë e njëjtë me kryeministrin ose vezirin e madh të tërë perandorisë. Egjipti dhe Afrika ranë në dorë të Ptolemeut, i cili thuhej se ishte i biri i Arsinosë, një tjetër grua pa kurorë e Filipit të Maqedonisë. Prej tërë këtij lëmshi dhe lufte, ishte pikërisht Ptolemeu që doli si më i suksesshmi dhe më i zoti prej të gjithëve. Mbretëria e tij u rrit dhe u zhvillua dhe qyteti i madh i Aleksandrisë mori shumë prej madhësisë së tij. Biblioteka e madhe aleksandrine ishte dëshmia më e vlefshme dhe e veçantë e gjenisë së tij.

Ptolemeu ishte përfshirë në një veprim historik që tregonte se sa larg kishte shkuar lufta për supremaci midis këtyre njerëzve të Aleksandrit. Në Babiloni ishte vendosur që Aleksandrit t'i bëhej një funeral që i shkonte për shtat vetëm atij dhe trupi i tij të kthehej në vendin e vet, në Maqedoni. Aty do të varrosej pranë paraardhësve të tij mbretërorë. Sarkofagu i tij ishte një vepër e pashembullt arti dhe madhështie, që mbulohej me një kube të ndritshme, e vënë mbi ca rrota të zbukuruara me masa të mëdha prej floriri, të skalitura me mjeshtri të jashtëzakonshme. Atë e tërhiqnin 84 mushka dhe udhëtimi mori më shumë se një vit nga Babilonia në Siri. Ata u drejtuan në fillim për në Memfis dhe pastaj për në Aleksandri, ku u preh trupi i tij brenda rrethinave të pallatit.

Por le të kthehemi tani drejt Epirit dhe Maqedonisë, si dhe dy grave që rivalizonin për zotërimet e tyre. Njëra ishte Olimpia, nëna e Aleksandrit dhe e veja e Filipit, ndërsa tjetra ishte Euridika, e shoqja e mbretit të mëpasëm të quajtur gjithashtu Filip. Këto dy gra u takuan, secila me një ushtri më vete, për të luftuar me njëra-tjetrën në një prej fushave të Maqedonisë. Euridika u shfaq në ballë të vijës së sulmit, tërësisht e armatosur sipas mënyrës maqedone, duke drejtuar trupat e saj. Megjithatë, përpara se beteja të fillonte, ndodhi diçka e çuditshme. Olimpia lëvizi përpara, *”me pamjen e një furie të shenjtë, e shoqëruar me instrumentet e procesioneve të ahengjeve”*⁸⁰. Kjo i bëri aq shumë përshtypje ushtrarëve kundërshtarë të Euridikës, sa ata iu dorëzuan asaj pa çak e pa bam. Filipi dhe Euridika ranë në duart e saj. Filipi ra menjëherë, ndërsa mbretëresha e tij pak më vonë, teksa po përpiquej të shpëtonte. Filipi iu nënshtrua vdekjes pas disa ditësh burgosjeje në një dhomë torturash, bashkë me Euridikën. Olimpia, për t’ia zgjatur torturën asaj, ia la kufomën e të shoqit tek këmbët, si dhe një shpatë, një lak dhe një kupë helmi, si mesazh urdhërues për të zgjedhur vetë se si do t’i jipte fund jetës, gjë të cilën ajo e bëri menjëherë.

Çmenduria e Olimpisë nuk mori fund aty. Nikanori, i biri i Antipatrës, sundues i Maqedonisë ra në duart e saj dhe, sapo ndodhi kjo, jeta e tij mori fund. Të tjerë komandantë e prijës maqedonë, ndoshta edhe njëqind syresh, ranë në rretjen e saj dhe u vunë para vdekjes. Atëherë Kasandri, vëllai i saj më i madh, i cili kishte trashëguar vendin e babait, mori hak. Kur fati i luftës u kthye kundër saj, ajo mori një grup të vogël besnikësh, me një numër të madh zotërinjsh fisnikë e mbretërorë, midis të cilëve Roksanën dhe princin e saj të vogël dhe një vajzë të Filipit, dhe gjeti strehë në Pidna, te një qytet i fortifikuar. Aty u vendos një gjendje rrethimi prej Kasandrit, që pas shumë muajsh bëri që në qytet të pllakoste uria e padurueshme. Shumica e ushtarëve vdiqën nga uria dhe rrugët e qytetit u mbuluan me trupa të vdekurish. Më në fund, mbretëresha krenare u dorëzua, me premtimin se do i ruhej jeta. Ky premtim, sigurisht, nuk u mbajt. Kur e mori vesh se po i vinte fundi,

⁸⁰ Thirlwall: Historia e Greqisë (*History of Greece*), Vëllimi VII, f.310.

ajo u vesh me rroba mbretërore dhe u shfaq duke u mbajtur te dy gratë për t'u përballur me armikun. Kështu e mbylli ajo jetën, me dinjitetin e një mbretëreshe, e patrembur dhe pa as më të voglin ngurrim. Karriera e saj e trishtë do të gjendej e pasqyruar shumë mirë në këto fjalë të Sofokliut:

*Unë lëviz mbi sajën⁸¹ e shpejtë të së ardhmes; Fati im,
Përgjithmonë në ndryshim, si Hëna n'rrotullim,
Që çdo natë ndryshe del, sonte për t'u parë, e vështirë,
E shndritshme, e holluar, harkore si një bri,
Që mbush orbitën me dritë dhe duket se mbretëron,
Krenare, e bukur, e qetë dhe botën kështu ndriçon,
Pastaj edhe një herë humbet ndriçimin, edhe vetë lavdinë,
Deri sa zhytet, tretet, zbehet e zhduket, e tëra në errësirë.*

Nëse ajo që pohon Tomas Karlili është e vërtetë, që *"historinë, në fund të fundit, e bëjnë burrat e mëdhenj"*, atëherë na mbetet që në listën e burrave të mëdhenj të historisë t'i bëjmë vend edhe një emri, edhe një epoke tjetër, Pirros dhe epokës së tij.

PIRROJA I EPIRIT

Edhe një tjetër burrë i fuqishëm, pa dyshim, është Pirroja. Njësoj si Aleksandri; dhe madhështia e të ungjit qëndronte jo vetëm në gjërat që bëri, por edhe në mënyrën se si i bëri ato. E tërë jeta e tij, që kur ishte foshnjë, ishte e tillë sa ta vendoste atë ndarazi nga fati i zakonshëm i njerëzimit. Në kohën kur ai lindi, dy degë rivalësh të shtëpisë mbretërore të Epirit ishin përfshirë në një luftë për jetë a vdekje për zotërimë. Kjo foshnjë gjiri u bë faktor i rëndësishëm, pasi ishte trashëgimtari i qartë i degës së cilës i takonin Olimpia dhe Aleksandri. Një kryengritje gjatë mungesës së Aeasidit, babait të Pirros, që kishte shkuar në Maqedoni për të ndihmuar Olimpënë, e kishte hequr atë nga froni për t'ia zënë vendin me Neoptolemeun,

⁸¹ Një lloj mjeti i lëmuar, i bërë prej druri për të rrëshqitur mbi dëborë, ose akull. (Shënimi im – MB)

kundërshtar i tij. Me qëllim që të siguronin përjetësinë në këtë linjë dhe si praktikë e përgjithshme që synonte të shkatërronte tërë trashëgimtarët e tjerë të mundshëm, deshën ta zhduknin edhe këtë foshnjë, trashëgimtar froni. Prandaj foshnja u kërkua nëpër pallat, por dy prej zyrtarëve të oborrit shpëtuan bashkë me të, të shoqëruar prej infermiereve dhe shërbëtorëve. Vetëm një minutë i ndau ata nga rënia në duart e ndjekësve. Ata morën një drejtim tjetër dhe kjo bëri që t'i hutonte ndjekësit e tyre, të cilët në një çast gati sa nuk i zunë. Pala që e mbante foshnjën mori rrugën për në Megara, një rajon i vogël nën sundimin e Maqedonisë. Që të hynin në qytet, ata duhej të kalonin nëpër një va lumi që ishte tejmbushur prej shirave që kishin rënë. Ata thirrën për ndihmë disa njerëz matanë lumit, por ata nuk dëgjonin për shkak të furisë rrjedhëse të ujrave. Atëherë, ata zhveshën një lëvore fidani dhe me majën e një tokëze shkruajtën në të se kishin një foshnjë mbretërore me vete, Pirron, dhe kërkuan ndihmë e mikpritje. Këtë lëvore e mbështollën rreth një shtize dhe e gjuajtën matanë lumit. Kështu, me shpejtësi të madhe, u ndërtua aty për aty një trap dhe ata kaluan lumin nëpër ujin e rrëmbyer dhe errësirën që po pllakoste.

Pjesa tjetër e udhëtimit me foshnjën kërkoi kohën e vet deri në kryeqytetin e Ilirisë, në Shkodër, mbreti i së cilës ishte Glauku, i afërt i foshnjës. Gruaja e tij ishte Beroa, një princeshë epirote. Fëmija u vu përpara këmbëve të mbretit, të cilit iu kërkua strehë dhe mbrojtje për të. Pasi ngurroi pak për shkak të ndonjë ngatërrese familjare, ai pa foshnjën që po e shihte drejt në sy dhe iu duk se ai e kishte zgjidhur vetë çështjen e tij. Foshnja nisi të lëvizte drejt mbretit dhe, në një çast, arriti të kapej në veladonin e tij. Kështu mbreti u përkul, e mori atë në duar, ia kaloi mbretëreshës dhe e porositi ta trajtonte atë si një prej pjesëtarëve të familjes.

U bënë disa përpjekje për ta rrëmbyer foshnjën, por pa sukses, derisa në shtëpinë e Glaukut ai u bë dymbëdhjetë vjeç. Më pas mbreti i Epirit vdiq dhe Glauku përfitoi nga rasti që ta vinte Pirron në fron. Kjo zgjati pesë vjet nën një regjencë. Në një rast, ndërkohë që ai nuk gjendej aty, pasi po merrte pjesë në dasmën e një miku të familjes mbretërore të Ilirisë, armiqtë dhe pjesëtarë të fraksionit kundërshtar morën në zotërim kryeqytetin dhe qeverinë, të gjitha zotërimet e

Pirros, vranë ose syrgjynosën tërë familjen dhe mbështetësit e tij dhe vendosën një kundërshtar të tij në fron. Ndërkohë, dy burra shumë të fuqishëm dhe ambiciozë e pretendonin fronin e Maqedonisë. Kasandri, i biri i gjeneralit të Aleksandrit, Antipaterit, që kishte kaluar njëzet vjet duke luftuar më kot për të marrë drejtimin e mbretërisë ku kishte sunduar i ati si regjent, ndërsa tjetri ishte Demetri, i biri i Antigonës, mbret i Azisë, mbretëria e tretë në radhën e mbretërive të mëdha. Më vonë, me qëllim që të forconte aleancën e tij ballkanike, ky ishte martuar me një motër të Pirros, Daidemian. Pirroja, ende në arrati, i ofroi shërbimin e tij Demetrit dhe ata u bashkuan në luftë kundër Kasandrit për zotërimin e Maqedonisë.

Në këtë rast u gatua një çorbë tipike ballkanike. Nën udhëheqjen e njërit apo tjetrit, të gjithë princat dhe mbretërorët, secili i zënë me një punë të caktuar duke komanduar këdo mundte, pasues apo aventurierë qofshin, u mbledhën nga të gjitha anët e Lindjes së Afërt për të marrë pjesë në këtë sherr. Padyshim që secili shpresonte tek ndonjë kthesë e fatit për të përfutur sa më shumë në anën e vet. Kur e tërë kjo po drejtohej prej dy mbretërve kundërshtarë, në Ipsus⁸², Azia e Vogël, ndodhi edhe një prej betejave më të përgjakshme të historisë.

Demetri e ndjente se nuk po përparonte, por Pirroja dhe divizioni që komandonte ai, ndjenin rritjen e epërsisë mbi ushtrinë kundërshtare dhe, megjithëse ishte vetëm shtatëmbëdhjetë vjeç, e mori vetë përsipër nderin e betejës. Demetri, në shenjë mirënjohjeje për aftësitë dhe vlerat e treguara, i dorëzoi komandën e tërë forcave ushtarake dhe ai e tregoi veten të ishte një Aleksandër tjetër i fuqishëm. Pas kësaj, Demetri formoi një aleancë me Ptolemeun, i cili kërkoi një peng si kusht për nënshkrimin e tij. Pirroja ia ofroi pengun dhe aleanca u pranua. Kështu ky i ri, i pashëm, mbret-gjeneral, iu bashkua shtëpisë mbretërore të Egjiptit të Aleksandrisë, ku e prisnin aventura dhe romanca të tjera. Djaloshi-gjeneral, i pashëm, zemërbardhë, i sjellshëm, intelegjent, bëri përshtypje të thellë tek Ptolemeu dhe oborri i tij mbretëror. Shumë shpejt ky *u bë mik*, dhe më vonë

⁸² Beteja e Ipsus – it u zhvillua midis disa diadokëve, pasardhës të Aleksandrit të Madh në vitin 301 afër fshatit me emrin Frygia. (Shënimi im – MB)

edhe anëtar i familjes, pasi u martua me princeshën Antigona, të bijën e mbretit. Fill pas dasmës mbretërore, Ptolemeu e ktheu çiftin e ri në Epir me një forcë të armatosur për ta vënë në fronin mbretëror që i takonte. Pastaj djaloshi i ri bëri gabimin e tij të parë të madh. Ai i ofroi bujarisht kundërshtarit të vet pushtet të përbashkët mbi çështjet e mbretërisë. Por, ndërkohë u përgatit një komplot për ta vrarë atë. Fatmirësisht, komploti u zbulua përpara se të vihej në jetë dhe, siç ndodh rëndom, Neoptolemeu e pagoi me vdekje tradhtinë e tij.

Në këtë kohë Pirros i erdhi një rast i artë për të zgjeruar mbretërinë dhe autoritetin e tij. Kasandri, që më në fund ia arriti të bëhej mbret i Maqedonisë, vdiq duke lënë dy djem të quajtur Antipater, emër i marrë nga gjyshi i tij, dhe Aleksandër. Ata të dy u grindën me nënën, Tesalonikën, se kush do të ishte trashëgimtari. Nëna mbajti krahun e Aleksandrit. Antipatri e vrau nënën në çast dhe e përzuri vëllain. I arratisur, ai ia doli që në një kohë të shkurtër të bashkonte një forcë pushtuese për të sfiduar sundimin e vëllait të tij. Në fillim, Aleksandri i kërkoi ndihmë Pirros. Ai e pranoi ftesën, por kushtet ishin shumë të rënda – lëshimi i disa provincave shumë të rëndësishme dhe rajoneve ngjitur me Epirin. Pasi nuk kishte zgjedhje tjetër, ai i pranoi kushtet. Pirroja i mori në zotërim këto krahina, Ambrakinë, Akarmaninë dhe Amfilokinë, duke e zgjeruar shumë territorin e tij përgjatë bregdetit Adriatik.

Demetri, që kishte vetë interesa dhe ambicie në Maqedoni, e kundërshtoi planin e Pirros. Daidania, e shoqja e Demetrit dhe motër e Pirros, kishte vdekur. Një tjetër grua, Lamasa, të cilën Pirroja e kishte marrë për qëllime aleancash politike, ishte bërë e pakënaqur me vendin që i kishte dhënë zotëruesi i saj dhe ishte kthyer në Korfuz, në vendin që më parë ishte dhënë si prikë për Pirron. Pasi e pa se hakmarrja nuk ishte aq e vështirë ndaj një gruaje të përbuzur si ajo, Lamasa tani kthehet tek Demetri duke iu ofruar për grua së bashku me prikën e saj: ishullin e Korfuzit. Kjo ofertë u pranua menjëherë dhe me padurim. Demetri hyri në ishull, e mori atë për grua bashkë me ishullin, la një forcë të armatosur për ta ruajtur atë dhe u largua.

Ndërkohë Pirroja pushtoi Maqedoninë dhe u ndesh me një nga gjeneralët e Demetrit, Pantaukin, në një betejë që më vonë përfundoi në një duel midis tyre. Të dy guximtarë, mjeshtra luftimi dhe burra të fuqishëm, të dy të denjë për një përshkrim homerik. Triumfi i takoi Pirros. Maqedonët u ndikuan kaq shumë prej këtij veprimi të Pirros, sa që një pjesë e madhe e ushtrisë së Pantaukit u kthye në anën e tij. E njëjta gjë ishte gati të ndodhte pak më vonë, në një takim të Demetrit me Pirron, për një duel midis tyre, por tani kërkesa për t'iu bashkuar Pirros ishte bërë kaq dërrmuese, sa Demetri u bind prej gjeneralëve dhe miqve të tij që më mirë të kërkonte shpëtim diku, sesa të përfshihej në luftim. Dhe këtë bëri ai. Sipas Plutarkut, në librin e tij *Jeta e Pirros*, “ai iku i maskuar me një pallto të vjetër dhe një kapele të zakonshme maqedone”.

Ende pa u vënë Pirroja në krye të Maqedonisë dhe territoreve të saj, kjo e tëra u vu në diskutim prej një tutori të vjetër të Aleksandrit, Lisimakut, i cili pretendonte të merrte mbi vete atë mbretërim. I përshkruar si një burrë “i cili nuk kishte as merita, as mirësjellje dhe as ndonjë gjë për të dhënë si mbret”, ai, gjithsesi, e bindi Pirron që ta ndanin Maqedoninë midis tyre. Kjo shkaktoi një sagë të vërtetë të vëzhguar me hollësi nga Plutarku, i cili na e përshkruan atë si më poshtë:

“Si është e mundur që ata burra, ambicia e të cilëve është më e thellë se detërat dhe më e lartë se malet, edhe më e pafund se vetë shkretëtirat e pabanuara, etja e të cilëve për sundim nuk kufizohet as aty ku ndahet Azia nga Europa, të rrinë kaq pranë e pranë duke u përmbajtur prej dëmeve që i shkaktojnë njëri-tjetrit? Nuk ka dyshim se në zemrat e tyre ata janë gjithmonë në luftë, pasi mbajnë brenda vetes farën e pabesisë dhe zilisë. Sa për fjalët paqe dhe luftë, ato përdoren si ta dojë puna, njësoj si paraja, aspak për qëllime të drejta. Veprat e tyre të ndershme duken më shumë kur shtihen sikur bëjnë luftë dhe, më pas, kur përligjin armëpushime të shkurtëra dhe ndërpresin dëmtimet e ndërsjellta në emër të drejtësisë dhe miqësisë”.

Duke iu referuar pjesës ku Homeri flet për të mirën dhe të keqen, kur zotat i quante burra, çka përbënte një prej të mirave midis të këqijave që ata kishin,

shohim që edhe tek Pirro doli në pah kjo cilësi. Ai pasi e humbi kontrollin mbi Maqedoninë, bashkë me ushtrinë e tij epirote u kthye në shtëpi. Një linjë tjetër shpjeguese që na vjen nga Plutarku, na thotë:

“Pirroja, në të vërtetë, i gjeti maqedonët më të mirë në kohë lufte sesa të nënshtruar në kohë paqeje, pasi edhe ai vetë ishte shumë më i përshtatshëm për veprim sesa për gjumë”.

E citova këtë pjesë, pasi i pështatet aq përsosmërisht qëllimit që kam për të përshkruar karakterin e shqiptarit. Ata shfaqin anët më të mira ndaj njëri-tjetrit në kohën e luftës. Përgjumja është vdekje për ta. Veprimet luftarake bëjnë të shohim tek ta shqiponjën që ngrihet e gatshme për të bërë edhe veprën me të pamundur, atë që është heroike. Për më tepër, virtytet e tyre bëhen shumë më tepër të njohura, më bujare, më imponuese. Ata janë si Pirroja, janë si Aleksandri i Madh. Ata shfaqin talent të jashtëzakonshëm për të fituar një botë ose një mbretëri, dhe atëherë, me një lehtësi që është më shumë një e dhënë hyjnore, e japin, e falin atë aq bujarisht, madje shpesh edhe tek ata që nuk e meritojnë. Sapo miqësia të zërë vend tek ta, atëherë bujaria nuk ka më kufij. Siç e thotë edhe Shekspiri: “Duket si lojë drame, por në rastin e tyre ajo është lojë shpatash”.

Plutarku na jep shumë karaktere prekëse që zbulojnë jo vetëm lidhjet e Pirros me racën së cilës i takon, por edhe faktin se ai ishte një prej bijve të saj më të shquar. Në oborrin e Ptolemeut, si djalë i ri, Plutarku thotë për të:

“Në marrëdhëniet e tij jetësore ai ishte i butë dhe nuk provokohej lehtë. Ai ishte i shpejtë, i kujdesshëm dhe i përmbajtur kur dikush tregonte mirësi ndaj tij. Prandaj ai ju sjell në mendje pamjen, shpejtësinë dhe lëvizjet e Aleksandrit të Madh. Tek Pirroja, maqedonëve u dukej se shihnin plotësisht imazhin e forcës dhe vrullit të tij. Ndërkohë që mbretërit e tjerë përfaqësonin atë çka heroi përfaqëson nëpërmjet rrobave të purpurta, numrit të rojeve, përkuljes së qafës dhe mënyrës fisnike të të folurit, mbreti i Epirit e shfaqte madhërisht veten me veprimet e armëve dhe arritjet vetjake”.

Plutarku i kushton gjithashtu vëmendje ngjarjes kur Pirroja u thirr *shqiponjë*

prej trupave të tij dhe ai iu përgjigj atyre se nëse ai ishte *shqiptarë*, ata ishin *shqiptarë*, ngjarje që u dha emrin shqiptarëve deri më sot, duke u bërë simboli i të gjithëve dhe që është më tipiku i karakterit të tyre kombëtar.

Populli i Maqedonisë, ushtarë dhe civilë njëherazi e quajtën atë:

“Burrë të pamposhtur në luftim, zemërgjerë të pashoq dhe që i trajtonte ata që binin në duart e tij me butësi të madhe dhe njerzillëk”.

Pirroja u përfshi më vonë në një seri fushatash në Itali dhe Sicili. Këto zgjatën gjashtë vjet dhe mbaruan pa asnjë përfitim, as për të, as për çështjen së cilës ai iu kushtua. Ai fitoi adhurim të madh tek romakët dhe kërkoi të bënte paqe dhe traktat miqësie me ta. Por kushtet e tyre të pandryshueshme ishin çarmatimi i trupave të tij, tërheqja nga vendi i tyre dhe kthimi në Epir me anijet që kishte sjellë me vete. Në betejën e madhe me romakët, ai lëshoi shprehjen që mori kuptim për kohërat e mëvonshme:

“Edhe një fitore tjetër e tillë dhe ne jemi të fikur”.

Për fushatën e tij, Plutarku thotë:

“Atë që arriti me fitoret e tij, e humbi prej shpresave të kota. Dëshira e tij për diçka që mungon, nuk e la atë kurrë të përjetonte me efektin e duhur atë që kishte arritur në kohën e vet”.

I kthyer edhe njëherë në Epir, si çmim ngushëllimi dhe përmirësimi të fatit të vet që ishte zbehur deri në humbje gjatë fushatës së tij në Itali, ai kërkoi të ripushtonte Maqedoninë. I suksesshëm në fillim më shumë se sa shpresonte, ai vendosi të pushtonte Spartën. Për shumë vite fati i këtij qytetshteti kishte rrëshqitur dhe dukej që tërë heroizmi antik dhe vlerat e tij kishin vdekur. Por Pirroja mësoi, për të keqen e tij, se kjo ishte larg së qeni e vërtetë. Besnikë të traditave të tyre, njerëzit e atij qyteti, me t’u ballafaquar për betejën vendimtare, ngritën në këmbë gra e vajza që të punonin tërë natën dhe të ngrinin barrikatadat kundër elefantëve dhe kavalerisë së Pirros. Karrocat u zhytën thellë nëpër transhe deri në kërthizë.

Nga Kreta erdhën përforcime për të ndihmuar spartanët. Megjithëse Pirroja dhe ushtria e tij luftoi dëshpërimisht, beteja shkoi kundër tij. Djali i Pirros, Ptolemeu, u vra dhe vrasësi në ikje e sipër ra në duart e Pirros. Më në fund, duke hequr helmetën e tij me pendën e madhe të bardhë dhe duke ia dorëzuar njërit prej miqve të tij, Pirroja shpërtheu si i çartur në mes të armikut dhe shtriu të vdekur përdhe një rrjesht prej kundërshtarëve. Ndërkohë si akt hakmarrjeje ndaj tij, ai mori një plagë të lehtë prej një ushtari të zakonshëm; për më tepër, nëna e ushtarit që vëzhgonte rrezikun që i kanosej të birit, hodhi nga lartësia ku ishte një tullë të rëndë që i ra sipër kokës, duke i thyer shtyllën kurrizore. Në të vërtetë, jeta e Pirros, tek lëvizte me shpejtësinë e rrotës së fatit, kishte qenë tejet e ngjashme me ndryshimin e hënës.

“Një Marko Pollo i oborreve dhe fushëbetejave, ai tërë jetën u end poshtë e lart deri sa më në fund “u zhyt përsëri në errësirë”. Një herë, një miku i tij maqedon, Leonati, ndërkohë që ishin në një nga fushëbetejat italiane, e parajmëroi Pirron për rrezikun që i kanosej nga një kalorës italian, por ai iu përgjigj:

“Leonat, është e pamundur t’i ikësh fatit”.

Kështu mund të kenë thënë edhe Cesari, edhe Napoleoni. Dëshirat e tyre nuk ishin të tyret. Kismetit a fati sundon me dorë të hekurt. Antigoni, të cilin Pirroja e kishte mposhtur në Maqedoni, më pas komandant në betejën ku Pirroja humbi jetën, kur e pyetën se kush ishte komandanti më i madh në histori, u shpreh se “do të ishte Pirroja, nëse do të jetonte deri sa të plakej”. Hanibali, gjithashtu, e nderoi shumë atë kur tha se në tërë botën që kishte parë e njohur, i pari gjeni dhe mjeshtër ishte Pirroja. Përsa i takon strategjisë së luftës, Hanibali zbatoi gjithçka që Pirroja kishte lënë trashëgim, duke e konsideruar përvojën e tij si të vetmen të vlefshme për një mbret.

Kemi ndjekur tashmë shkurt karrierën e tre burrave të shquar të historisë, Filipit të Maqedonisë, Aleksandrit të Madh dhe Pirros së Epirit. Baba, bir e nip. Diodori, një prej historianëve më të mëdhenj të botës, i cili ka shkruar një histori

universale prej 40 vëllimesh që nga koha më e hershme mistike deri në fillimin e luftërave galike të Cezarit, na jep këtë përmbledhje të jetës së Filipit dhe arritjeve të tij:

“Gjatë njëzet e katër vjetëve të sundimit të tij si mbret i Maqedonisë, të cilat i filloi me burimet më të pakta të mundshme, Filipi e shndërroi mbretërinë e tij në fuqinë më të madhe të Europës. Pasi e gjeti Maqedoninë nën zgjedhën e ilirëve, ai e bëri atë të dashurën e shumë kombeve dhe shteteve të mëdha dhe, me forcën e karakterit, ai vendosi pushtetin e vet mbi tërë botën helenike, shtetet përbërëse të së cilës iu nënshtruan atij vullnetarisht. Ai i nënshtroi kriminelët që kishin plaçkitur vendin e shenjtë të Delfit dhe u shpërblye për mbrojtjen që i bëri Orakullit, duke u pranuar anëtar i Këshillit Amfiktionik⁸³, në të cilin ai u emërua votuesi i focianëve të pushtuar, si dekoratë, çmim, shpërblim për zellin e treguar në emër të fesë. Pasi i nënshtroi ilirët, fenikasit, trakët, nomadët dhe tërë kombet e tjera që e rrethonin, ai i ktheu sytë drejt rrëzimit të Perandorisë Persiane, dërgoi forca në Azi dhe ishte gati të bënte të njëjtën gjë për çlirimin e bashkësive helenike, po ta kishte lënë fati ta bënte këtë. Edhe pa këtë, ai la trashëgim një strukturë ushtarake të asaj përmase dhe cilësie sa i biri, Aleksandri, pati mundësi që me anë të saj të rrëzonte Perandorinë Persiane, pa kërkuar ndihmesën e aleatëve. Këto arritje nuk erdhën prej fatit, por prej forcës së tij të karakterit, sepse ky mbret qëndron mbi tërë të tjerët për mendjemprehtësinë e tij ushtarake”.

Përveç citimit të marrë nga Polibi⁸⁴, mund të shtohet:

“...Perandoria e Aleksandrit në Azi dhe supremacia e Romës diku tjetër, e kanë hapur thujtë tërë botën për udhëtime detare apo tokësore”.

Ndërkohë, burrat e veprave të mëdha i kanë gjetur ambiciet e tyre të shndërruara

⁸³ Këshilli Amfiktionik (*Amphictyonic Council*), ishte një këshill i përbërë nga përfaqësues të disa shteteve të Greqisë së lashtë, gjithsej 12 syresh, me nga dy përfaqësues për secilin, të cilët takoheshin dy herë në vit, në Delfi, për të shuar dallimet që mund të lindnin mes tyre. Vendimet e tyre në disa raste u zbatuan përmes përdorimit të armëve dhe shkaktuan ato që u quajtën *luftra të shenjta*. Kjo ndodhi tri herë. Që në fillim ky kishte karakter fetar. (Shënimi im – MB)

⁸⁴ Libri III, Kapitulli 57.

në karrierë ushtarake dhe politike, janë ballafaquar me kushtet e reja, me shumë mundësira për hetimin dhe kërkimin brenda subjekteve të sipërthëna. Është detyra jonë të kërkojmë të mësojmë se si të sigurojmë njohuri më të mira dhe më të sakta në fushat e pashkelura më parë. E pavlefshme, siç mund të duket jeta e Pirros në çmimet dhe arritjet e saj, e njëjta gjë nuk mund të thuhet për vlerën dhe vendin që zë ai në këtë treshe të madhështisë. Ai udhëtoi dhe luftoi në Itali brenda rrethit të 37 miljeve të kryeqytetit perandorak, të Romës. E veçanta e tij gjatë gjashtë viteve të fushatave që ndërmoi atje ishte se ai në mënyrë të pakundërshtueshme u hapi sytë perandorive perëndimore ndaj forcave të jashtëzakonshme potenciale që ekzistonin në anën tjetër të detit Adriatik, jo më shumë se dyqind milje larg brigjeve të tyre. Adriatiku ishte deri atëherë kufiri lindor i botës perëndimore. Ishte e qartë, tanimë, se asgjë nuk mund të ishte si më parë. Që prej asaj kohe, Maqedonia, Iliria dhe Epiri zunë gjithnjë e më shumë vend në orbitën e Perandorisë Romake. Udhëtimi ynë do të vijojë pikërisht në këtë drejtim, në lidhjet e Ballkanit me Romën e lashtë.

DHE JA KU KEMI ZBULUAR DOBËSINË FATALE TË RACËS SHQIPTARE. ATA NUK PUNOJNË SË BASHKU. PROVERBI I THJESHTË “BASHKIMI BËN FUQINË, NDASIA HUMBJEN”, ME TËRË LOGJIKËN DHE PËRVOJAT E KOHËRAVE TË LËNA PAS, NUK ËSHTË PRANUAR PREJ KËSAJ RACE, PËRVEÇSE NË NDONJË RAST TEPËR TË VEÇANTË. NJËSOJ SI MALET E TYRE, ATA NUK DINË TË PËRKULEN, POR NUK DUAN AS TË PËRZIHEN ME NJËRI-TJETRIN. MË SHUMË SE ÇDO GJË TJETËR ATA PARAPËLQEJNË VETMINË E TYRE MADHËSHTORE.

XVII

SHQIPONJAT SHQIPTARE NË FOLENË ROMAKE

Duke pasqyruar nga afër ecurinë e historisë së popullit shqiptar, kemi arritur në një pikë kur udha e tij tërë dredha në shekuj dhe mijëvjeçarë, atëherë kur bota ishte në të bërë, shënon një pikë kthese përcaktuese shumë të rëndësishme. Deri tani raca e kishte mbajtur fytyrën nga Lindja. Rrugët e tyre tregtare ishin në shumicën e rasteve në drejtim të Lindjes. Shkëlqimi i pasurisë, pushtetit dhe qytetërimit ishin të gjitha nga Lindja. Me përjashtim të vendbanimeve etruske në Itali dhe Sicili, vendbanimet tregtare fenikase përgjatë brigjeve mesdhetare të Spanjës kishin shumë pak gjëra që të tërhiqnin vëmendjen e kësaj bote të re që ishte duke u ndërtuar në Gadishullin Ballkanik. Herë pas here ndërmerreshin dyndje të hordhive barbare nga veriu, edhe nga lindja dhe perëndimi i Danubit. Përplasja me ta ishte si me murtajën. Por, për lavdinë që sillnin pushtimet, tronditjet që shkaktonin luftërat në shkallë të gjerë, shpërblimet e panumërta pasurore dhe nderet e pushteti që as që e kishin menduar ndonjëherë në veri të Europës ose në perëndim të Italisë, ata përherë i drejtoheshin Lindjes.

Pirroja ishte i pari prej udhëheqësve të mëdhenj që ia hodhi sytë Romës. Arritjet e jashtëzakoshme të Aleksandrit pësuan shkatërrim të dukshëm prej mënyrës së veprimit të atyre që e pasuan atë. Për cilindo prej atyre shtatë apo tetë burrave dhe të tjerëve që po ngriheshin me kalimin e viteve, ëndrrat për të arritur atë që nuk kishte arritur Aleksandri, ngjanin me një hipnozë. Me qëllim që të arrihej atje, kuptohet që puna e parë ishte të hiqeshin të tërë kundërshtarët e tjerë nga rruga. Kjo ishte domosdoshmëri e dorës së parë. Kështu ata filluan të shkatërronin njëri-tjetrin me të gjitha mjetet. Me kohë do të kishte kombinacione të forcave. Nëqoftëse, për shembull, një prijës ia dilte të merrte më shumë toka dhe territore, më shumë fuqi luftarake në burra dhe pajisje ushtarake, atëherë dy ose tre të tjerë bashkoheshin kundër tij. Në këtë lojë mbretërisht përdoreshin tërë mjeshtëritë dhe poshtërsitë. Marrëveshjet shkeleshin, përdoreshin gënjeshttrat dhe shpifjet, vrasja politike bëhej armë e parapëlqyer për heqjen qafe të kundërshtarëve. Baballarët vrisnin djemtë e tyre, të cilët dyshoheshin për ambicie që binin ndesh me të tyret. Në këtë lojë të neveritshme, edhe gratë luanin pjesën e tyre me burrat. Martesa u kthye në një aleancë politike për përfitime të përkohshme. Kur kjo arrihej, atëherë vinte martesa tjetër, pa divorcin e të mëparshmes. Sot, në fakt, emrat e atyre burrave e kanë humbur kuptimin: Antigoni, Lisimaku, Fuemea, Seleuku, Kasandri, Demetri, Demetri i Farros, për të përmendur disa prej tyre. Shumë syresh, përveç njërit të quajtur Fumenes, kishin origjinë maqedone. Ishte si një gjakmarrje familjare, e pandjennjë, mizore, vetëshkatërruese.

Dhe ja ku kemi zbuluar dobësinë fatale të racës *shqiptare*. Ata nuk punojnë së bashku. Proverbi i thjeshtë “*Bashkimi bën fuqinë, ndasia humbjen*”, me tërë logjikën dhe përvojat e kohërave të lëna pas, nuk është pranuar prej kësaj race, përveçse në ndonjë rast tepër të veçantë. Njësoj si malet e tyre, ata nuk dinë të përkulen, por nuk duan as të përzihen me njëri-tjetrin. Më shumë se çdo gjë tjetër ata parapëlqejnë vetminë e tyre madhështore.

Sikur dikush në epokën e Homerit ose në ditët e qytetshteteve, kur individët gjeni arritën lavdinë e tyre madhështore, të kishte qenë aq i zoti sa t'i shkrinte këta

popuj në një supershtet të vetëm – mbretërinë e Ilirisë, Epirit, Maqedonisë, Aetolisë, Tesalisë, Trakës, Spartës dhe të tjerëve – atëherë do të kishim një prej perandorive më të mëdha të tërë historisë. Në vend që të humbisnin jetët e tyre, burimet e tyre në luftërat e pafundme kundër njëri-tjetrit dhe në sulmet e paligjshme ndaj fqinjëve të tyre më të qytetëruar, do të kishin një supershtet, superperandori, një superpopull.

Aleksandri i Madh vdiq në vitin 323 para Krishtit dhe prej asaj dite deri në vitin 196, kur Roma arriti të imponohet si fytzënëse e Ballkanit, kemi vetëm ndodhi katastrofike dhe tragjike. Nëqoftëse këta burra që aspironin të merrnin rolin e heronjve të botës, nuk do të ishin sjellë ashtu siç u sollën, atëherë dihet se çfarë vendi do t'u ishte ruajtur atyre vetë dhe njerëzve që pësuan tërë ato tragjedi për shkak të ambicieve të tyre. Ishin armiqësitë dhe xhelozitë e tyre personale që arrinin deri poshtë tek jetët e të gjithë popujve dhe shteteve të ndryshme. Komplotet, vrasjet, tradhtitë, ryshfetet, familjet e ndara, djemtë që luftonin me krerët kundërshtarë, vajza të martuara me rivalë të tjerë, bij që luftonin për pushtetin e braktisur nga i njëjti baba gjendeshin me shumicë. Ishte gjë e rrallë që ndonjë prej këtyre rivalëve për pushtet të pësonte vdekje natyrale. Ndërkohë, popujt vetë ishin objekt i sundimeve që ndryshonin vazhdimisht në varësi të fateve nga dita në ditë. Dhe çdo herë vinte një ndryshim tjetër, që kishte si qëllim rekrutimin e trupave të rinj për të mbushur radhët e varfëruara të ushtrive kundërshtarë dhe për të rimbushur arkën e thesarit të luftës. Kur popujt guxonin të ankoheshin, të kërkonin lehtësim të disa prej këtyre barrave, kërkesat e tyre zakonisht trajtoheshin me mospërfillje, si në rastin e mëposhtëm:

Një mëngjes Demetri, tek po dilte prej pallatit të tij, u duk se ishte më i prirur se zakonisht për t'u takuar me njerëz. Kështu, një numër njerëzish që kishin probleme të ndryshme, iu qasën atij dhe filluan t'i qanin hallet; shumë prej tyre ishin përgatitur t'i drejtoheshin me shkrim. Ai i mori ato të gjitha, eci drejt urës mbi Aksius aty afër dhe i hodhi të tëra në përrua. Kur çdo krah burri ngrihet kundër fqinjit të tij, nuk mund të pritet që njerëzit të mbeten pasivë dhe të bindur

ndaj ligjit. Revoltat shpërthyen thuajse në tërë provincat e mbretërisë, në Epir, në Argos, në Aetoli, në Spartë. Tharmi ishte në gjakun e të gjithë këtyre njerëzve krenarë e luftëtarë. Kjo ilustronet kaq mirë në ngjarjen e mëposhtme:

Demetri, i biri i Antigonës, fati i të cilit kishte marrë tatëpjetën pasi u mund në betejën e Ipsusit, kërkoi aty-këtu ta merrte veten disi. Disa vite më parë, ai e kishte shpëtuar qytetin e Athinës prej një aventurieri, njëfarë Dionisi i Paleronit⁸⁵, duke pranuar ndere të pafundme për shërbimin e bërë. Ai tani mendonte të kthehej aty për ndihmë. Në atë kohë, Athina ishte në duart e tiranit Lakares⁸⁶. Me atë forcë që mund të komandonte, ai e rrethoi qytetin. Gjatë bllokadës që pasoi, çmimi i jetesës u rrit aq shumë e deri në atë pikë sa askush përveç të pasurve nuk mund të blinte ndonjë gjë. Për këtë ka shembuj si ai kur babai dhe djali luftuan kush do të merrte i pari një mi të ngordhur për ushqim. Epikuri, gjithashtu, ndau një numër kokrrash fasuleje me anëtarët e shoqërisë së tij të filozofëve.

Ndërkohë, mbreti i ri, Pirroja, ishte vrarë në një betejë kundër Spartës dhe Argosit. Vëllai i tij më i ri, Ptolemeu, e trashëgoi fronin, por në kthim u vra, ndërsa ishte i zënë me një ekspeditë kundër aetolianëve, të cilët po plaçkitnin në mënyrë të pandërprerë Epirin. Këta popuj i ngjiteshin Epirit në jug dhe ishin të së njëjtës racë.

Tukididi i përshkruan ata si një racë piratësh. E vetmja pjesëtare e shtëpisë mbretërore të Epirit që jetonte ende, ishte tani Deidamia, e shoqja e Demetrit. Ajo deshë të hakmerrej për vdekjen e vëllait të saj, por kur nuk ia arriti kësaj, kërkoi strehim në një tempull ku edhe u vra. Aetolianët atëherë u bënë zotëruarit jo vetëm të Epirit, por edhe të Arkanisë, Tesalisë dhe provincave të tjera. Megjithatë, i njohur

⁸⁵ *Demetri i Falerumit (Demetrius i Phalerum-it)* (njihet gjithashtu edhe si *Demetriusi i Faleronit* ose *Demetrius Falereus*, 350 - 280 p.e.s.) ishte orator athinas me origjinë nga Falerumi, nxënës i Teofrastit dhe ishte një nga parapatetikët (nxënës i shkollës shëtitëse) e parë. Demetri ishte burrë shteti i shquar, i emëruar nga Kasandra për të qeverisur Athinën ku ai sundoi për dhjetë vjet, duke bërë reforma të rëndësishme në sistemin ligjor dhe, ndërkohë, mirëmbante rendin oligarkik pro Kasandrës. Ai u dëbua me forcë nga armiqtë e tij në vitin 307 p.e.s. dhe në fillim shkoi në Tebë dhe pas vitit 297 p.e.s. në Pallatin e Aleksandrisë. Ai shkroi shumë për subjekte të tilla si historia, retorika dhe kritika letrare. (Shënimi im – MB)

⁸⁶ *Lakaresi (Lachares)*, udhëheqës popullor athinas i cili në vitin 296 p.e.s. e shpalli veten suprem në Athinë, në kohën kur qyteti ishte i rrethuar nga Demetri. Kur qyteti ishte në prag të dorëzimit, Lakaresi u arratis për në Tebë, duke marrë me vete një thesar të madh dhe atje ai u vra për këtë pasuri.

nëpër tërë Ballkanin si vend pirat, Epiri u la shpejt në fatin e vet. Goditja tjetër erdhi prej fqinjët të tyre më të afërt në veri, Ilirisë. Aetolianët kishin kapur një qytet në gjirin e Ambrakisë dhe po ziheshin për prenë që kishin zënë kur, papritmas, ia behën piratët ilirë dhe kështu u shpërndanë. Preja, një barrë shumë e rëndë, u soll në shtëpi me triumf. Këtë e festoi më ngazëllim mbreti Agron. Mbretëresha Teutë u bë tani kreu i flotës së piratëve. Kjo nuk ishte një aventurë e re për të.

Në veri kishte kohë që ishin vendosur keltët. Malet e rrëpirta iu kishin dhënë siguri për veprimet e tyre të paligjshme dhe etja për gjak e shtizave të tyre kishte shenjuar me kohë Maqedoninë, Ilirinë, Epirin dhe Trakën, për t'i zhytur ato edhe më thellë në kaos dhe në shkatërrim. Gjatë intervaleve midis grabitjeve mbi popullsinë civile, keltët gjenin punë si mercenarë për mbretër të ndryshëm dhe për ata që, ndoshta, do të bëheshin mbretër dhe që më pastaj do të luftonin kundër njëri-tjetrit. Një njësi luftarake e tyre kishte shërbyer në ushtrinë kartagjenase të Hanibalit kundër romakëve. Më vonë ata kaluan në anën e Romës dhe luftuan kundër kartagjenasve. Pastaj ata shkonin në Itali, ndoshta për të ndihmuar romakët të zmbropsnin disa pushtues barbarë nga veriu.

Ata bënë aq shumë shkatërrime dhe të gjithë së bashku vepronin në mënyrë kaq të paligjshme, sa romakët erdhën në përfundimin se ata nuk ishin aspak më të mirë se të tjerët, të cilët kërkonin t'i përzinin. Kështu ata i vunë keltët nëpër anije dhe i nisën për në Epir. Pa humbur kohë, ata u vendosën atje në qytetin e vjetër dhe të pasur të Finiqit. Me ta u bashkuan piratët e Teutës dhe të dyja forcat filluan të rripnin qytetin dhe të ndanin plaçkën. Së bashku ata morën një pre të pallogaritshme. E trimëruar prej veprimeve të tilla, Teuta lëshoi urdhër për piratët grabitqarë që të shkonin atje ku duhej dhe të merrnin çfarë të mundeshin, ta trajtonin çdo cep të bregdetit si armikun e tyre. Epirotët u përpoqën t'i dëbonin ata nga Finiqi me forcë. Kur e panë se dështuan, ata bënë diçka më të mirë: aleancë. Gjithsesi kjo ndodhi vetëm pasi ilirët kishin marrë dhe përcjellë në vend të tyre thuajse çdo gjë që ishte e lëvizshme, që kishte vlerë, përfshirë edhe skllëverit.

Duke ia dalë mbanë edhe kësaj aventure, Teuta mblodhi një ekspeditë më të

fuqishme me të cilën ajo sulmoi Epidamin (Durrësin), fqinjin e saj më të afërt në jug. Ndoshta asgjë nuk e ilustron më mirë ngërçin e mënjëhershëm të strukturës së qytetërimit në gadishullin e Ballkanit në atë kohë, se sa ky fakt i rastësishëm. Sepse, pas të gjithave, ata ishin një dhe i njëjti popull. Paraardhësi i mbretëreshës Teutë, mbreti Glauk, i kishte dhënë strehë të sigurtë foshnjës Pirro, e kishte mbajtur atë si birin e tij dhe më vonë ishte përkujdesur për mbretërinë e tij të humbur të Epirit, për t'ia dhënë atij ta sundonte. *Sepse kudo ku kishte gjah, shqiponjat do të mblidhen së bashku.* A gjendet kjo e shkruar në derën ballore të oborrit apo në disa toka matanë detit, sa rëndësi ka? Një gjah e humb kombësinë e vet dhe të drejtat racore në kohëra të tilla si ato. Ndoshta, kjo ilustron më mirë në praktikë e skllavërimit apo burgosjeve.

Sa kohë po zgjaste kjo gjë në Ballkan? Ndoshta që nga koha kur gjeneralët e Aleksandrit pushtuan fushat dhe zgjeruan territoret e tyre. Një prej argëtimeve më të parapëlqyera të tyre ishte të urdhëronin lirimimin e skllavëve, kurdo që një prej këtyre mbretërve kishte përparuar brenda territorit të armikut, që pastaj t'i regjistronin si skllavë në komandën dhe shërbimin e tyre ushtarak. Per shembull, kur Filipi, i biri i Demetrit II, mbret i Maqedonisë, pushtoi qytetet Lisimakia, Kalsedon dhe Sius, edhe pse ata ishin të gjithë në aleancë me aleatin e tij, Aetolianin, ai i ktheu banorët e tyre në skllavë. Historia tregon se që në kohët e largëta heroike të Greqisë gjendeshin skllavërit për të bërë punët e përunjura. Këta ishin ose pengje të kapur në luftë, ose të sjellë nga tregtarët e skllavëve në Athinë, si tregu kryesor i tyre. Shpesh thirrja nën armë bëhej mbi pronarët e mëdhenj të skllavëve, për të furnizuar një kuotë të caktuar për ushtrinë. Në shumë raste, këta do të ishin burra që nuk kishin bërë asnjë parapërgatitje ushtarake.

Në këtë rast, sulmi i Teutës mbi Epidamin nuk ishte i suksesshëm. Muret e tij të fuqishme, në fillim të ndërtuara prej të njëjtëve muratorë që ngritën muret e Trojës, të Mikenës dhe qyteteve të tjera pellazge, i qëndruan sulmit të saj, por nuk ishte në natyrën e planeve të saj të vazhdonte me rrethime të gjata. Në vend të tij u mor Korfuzi. Një garnizon ilir u vu aty nën komandën e Demetrit të Faros, një

aventurier i cili më vonë arriti famë të keqe si këshilltar i Filipit.

Vepra e tij e parë, gjithsesi, ishte tradhtia ndaj mbretëreshës. Kur konsulli romak C. Fulvi arriti në Korfuz, Demetri ua dorëzoi qytetin romakëve bashkë me garnizonin ilir. Për këtë tradhti, si dhe shërbimin e mëtejshëm që i bëri ushtrisë romake në vendin e vet, Ilirinë, ai mori si shpërblim një pjesë të madhe të mbretërisë. Arsyeja e këtij pushtimi romak të Ilirisë dhe të zotërimeve të mbretëreshës pirate ishte fakti që piratët e saj kapnin anijet e tregtarëve italianë dhe i sillnin në shtëpi si plaçkë të tyre. Ishte ky shkaku përse romakët iu drejtuan folesë shqiptare. Konsulli romak A. Postumiusi, i vënë nën akuzë, dërgoi lajme sa në Athinë aq edhe tek aetolianët se mbretëresha Teutë kishte shkelur brenda suazave fitimprurëse që sillte preja e luftës. Pjesa më e madhe e raportit të tij ishte se, sipas kushteve të marrëveshjes, ilirëve u ndalohej që këtej e tutje të lundronin në jug të Lezhës me më shumë se dy barka njëherazi dhe me pajisje luftarake. Kaq mirënjohës ishte Korinti për këtë shërbim, saqë qyteti i ftoi romakët të merrnin pjesë bashkë me ta në Lojërat Istmiane⁸⁷. Ndërkohë athinasit u garantuan atyre një të drejtë të posaçme për nisjen tek *Misteret Eleusiane*.⁸⁸ Nuk ka arsye të besojmë se në atë kohë kishte ndonjë qëllim të Romës për t'ia bashkëngjitur Ilirinë, Epirin ose ndonjë tjetër territor ballkanik Italisë. Sulmet ndaj Ilirisë kishin natyrën e ekspeditave ndëshkimore. Që nga koha e kësaj ngjarjeje, viti 229, e deri në betejën e Pidnës, viti 168 para Krishtit, procesi i pushtimit dhe përthithjes romake vazhdoi me shumë përpjekje të kota qëndrestare dhe po aq raprezalje të përgjakshme.

Dean Suifti pati thënë një herë: “Sikur pleshtat të kishin qenë të bashkuar në atë që bënin, mua do të më kishin fluturuar nga krevati”. Po kaq të aftë mund të

⁸⁷ *Lojërat Istmiane ose Isthmia* (prej Lojërave Panhelenike të Greqisë së Lashtë), janë quajtur kështu duke marrë emrin e Istitit të Korintit, vendit ku ato mbaheshin. Njësoj si Lojërat Nemeane, Lojërat Istmiane mbaheshin si para, ashtu dhe pas Lojërave Olimpikë (vitin e dytë dhe të katërt të Olimpiadës), ndërsa Lojërat Pitiane mbaheshin në vitin e tretë të ciklit të Olimpiadës. (Shënimi im – MB)

⁸⁸ *Misteret Eleusiane* ishin ceremoni nisjeje të cilat mbaheshin çdo vit për kultin e Demetrës dhe Persefonit, bazuar në Eleusin në Greqinë e Lashtë. Nga të gjitha misteret e kremtuara në kohët e lashta, tri mbaheshin si më të rëndësishmet. Pranohet se baza e tyre ishte një kult i vjetër bujqësor i cili vjen nga periudha mikene. (1600–1100 p.e.s.) dhe besohet se kulti Demeter u themelua në vitin 1500 p.e.s. Ideja e pavdekësisë, e cila shfaqet në fetë sinkretike të antikitetit, u paraqit në antikitetin e vonshëm. (Shënimi im – MB)

kishin qenë popujt e Ballkanit po të ishin të bashkuar për t'i bërë ballë pushtimit të fuqive lakmitare të Italisë, e cila tashmë po merrte përmasa perandorake.

*Nëse ndonjëherë të bësh keq, është mirë,
kjo ndodh për një kurorë;
Sepse është e ligjshme ta shtysh të drejtën,
me hir e me pahir,
Por në çdo gjë tjetër virtytin mbaj në dorë.*

E tejmbushur me trysni, pasion dhe gjak, historia e Ballkanit provon se ishte më vdekjendjellëse se vetë murtaja për ata që ëndërronin kurorën, nga njëra anë, dhe pasuesit e tyre të panumërt, në anën tjetër. Historia e këtyre gjashtëdhjetë e një viteve të luftës dhe pasojat e saj do të jenë në qendër të vëmendjes në kapitullin që vijon.

KUR SHOH PËRPARA NË SHEKUJT QË VIJOJNË ZHVILLIMIN E RACËS SHQIPTARE, NË MBYLLJE TË KËTIJ KAPITULLI MË DUHET TË KËSHILLOJ LEXUESIT TA PRANOJNË POHIMIN E MËSIPËRM ME KUJDES: SEPSE, PAS TË GJITHA KËTYRE QË KEMI THËNË, SIÇ NA MËSON PLUTARKU I MADH AQ BUKUR: HISTORIA PËRSËRIT VETVETEN.

XVIII

USHQIMI I SHQIPONJAVE

Do të ishte e vështirë të mendo het një gjetje më e përsosur për zbatimin e parimit romak *përça e sundo*, sesa ajo që u përdor në Ballkan në atë kohë. Përgjigjja e lyrtë e Athinës dhe Korintit ndaj lajmit për disiplinimin administrativ të mbretëreshës Teuta nga ana e ushtrisë romake, është tipike e qëndrimit të përgjithshëm. Me një Ballkan pa asnjë unitet nuk mund të kishte as besnikëri ballkanike. Kur njëra provincë ose mbretëri bëhej objekt i sulmeve romake, racat e tjera, qofshin edhe të afërta në gjak dhe me interesa të përbashkëta, nuk e mbështesnin fqinjin. Edhe më keq akoma, bëheshin me armikun.

Në shumë raste të luftimeve civile, përfitohej nga rasti për të mbështetur njërin palë ose tjetrën, duke vënë në përdorim ushtritë dhe marrë anën e palës kundërshtarë. Pas konfliktit, ata paraqiteshin si çlirimtarë për të marrë pas vetes sa më shumë njerëz që u bashkëngjiteshin atyre. Lëre pastaj që në këto provinca dhe mbretëri të ndryshme kishte përherë individë me ndikim të madh, ose ngaqë ishin shumë të pasur, ose ngaqë kishin shumë peshë politike dhe ishin shumë të ndjeshëm

ndaj floririt romak. Një i tillë ishte *Sharopi*, që Polibi e quan *Principe Epirotarum*, i cili kishte marrë hapur anën e Romës. Kur drejtimi i luftës në Maqedoni iu dha T. Kuint Flaminit (Quinctius Flamininus), një i ri që s'i kishte mbushur të tridhjetat, ai gjeti tek Sharopi një njeri që i dha ndihmë të madhe për pushtimin e këtij vendi.

Një ndikim tjetër në punët e përditshme a të përnatshme në emër të Romës dhe legjioneve të saj shfaqej tek ndjenjat e jashtëzakonshme të pathyeshmërisë dhe kokëfortësisë së paepur përballë çfarëdo kundërshtimi që mund t'i delte përpara. Luftërat Punike midis Romës dhe Kartagjenës, padyshim, kishin një masë të madhe të kësaj ndjesie. Filipi, mbreti i Maqedonisë, bëri qëndresën më të fortë ndaj dëshirës së saj. Përafërsisht në këtë kohë, në Romë ishte përfunduar edhe një marrëveshje për aleancë me aetolianët, të cilët kishin qenë për një kohë të gjatë armiq të betuar të Filipit. Sipas kësaj marrëveshjeje, aetolianëve u kërkohesh që të nënshtonin fqinjët e tyre, arkanianët, dhe t'i shpallnin luftë Filipit. Kushtet e tjera të marrëveshjes u lejonin atyre të mbanin qytetin që kishin pushtuar, ndërsa romakët do të merrnin plaçkën. Maqedonia ishte e para që po e ndjente ndikimin e bubullimës së Romës. Telashet me të ishin të pashmangshme, për shkak të marrëveshjes së arritur midis Filipit dhe Hanibalit. Polibi dhe Livi, të dy kanë rezervuar kopje të këtij traktati, i cili ndryshon shumë në përmbajtjen e vet. Polibi, duke qenë grek, ndoshta qëndron më afër me faktet që në thelb janë si më poshtë:

Marrëveshja ishte për një “miqësi, vëllazëri dhe aleancë mbrojtëse dhe sulmuese midis Kartagjenës dhe aleatëve të saj në njërën anë, dhe Maqedonisë dhe grekëve të tjerë, aleatë të tyre, në anën tjetër”. Ishte përcaktuar se kartagjenasit do të ndihmoheshin prej Filipit kundër romakëve dhe tërë armiqve të tjerë, të cilëve pas përmbylljes me sukses të luftës do t'u kërkohesh që të hiqnin dorë prej zotërimeve të tyre në lindje të Adriatikut, kryesisht Ilirisë dhe Epirit. Lajmësi që mbante marrëveshjen me shkrim ishte pikasur prej romakëve në bregdetin e Kalabrisë dhe ky dokument u mor dhe u soll në Romë.

Romakët goditën të parët, pa pritur që Filipi ta ekzekutonte atë që parashikonte

marrëveshja, për nisjen e një ushtrie drejt Italisë për të bashkëpunuar me Hanibalin, i cili nga ana e vet ishte ballafaquar me vështirësi të mëdha në mbajtjen e pozicionit në Etruri⁸⁹. Ata dërguan Valerin nëpër Adriatik me një flotë prej pesëdhjetë anijesh dhe një legjion romak për t'i thënë Filipit: “Mendo për toka më afër shtëpisë tënde!”. Kështu doli në jetë marrëveshja midis Romës dhe Aetolisë. Filipi po rrethonte Apoloninë, me qëllim që të siguronte një pikë mbështetjeje në Adriatik, ku u kap në befasi prej romakëve dhe u mund. Në ikje, ai hasi në aq shumë anije sa u detyrua t'i shkatërronte të vetat dhe të kthehej përmes tokës për në Maqedoni. Aty ai la mall, municione dhe shumicën e paisjeve të tij ushtarake të cilat ranë në duart e armikut. P. Skulpisi (Sculpicus) Galba, i cili kaloi dy mandate si konsull (211 dhe 200 para Krishtit) në luftërat me Filipin, tani hyri në fushatën e tij të parë. Pasi e kishte kthyer legjionin romak në Romë për ta përdorur kundër Hanibalit, ai e përfshiu flotën e tij kundër maqedonëve, duke sulmuar aleatët e tyre në bregun lindor të Greqisë për të pushtuar ishullin e Aeginas dhe për të marrë banorët si skllevër; e më tej ai vendosi aleatët aetolianë në vendin e tyre. U bë e qartë se Roma ishte tejet e zënë me Hanibalin, ndaj nuk ia kishte ngenë ta merrte aq seriozisht luftën me Filipin. Pas një kohe, forcat romake, me përjashtim të atyre garnizoneve që ishin vendosur në vende të ndryshme si shenjë e pranisë së autoritetit të tyre, u tërhoqën dhe aetolianët dhe aleatët e tyre u lanë të vazhdonin të vetëm. Pas dy vjetësh të lënies pas dore, ata kërkuan paqe me Filipin dhe pranuan kushtet e vëna. Me ndërmjetësimin e Epirit, u ngrit një këshill paqësor midis Filipit dhe Romës, i cili solli një marrëveshje që njihite *status quo-në*. Aetolianët ishin lënë jashtë aleancës.

Më pas ndodhi beteja përfundimtare e Luftës së Dytë Punike afër Zamës, në veri të Afrikës midis Hanibalit dhe P. Shipit (Scipio), në të cilën Hanibali u mposht përfundimisht pa asnjë shpresë për të bërë ndonjë qëndresë tjetër. Kjo çliroi forca të jashtëzakonshme edhe ushtarake, edhe detare me të cilat Roma mund të vazhdonte

⁸⁹ *Etruria* (zakonisht, në tekstet burimore në greqisht dhe latinisht i referohen si *Tyrrhenia*) ishte një rajon në qendër të Italisë, i vendosur në zonën që mbulonte atë pjesë ku tani ndodhet Toskana, Lacia, Emilia-Romana dhe Umbria. Një punim i veçantë që vlen të përmendet, i cili shqyrton vendndodhjet etruske, është ai i D. H. Laurencit (Lawrence) “*Sketches of Etruscan Places and other Italian essays* (Skica të vendeve të etruskëve dhe ese të tjera italiane). Banorët e lashtë të Etrurisë quhen etruskë. . (Shënimi im – MB)

për nënshtrimin përfundimtar të Ballkanit. Në çastin e fundit, Filipi kishte dërguar përforcime prej 4000 trupash të sprovuara nën komandën e një maqedoni të rangut më të lartë ushtarak, një farë Sopater, për t'iu bashkuar ushtrisë së Kartagjenës. Gjithashtu, si një garanci tjetër të besnikërisë së tij, ai përfshiu një dhuratë në parë. Duke ditur se lufta me Romën ishte e pashmangshme, ai ndërmori me shpejtësi të jashtëzakonshme përforcimin e fuqisë së tij luftarake edhe në tokë, edhe në det. I vetmi mjet që i kishte ngelur, ishte të bënte përsëri luftë me fqinjët ballkanikë. Shumë qytete të cilat kishin qenë në aleancë me aetolianët – Lisimaku, Kalkedoni dhe Siusi – ishin kapur dhe banorët ishin marrë si skllëvër. Këta të fundit mund të përdroreshin për ndërtim anijesh, rrugësh, të prodhonin municione etj. Ndërkohë që po rrethonin Kiosin, flotat e aleatëve romakë e përfshinë atë në betejë dhe shënuan një humbje të rëndë. Admirali i flotës aleate u plagos për vdekje dhe vdiq ditën tjetër, duke e lënë Filipin ta vazhdonte fushatën i pangacmuar.

Faza e dytë e luftës u çel prej Flamininit, i cili përvijoi një politikë të re. Tipi i vjetër, i trashë, i rëndomtë, brutal, plebej i udhëheqësit u la mënjanë për t'u zëvendësuar me një tip të ndryshëm. Flaminini ishte njeri i kulturës, njeri që fliste greqishten, që zotëronte talent për diplomaci dhe strategji ushtarake. Duke zbarkuar trupat e tij në Apoloni, ai vonoi veprimin agresiv për dyzet ditë – një lloj procedure kjo e pazakontë. Ai nuk kishte humbur kohë për të vendosur kontakte me aleatët e vet dhe për të përgatitur komplotin për fushatën e tij. Po ashtu, ai i dha Filipit kohë të merrte sërish në konsideratë këshillën e të ardhurit tek kushtet e Romës, në vend që të përpiqej të mënjanonte mposhtjen e pashmangshme e cila do të vinte herët a vonë. Filipi kërkoi një këshill me armiqtë e tij nëpërmjet gjykatësve epirotë dhe mësoi prej tyre se cilat kushte duhej të pranonte. Ai i prishi bisedimet me zemërim të thellë dhe thirri sa mundi: “Çfarë kushtesh më të këqija se këto do të më ishin imponuar nëse do të isha pushtuar?”.

Beteja u sigurua falë Sharopit, epiroti të cilit i jemi referuar tashmë, i cili drejtoi 4000 trupa romake në një mënyrë të fshehtë, duke i udhëhequr ato në prapavijën e ushtrisë së Filipit. Kështu, njëherazi, u ndërmor edhe një sulm ballor.

Filipi u mund. Gjithsesi, falë njohjes që kishte për terrenin, ai ia doli të shpëtonte me ushtrinë e tij gati i paprekur. Kështu ai u kthye shëndoshë e mirë në Maqedoni. Pastaj u bë një përpjekje serioze e Flamininit për të siguruar mbështetjen aktive të *Lidhjes së akejve*⁹⁰ në anën e Romës. Për këtë u thirr një asamble në Sicio, në gjirin e Korintit. Edhe Filipi dërgoi ambasadorët e tij për të paraqitur çështjen e vet. Puna shkoi në teh të thikës për disa ditë dhe u bë aq e dhunshme sa i ndau familjet me njëra-tjetrën dhe i shkatërroi marrëdhëniet personale. Më në fund, kur u mor vesh se shumica po rrëshqiste drejt Romës, ata që i ndjenin vërtet detyrimet ndaj Filipit dhe ishin besnikë ndaj tij, u tërhoqën nga asambleja. Dekreti i aleancës me Romën u miratua menjëherë. Duke e ditur pashmangshmërinë e humbjes, Filipi vendosi të bënte qëndresën e fundit, për t'ua bërë romakëve pushtimin sa më të kushtueshëm që të ishte e mundur. Ndërsa bisedimet për paqe po vazhdonin dhe një armëpushim prej dy muajsh ishte arritur për t'u dhënë kohë ambasadorëve që do të dërgoheshin në Romë për opinionin e tyre, vazhduan edhe përgatitjet për provën përfundimtare të armëve.

Në këtë kohë, vetëm dy shtete të vogla në jug të Tesalisë dhe Gjirit të Ambrakisë mbetën besnike ndaj Filipit, Beotia dhe Arkanania, të dyja të tipit pellazg, besnikëria e të cilëve qëndronte mbi çdo ryshfet, mjerim apo fatkeqësi. Maqedonisë, e cila pa dyshim do të mbante peshën kryesore të qëndresës, i ishin mbaruar edhe rezervat e fundit të burimeve të veta. Për veprimet ushtarake, ushtria ishte mbushur me djem në të gjashtëmbëdhjetat ose veteranë të moshuar.

Beteja që do të vendoste fatin e monarkisë maqedone dhe fatin e vendosjes së pushtetit të Romës në Ballkan ndodhi në një kreshtë të gurtë të quajtur *Cynoscephale*⁹¹. Ushtria maqedone luftoi në formacionin falangas me dhjetë radhë të bashkuara, secila me gjatësi dhe hapësirë të ndryshme, në atë mënyrë që ata të prapavijës të mund të bashkoheshin me ata në ballë duke krijuar një piring shtizash.

⁹⁰ *Lidhja e akejve (Achaean League)* ishte një konfederatë e epokës helene e qytetsteteve të Greqisë në Peleponezin Verior dhe atë Qendror. Ajo e mori këtë emër nga rajoni Akea (*Achaea*). (Shënimi im – MB)

⁹¹ Koka e qenit.

Dy ose tri gjëra duket se janë kombinuar sa të kthenin fatin e betejës kundër Filipit. Së pari, në mëngjes aty pllakosi një mjegull aq e dendur, sa të mos shihej as deri tek këmbët. Në këto rrethana, Filipit e quajti betejën të pamundur për t'u zhvilluar dhe i përfshiu trupat e tij në detyra të ndryshme punësh në kamp. Së dyti, ishte forma e terrenit, të cilin nuk e kishte zgjedhur Filipit, krejt i pafavorshëm për manovrat e ngathëta të falangave të tij. Dhe, së treti, aetolianët, të cilët i dhanë

një superioritet të padiskutueshëm ushtrisë së romakëve, erdhën aty në çastin më kritik, duke vendosur fatin e betejës. Batica e luftës u kthye dhe kështu 7000 maqedonë u masakruan dhe 5000 u burgosën. Plaçka e pasur e kampit, e cila me marrëveshje duhej të shkonte tek romakët, ishte kapur, ndërkohë që romakët po ndiqnin ushtrinë e hapërdarë të Filipit.

Arkananianët, qëndruan kundër legjioneve të Romës. Gjykatësit e tyre dhe burrat që i drejtonin i morën me vete për të nënshkruar një marrëveshje dorëzimi me Romën, pa pëlqimin e popullit. Populli mbajti një mbledhje me zemërim të madh, i thirri udhëheqësit e vet që të jepnin llogari, anuluan marrëveshjen dhe u përgatitën për betejë. Romakët erdhën edhe nga deti, edhe nga toka me forca të mëdha dhe vendosën rrethimin ndaj ishullit të tyre, Leukasi qëndroi për një kohë të gjatë dhe u dorëzua vetëm atëherë kur si armë e fundit u përdor tradhtia, e cila ua hapi portat armiqve të tyre.

Senati romak emëroi dhjetë komisionerë për t'i paraqitur Filipit kushtet që ai duhet të plotësonte për të përfunduar një traktat paqeje. Një ndër kushtet ishte që tërë ata që kishin rënë nën kontrollin e Filipit, edhe si individë edhe si popullsi, të liroheshin. Tërë rajonet e tjera të mbajtura prej Filipit duhej t'i kalonin Romës. Flota e tij e luftës duhej të dorëzohej. Megjithatë, atij i lejoheshin pesë barka dhe anije me kuzhinë brenda, por që ishin të papërdorshme për luftë. Dëmshtëpërblimi ishte vlerësuar 1000 talenta, gjysma e të cilave duheshin paguar menjëherë, ndërsa gjysma tjetër për dhjetë vjet, me këste. Rajonet ilire që mbaheshin prej Filipit, duhej t'i ktheheshin guvernatorit romak, Pleuratit. Tesalia duhej të copëtohej.

Festivali istinian që vijoi fill pas kësaj marrëveshjeje, u përdor si rast i mirë për një shpallje të lirë të akeasve prej Tit Kuinktiti (Titus Quinctius), çka ngjalli shumë gëzim për atë çast. Shpallja thoshte se e tërë Greqia ishte e lirë. Megjithatë, siç doli më vonë, liria na ishte shpallur për popuj të caktuar si korintët, fenikasit, lokrianët, eubeanët, akejasit e ftiasit (vendlindja e Akilit), magnetët, tesalianët dhe perrhaebianët, me heqje nga detyrimi për garnizonet dhe haraçet, si dhe lejen për

t'u vetëqeverisur me ligjet e trashëguara. Kjo listë ishte bërë për të konfirmuar rajonet që kishin qenë nën kontrollin e Filipit dhe nuk përfshihej e tërë Greqia, siç ishte kuptuar në fillim. Kur u zbardhën mirë kushtet e marrëveshjes, doli se Greqia do ta gëzonte lirinë nën sundimin dashamirës të Romës. Kjo do të sigurohej me vendosjen e garnizoneve romake në shumë prej qyteteve greke, mbikëqyrjen e guvernatorëve romakë mbi çështjet shtetërore, shkurt, një liri e cila u denoncua si e tëra hipokrite.

“Ata pretendojnë të jenë çlirimtarët e Greqisë që përsëri ta mbajnë atë në zinxhirët e vjetër”.

Filipit i ishte kërkuar që t'i jepte Romës si peng djalin e tij, Demetrin. Ndërkohë që ai ishte atje, u përhapën thashetheme se Roma edhe mund ta dërgonte atë dhe ta vendoste në krye të fronit të Maqedonisë. Ky lajm ngriti dyshime tek babai i tij, si dhe xhelozitë tek dy djemtë e tjerë, Filipi dhe Perseu. Në një farë mënyre, Filipi u bind për fajin e tij, megjithëse nuk e kishte vërtetuar atë. Në vend që të bënte këtë gjë, ai duket se ngarkoi Didasin, guvernatorin e njërës prej provincave, që ta shoqëronte drejtpërdrejt djalin në shtëpinë e tij dhe të mbaronte punë me të. Djali u helmua në një banket të dhënë në nderim të tij. Dhimbja që shkaktoi tek Filipi fakti se e tërë kjo ishte një thashetheme dhe se djali ishte i pafajshëm, bënte që ai t'i jepte fund jetës vetë, në tmerr.

Perseu, i cili trashëgoi fronin, ishte karakter krejt i ndryshëm nga babai i tij. Edhe pse ai nuk i kishte veset e babait, edhe atij i mungonte forca e duhur. Ai u tregua dorështrënguar në çështjet monetare dhe aq i babëzitur për zotërime të tjera, sa prishi edhe një marrëveshje aleance me Gentin, mbretin e Ilirisë, për shkak të dhjetë talenteve prej argjendi të cilat ai kishte rënë dakord t'i paguante si mbështetje. Dobësia tjetër edhe më e madhe e tij ishte frika që vihej re përherë tek ai. Ai jetonte i tmerruar prej Romës dhe fuqisë së saj. Sigurisht, ai ishte thujtë tërësisht i papërgatitur për t'u ballafaquar me fuqinë goditëse të Romës, hija e zezë e së cilës zgjatej përherë e më shumë anembanë gadishullit të Ballkanit. Me masën

e parë administrative që ndërmori, tregoi zgjuarsi dhe gjykim të shëndoshë. Ai i pagoi të tëra borxhet që kishte kurora dhe i liroi të burgosurit që kishin kryer vepra kundër babait të tij. Njëherazi, ai publikoi një amnisti për tërë maqedonët që kishin ikur prej regjimit, qofshin për arsye politike apo vepra private, duke i ftuar ata të ktheheshin në shtëpitë e tyre, duke premtuar siguri për të dyja këto kategori, si dhe pronat e tyre. Këtë vendim ai e shpalli në tempullin e Delfit. Delfi dhe Koronea i dhanë atij një pozitë të favorshme edhe midis grekëve, edhe në popullin e tij. Ai kultivoi marrëdhënie miqësore me fise si trakët, ilirët dhe keltët, të cilët kishin qenë miq të babait të tij. Ai u përpoq ta kthente Kartagjenën në anën e vet, si aleate, duke e nxitur të rebelonte kundër Romës. Ai formoi aleanca martesore me sundimtarët e Bitinias, Prusin, dhe me Seleukin e Sirisë, duke i dhënë vajzën për martesë njërit dhe duke ia marrë bijën tjetrit. Rodët u bënë miq me të, ndonëse me babain e tij kishin qëndruar shumë të largët. Shkurt, nëpër tërë Ballkanin ai përfitoi shumë prej frikës së përgjithshme që kishte pllakosur tërë popujt e gadishullit, të cilët ndjenin se si po u afroheshin zinxhirët e Romës.

Kështu ai u afrua me ata që çmonin lirinë dhe pavarësinë, që kishin dëshira të mira për të gjithë, ata që nuk e kishin shitur veten tek Roma. Në shumë prej këtyre provincave si Tesalia, Aetolia, Sparta, marrësit e rryshfetit të luftës, njerëzit e paskrupullt që ishin pasuruar pa masë, ndërkohë që të tjerët ishin zhytur në varfërinë më të thellë, batakçinjtë, thuajse pa përjashtim, ishin kthyer në lajkatarë dhe mbështetës të pushtetit të Romës dhe, në shumë raste, tradhtarë të popujve të tyre. Në disa provinca, si Aetolia, shpërthenin luftime të shoqëruara me çnderime dhe gjakderdhje të tmerrshme. Veprimet e shumicës së konsujve dhe administratorëve romakë kishin bërë që zemrat dhe shpresat e shumë njerëzve të ktheheshin drejt Perseut, duke e parë atë si një çlirimtar të mundshëm. Gjithashtu, u bënë tentativa për t'i marrë jetën Perseut, si dhe u bënë shumë akuza të rreme kundër tij.

Kështu do të dilte që Roma ishte duke joshur mbretin maqedon në veprime që dukeshin si proçka ose vinin erë tradhtie, të cilat mund të ktheheshin si armë dhe shkak për luftë kundër tij. Më në fund u gjetën edhe disa që ishin gati të

dëshmonin që Perseu kishte dashur të helmonte komandantët dhe lajmësit romakë. Kjo gjë ndodhi në luftën e vitit 171 p.r.r. Para se të fillonte kjo betejë, ishin dërguar përforcime të mëdha në Epir, me qëllim që të kapnin disa pozicione strategjike në kufi me Maqedoninë. Ndërkohë, pesë komisionerë ishin dërguar prej Senatit Romak për t'u vënë në kontakt me udhëheqës të ndryshëm dhe për t'i përzier ata, nëqoftë se ishte e mundur, në çështjen romake. Një prej këtyre komisionerëve ia doli që të kishte një takim me Perseun dhe të binte në ujdë për një armëpushim disamujor. Kjo i dha Romës kohën e duhur që e përdori për të përfunduar përgatitjet. Përplasjet filluan në pika të ndryshme. Një prej tyre, e drejtuar prej pretorianit C. Lukreci, kapi *Coronean*, një qytet beotian, i cili kishte qëndruar besnik ndaj Filipit. Me ta pushtuar atë, romakët i shkuan në hell fëmijë e pleq, ndërsa të tjerët i shitën si skllëvër. Më pas ata plaçkitën tempujt për të zbukuruar vilën e tij në Antium dhe lejuan marinën të plaçkiste dhe të vishej sipas qejfit. Epiri ishte zhytur në revolta prej së njëjtës raprezalje të paligjshme. Më në fund, këto metoda ishin bërë kaq të përgjithshme dhe e kishin sjellë autoritetin romak para një situatë aq të qortueshme, sa vetë senati ishte detyruar të merrte përgjegjësitë e veta.

Situata midis Romës dhe Maqedonisë po shkonte me shpejtësi drejt një trajte të plotë ndarjeje dhe denoncimi të dyanshëm. Genti, mbreti i Ilirisë, luajti me rrezikun duke mbështetur Perseun. Por një rrethim i kapitolit të tij në Shkodër mjaftoi për ta marrë qytetin. Pas kësaj, ai u mor shpejt në Romë bashkë me familjen e tij për të vulosur përfundimisht fatin e asaj mbretërie të lashtë pellazge. Komanda e forcave romake ishte vënë nën Paulin, i biri i komandantit të famshëm ushtarak dhe konsullit me të njëjtin emër. Beteja vendimtare, e njohur si Beteja e Pidnas⁹², u bë në datën 22 qershor, 168 para Krishtit. Maqedonët u mundën në mënyrën më shkatërrimtare. Numri i të vrarëve të tyre thuhej se arriti në 20.000 dhe më shumë se 10.000 të tjerë u morën të burgosur. Perseu, i cili u plagos rëndë prej shkelmit të një kali, nuk qe në gjendje të merrte pjesë në betejë. Ai shpëtoi për pak

⁹² *Beteja e Pidnas (Pydna)* e vitit 168 p.e.s. mes Romës dhe dinastisë maqedone Antigonid solli epërsinë e mëtejshme të Romës në botën helene dhe fundin e vazhdimësisë së mbretërve Antigonid, pushteti i të cilëve e ka zanafillën që nga Aleksandri i Madh. Paul K. Davisi shkruan se "Pidna shënoi shkatërrimin përfundimtar të perandorisë së Aleksandrit dhe përhapi autoritetin romak në Lindjen e Afërt". . (Shënimi im – MB)

kohë, duke kërkuar strehë aty-këtu por, më në fund, u detyrua të dorëzohej tek autoritetet romake, së bashku me djalin e tij të madh, Filipin. Ndërkohë, një ushtri tjetër romake marshoi drejt Epirit dhe e mori atë pa shumë qëndresë. Ky ishte edhe çasti që solli fundin e çfarëdo rebelimi apo kundërshtimi që mund të ishte duke marrë formë në Ballkan.

Duket se tani ishin pjekur tërë kushtet për të arritur tek një paqe afatgjatë e me nder, duke i shtuar Romës një territor me burime të jashtëzakonshme edhe në njerëz, edhe në pasuri. Fatkeqësisht, zgjuarsia kaq e dëshiruar në kohë të tilla, duket se mungoi. Maqedonia ishte ndarë në katër rajone të ndryshme, secili prej tyre aq i veçuar nga tjetri, sa komunikimi ishte tërësisht i pamundur. Martesat midis tyre, marrëveshjet kontraktuale, shitblerja e pasurive ose tregtia, të tëra këto ishin lënë menjanë si gjëra të pavlefshme. Ngjante si të ishin katër anëtarë të së njëjtës familje që ishin vendosur në katër qeli burgu të izoluar nga njëra-tjetra. Importi i kripës ishte ndaluar, siç ishte bërë edhe me minierat e tyre të arit dhe argjendit. Qeveria e secilit rajon ishte angazhuar në një këshill oligarkik dhe të gjithë maqedonët që kishin mbajtur ndonjë zyrë në shërbim të mbretit, ishin urdhëruar, nën dhimbjet e vdekjes, të niseshin në mërgim drejt Romës, bashkë me fëmijët e tyre mbi pesëmbëdhjetë vjeç.

Shembull tjetër i ndëshkimit të pamëshirshëm ishte një qytet i Lesbos që kishte pranuar të mbante një admiral maqedon në port, duke e furnizuar edhe flotën me rezerva ushqimore. Qyteti u shkatërrua i tëri, ndërsa popullata u detyrua të kërkonte strehë shpëtimi diku tjetër. Tradhtarët dhe lajkatarët që ishin shitur për floririn romak, tani u tufëzuan tek tribunali, të cilin Roma e kishte ngritur me përparësi absolute mbi të gjitha çështjet politike, për të siguruar shërbimet e tyre dhe për të forcuar edhe më tepër pozicionin e saj. Patriotizmi i tyre tani shihej si krim, ndërsa plagët që kishin marrë në mbrojtje të shtëpisë dhe vendit të tyre tani shiheshin si veprime të pandershme.

Nga të gjitha anët e Ballkanit dolën këto këрма njerëzore (ata nuk mund

të mbanin emrin bijtë e shqipes). Secili prej tyre i kishte duart me njolla gjaku dhe pasuri të bërë me plaçkën dhe laçkën e fqinjëve të tyre. Ishin ata që njëherë e njëkohë ishin krenaria dhe forca e racës së Aleksandrit të Madh. Këshilli i të Dhjetëve vendosi në Romë fatin e Ballkanit, në një linjë të njëjtë me atë çfarë ne përjetuam në Konferencën e Paqes. Në rastin e aetolianëve, që e paraqitën çështjen e tyre përpara këtij organi, dimë se ishte bërë vetëm një kërkesë: cilat ishin parimet politike që justifikonin viktimat dhe me çfarë të drejte i bëheshin? Masakra, syrgjynosje, konfiskime pasurie, të gjitha ishin sanksione të miratuara dhe të vulosura zyrtarisht. Kjo ishte mënyra se si gjykohej mbi tërë ato toka.

Lista të gjata qytetarësh ishin bërë dhe paraqitur nëpër gjykata. Pastaj u shpërndanë letra në emër të zëvendëskonsujve (gubernatorëve) në Aetoli, Arkanani, Epir, Beoti, duke i komanduar ose veç e veç, ose të gjithë së bashku, që të niseshin drejt Romës për gjykim. Akejtë/Akeanët përjashtoheshin nga një dënim i tillë. Të tjerë shembuj të gjykimit të tyre ishin edhe këto: Neoni, udhëheqësi i beotianëve, i cili kishte rrezikuar për Perseun, dhe aetoliani Andronik, i biri i udhëheqësit të tyre, i cili e kishte shoqëruar babain e tij në luftë; atyre iu pre koka.

Tek i shkruaj këto radhë, më kujtohet mbyllja e Konferencës së Paqes. U bë festë e madhe për arritjen e fitores, ku u lëshua *pëllumbi i paqes*, i cili do t'i ngrohte vezët në Ballkan. U inskenuan lojëra madhështore dhe plaçkat e Maqedonisë së Filipit dhe Aleksandrit të Madh përbënë çmimin e ekspozitës në atë rast, përpara se të çoheshin përfundimisht në Romë.

Pali nisi udhëtimin e tij triumfues për t'u kthyer në Romë. Ai kishte menduar të kryente edhe një akt dramatik përfundimtar, përpara se të binte sipari i dramës ballkanike. Epiri do të ishte skena e kësaj pjese ku do të luhej drama. Me të arritur tek Dodona, ai qëndroi dhe bëri një pushim të shkurtër. Që andej, ai dërgoi urdhëra tek shtatëdhjetë qytete, lista e të cilëve ishte dhënë prej Sharapit të ri dhe ndihmësve të tij, që dhjetë prej qytetarëve udhëheqës të tyre të vinin tek ai menjëherë. Ai urdhëroi çdo qytet të mblidhte të gjithë floririn dhe argjendin, ku

ishin e ku nuk ishin, dhe ta sillnin tek qendra tregtare. Më pas, ai i shpërndau trupat romake tek çdonjëri prej këtyre shtatëdhjetë qyteteve dhe u caktoi orën kur do ta dorëzonin plaçkën e vlefshme. Të shtatëdhjetët dorëzuan gjithçka që patën, për t'i lënë vendin shkatërrimit dhe rrafshimit të plotë të atyre qyteteve. Njerëzit vetë, burra, gra, të rinj, fëmijë e pleq u mblodhën tufa-tufa dhe u detyruan me forcë të hipnin nëpër anijet *triremes*⁹³ dhe të niseshin si skllëvër për t'i shtuar shkëlqimin Romës, përgjatë hyrjes triumfuese të konsullit Pal në atë *qytet perandorak*. Njëqind e pesëdhjetë mijë ishte numri i këtyre njerëzve që u morën me vete dhe u kthyen në skllëvër. Kjo ishte një goditje ndaj njerëzve të atyre shtatëdhjetë qyteteve, të cilëve u ishte premtuar se, nëse do të dorëzonin arin dhe argjendin, asgjë tjetër nuk do t'i gjente.

Më në fund malet u përkulën dhe u përzien me gjërat e rëndomta të pazarit, siç ishin lopët e marra nga fushat dhe stallat, leshi i mbledhur nëpër tregje për t'u shitur e shpërndarë, përhapur, përtharë, shprishur, shpërbërë, rrënuar... Odet e Homerit u kthyen në këngë të harruara. Akili, në një figurë legjendare. *Perandoria botërore* e Aleksandrit dhe njerëzit shqiponjë të cilët nën drejtimin e tij fluturuan aq lart dhe aq larg, u zhytën në fantazmën monstër të “një historie që tashmë ishte stërthënë”. Siç pohon Eduard Giboni⁹⁴, nëse historia është “*pak më shumë se regjistrim i krimeve, gabimeve dhe fatkeqësive të njerëzimit*”, periudha të cilën e kemi trajtuar në mënyrë ndoshta jo dhe aq të përshtatshme që nga vdekja e Aleksandrit në vitin 323 para Krishtit deri në mbyllje të kapitullit, viti 167 para Krishtit, sigurisht është një prej kohërave që ka materialet më pjellore në të gjithë historitë e regjistruara që ka përjetuar njerëzimi. Megjithatë, kur shoh përpara në shekujt që vijnë zhvillimin e racës shqiptare, në mbyllje të këtij kapitulli më duhet të këshilloj lexuesit ta pranojnë pohimin e mësipërm me kujdes: Sepse, pas të gjitha këtyre që kemi thënë,

⁹³ *Trirema* (nga latinishtja *triremis*, fjalë për fjalë “tre-rrentarët”) ishte një lloj anije luftarake e epokës helene, e përdorur në marinat e qytetërimeve të lashta në Mesdhe, në veçanti nga fenikasit, grekët e lashtë dhe romakët. (Shënimi im – MB)

⁹⁴ *Eduard Giboni* (*Eduard Gibbon*) (27 prill 1737 – 16 janar 1794) ishte historian dhe deputet në parlamentin anglez. Vepra e tij më e rëndësishme, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (Historia e rrënimin dhe rënies së Perandorisë Romake) u botua në katër vëllime mes viteve 1776 dhe 1788. (Shënimi im – MB)

siç na mëson Plutarku i madh aq bukur: *Historia përsërit vetveten.*

“ME MALET, AI NA KUJTON KOHËT KUR PERANDORIA ISHTE
MBYTUR, USHTRIA PERANDORAKE MASAKRUAR PREJ ARMIQVE
BARBARË DHE ESHTRAT E TË VRARËVE BËRË KAPICË NËPËR
KODRA.”

XIX

SHQIPONJAT SHQIPTARE NË PERANDORINË ROMAKE

Nga mbyllja e kapitullit të fundit deri në hapjen e këtij në vijim, pra, që prej viti 167 para Krishtit deri në vitin 268, kanë kaluar katër shekuj e tridhjetë e pesë vjet. Kjo është afërsisht koha që përfshihet midis dy datave të tjera të rëndësishme në historinë e Shqipërisë dhe, pikërisht, që nga koha kur ajo u pushtua prej turqve, deri në kohën e pavarësisë së saj, njëzet e pesë vjet të shkuara,⁹⁵ ose për të qenë më i saktë deri më 28 nëntor 1912. Jo se kjo ka ndonjë rëndësi të veçantë, por prapëseprapë shënon dy epoka të gjata dhe të zymta në harkun kohor dymijëvjeçar të historisë së saj, thuajse tërësisht në varësi dhe vuajtje të plotë të shkaktuar nga fuqitë e huaja.

Këto katërqind e tridhjetë e pesë vjet mund të kalojnë shkurtas në retrospektivë. Kapitulli i fundit u mbyll me një përshkrim të shkatërrimit të shtatëdhjetë qyteteve të Epirit. Straboni, duke shkruar në kohën e Augustit, kur Roma arriti pikën më të lartë të lavdisë së saj, do të thoshte për atë vend lumëmadh:

⁹⁵ 1912 – 1937 Vihet re se ky libër është shkruar në vitin 1937, kohë kur Eriksoni mori pjesë në festimet e 25-vjetorit të Shpalljes së Pavarësisë. Është për t'u theksuar se ai duhet të ketë punuar për këto libra që në atë kohë, dhe më pas ka vijuar me veprat e tjera, pas largimit përfundimtar nga Shqipëria (Shënimi im – MB)

“Në shekujt e kaluar këta njerëz, edhe pse të paktë në numër dhe të panjohur, edhe pse nën shkëlqimin e sunduesve të tyre, nuk ishte e vështirë t’i gjeje ku i kishin kufijtë e tyre. Në pjesën më të madhe, ky vend është kthyer tani në fshatra dhe qytete të shkretuara nga zelli më i madh që pushtuesi mund të ketë. Asgjë nuk ka përparuar, përveç shkatërrimit të poshtër të vendit, shkatërrim që e kishte fillimin shumë kohë të shkuara, por që ende nuk ka pushuar në shumë pjesë të vendit, për arsye të rebelimit të njerëzve të tij”.

“Edhe romakët i kanë dërguar ushtritë në shtëpitë e këtyre njerëzve, sikur të ishin vetë zotërit e këtyre shtëpive”, shkruan Polibi duke ndjekur të njëjtën linjë.

Në Iliri kalonte e famshmjia *Via Egnatia*, e cila prekte dy porte të Adriatikut, Apoloninë dhe Durrësin. Dy degët bashkoheshin në lumin Shkumbin, afër qytetit të tashëm Peqin, kalonte nëpërmjet Skampës (Elbasan) drejt liqenit të Ohrit në lindje, në Manastir, Selanik dhe Konstandinopojë apo Bizant. Në fillim kjo ishte ndërtuar kryesisht si një rrugë ushtarake, për të ndihmuar kalimin e trupave në Maqedoni, Trakë, në Ujëmbledhësin e Danubit, Propont, Bosfor dhe Detin e Zi. Prandaj ishte një prej arterieve më të mëdha dhe më të përdorshme të Perandorisë Romake. Për këtë arsye Apolonia dhe Durrësi u bënë porte shumë të rëndësishme dhe mirëfilli romake. Aty kishte edhe qytete të tjera bregdetare siç janë Orikumi, Amantia, Finiqi, Butrinti dhe Ambrakia, të cilat ishin begatuar sepse u shërbenin nevojave të Romës.

Përsa u takon pjesëve të brendshme të këtyre provincave, ato mbetën krejt ashtu siç ishin kur u morën prej romakëve. Pushteti administrativ vendas ushtrohej prej parisë, me miratim dhe leje të autoritetit romak. Puls i perandorisë kurrë nuk ua trazoi gjakun. Pasuria dhe kultura e tyre, qytetërimi, asnjëherë nuk arritën deri tek dyert e fshatrave të tyre të vetmuara. Me aq sa na jep historia, nuk ishte bërë as ndonjë përpjekje për të risjellë begatinë në tokat e tyre ose për të rindërtuar qytetet dhe fshatrat e shkretuara. Gjërat kryesore që Roma kërkonte prej provincave, pa bërë asnjë lëshim, ishin tri: pagesa e haraçeve ose taksave, kryerja e detyrimit ushtarak dhe respekti ndaj autoritetit romak.

Për t'i realizuar sa më mirë këto, ata i vunë rëndësi të madhe Ballkanit, aty ku është edhe interesi ynë në këtë libër, pra Ilirisë, Maqedonisë dhe Epirit. Për të siguruar zbatimin e këtyre tri pikave, garnizonet romake ishin vendosur brenda zonave të arritshme lehtë në çdo pjesë të perandorisë. Rrugët romake u shtrinë në çdo drejtim, për t'u mundësuar lëvizshmëri më të madhe këtyre garnizoneve kudo që u nevojitej të shkelnin. Për të zgjidhur mosmarrëveshjet, në qendra të ndryshme kishte gjykata që funksiononin rregullisht; po ashtu, njëhej përherë e drejta për të apeluar në Romë. Jashtë këtyre kërkesave, atyre popujve u mbetej shumë pak për të menduar se i takonin perandorisë më të madhe të botës kësaj Mjeshtreje të Botës, e vendosur përmbi shtatë kodrat e saj.

Thënia e Tacitit "*Provincat janë pushtuar prej gjakut të provincave*" ishte njësoj e vërtetë sa edhe vetë mënyra se si qeveriseshin ato. Në mënyrën më të pamëshirshme, qoftë romake apo ballkanike, popullsia rurale qe asgjësuar ose qe mbledhur si bagëti dhe më pas dërguar nëpër qendra më të mëdha, duke e lënë vendin të kthehej në rrahnajë të egërsuar e shterpë. Durrësi u kthye në një koloni romake. Legjionarët e Antonit, që ishin vendosur në feramat italiane pasi ishin hapërdarë andej këndeje, shprehën besnikërinë e tyre ndaj komandantit të vjetër, por u dëbuan me nxitim në Durrës, i cili u bë në fakt: "*Colonia juris Italici*", ose siç do ta perifrazonim më mirë sot, një *koloni penale*. Një prej legjioneve të Cesarit, i rekrutuar në Maqedoni, bashkë me disa rekrutë të tjerë nga Kreta, ishin sjellë në Durrës dhe aty u ishte dhënë tokë.

Ka qenë e pamundur që prej skllëvërve të sjellë në Romë prej Epirit, Maqedonisë dhe Ilirisë të mësohet se sa ka qenë numri apo fati i tyre pas mbërritjes aty. Përpara epokës së Augustit, trafiku i skllëvërve arriti përmasa të frikshme. Guvernatorët bashkëpunonin me tregtarët e skllëvërve duke ndarë aksione dhe nxitur kështu një numër sa më të madh për t'u dhënë dorë provincave të tyre. Kështu, në shumë raste, rritej trysnia për të nxitur rebelimet, që pastaj këto të përdroreshin si shkak për marrjen në zotërim të tërë bashkësisë ku ndodhte rebelimi, duke justifikuar kështu rrëmbimin e tyre dhe dërgimin në Romë. Me kohë, kur tregu u ngop kaq

shumë me sklevër sa çmimi ra thuajse në asgjë, u sajuan masa nga më të ndryshmet për të reduktuar mbivlerën. Festa edhe më të mëdha organizoheshin me shfaqje të egra betejash të gladiatorëve në arenat romake. Këto ishin forma të eliminimit të tyre dhe forma argëtimi në ditët e *festave romake*. Për shkak të kohës së kërkuar për seleksionimin e tyre, duke përzgjedhur dhe shpërndarë sklevër midis miqve të Titusit në Fronton, 12.000 u lanë të vdesin nga uria. Prej mijërave të kapurve, thuhet se një pjesë e made morën fund në kthetrat e Flav Jozefit (Flavius Josephus). Një numër i madh sklevërish ishin vënë nën armët e Perandorisë.

Qendrat e mëdha për tregtinë e sklevërve qenë më parë Bizanti dhe Delosi, një ishull i vogël në grupin Ciklades. Pas betejës së Pidnas, kjo u bë qendër e madhe për mbajtjen e turmave të pafund që kishin dalë nga rrjeta maqedone në atë kohë. Tashmë ishin mijëra e mijëra syresh të cilët Filipi dhe paraardhësit e tij i kishin marrë si pengje të luftës. Të gjithë këta u bënë plaçkë lufte për romakët, pa asnjë proces marrjeje në dorëzim. Por një masakër e ndërmarrë në vitin 87 para Krishtit dhe një mësymje piratësh në vitin 69 po ashtu para Krishtit, e shkatërruan edhe qytetin, edhe tregun. Që prej asaj kohe, qendra e kësaj tregtie, e cila me rritjen e Perandorisë Romake deri në përmasa botërore u zgjerua pa fund, u vendos në Ostia dhe Puteoli. Prej aty bëhej shpërndarja e sklevërve. Kjo ishte diçka shumë e ngjashme me atë që ndodh sot me bagëtinë në Qendrën e Stokut në Çikago, e cila furnizon thertoret për tregjet e botës. Britania, Galia, Spanja, Kartagjena, Siria, Traka, Frygjia, Skitia, Ujëmbledhësi i Danubit me tërë ujërat e përgjakura, ishin kthyer në rrjeta sklevërish që shërbenin për të ushqyer rrjedhën e përgjakur të perandorisë, e cila mbartte tashmë simptomat e kalbjes dhe shpërbërjes.

Romakët tanimë nuk i bënë luftërat vetë, nuk gjendeshin vetë në çdo front, madje as fushat dhe kopshtet e tyre nuk i punonin më. Ata nuk e harxhonin më kohën duke u marrë me çështje biznesi e pune, por me kënaqësi të pafund, çka i çoi deri në shturje të plotë. Kjo mënyrë jetese po trashëgohej brez pas brezi. Të gjitha çështjet e rëndësishme të jetës u ishin lënë qytetarëve të lirë ose sklevërve. Me kohë popullata skllave u bë përbërësi mbrojtës i botës romake.

Kur ajo u shkatërrua dhe ra brenda si një shtëpi të cilën me kohë e kishte brejtur tenja dhe po e kthente në pluhur, ishte kjo kategori njerëzish, skllëvër të poshtëruar, të papërshtkrueshëm, të çnateralizuar dhe shkombëtarizuar që i dolën zot më në fund asaj për të ndërtuar një botë të re. Sepse diçka kishte ndodhur me këtë trup të paardhur ende mirë, të rritur me dhimbje dhe mjerim. Nuk ishte asgjë tjetër, veçse fuqia e përshpejtuar e fesë së krishterë. Kombinacioni ishte i përsosur. Njëri ishte qiriri, tjetri ishte flaka. Njëri ishte vdekja, tjetri ishte ringjallja shpirtërore. Këtu kishte një varg gjërash shumë më të gjatë e më të madh për nga rëndësia, se ajo që ndodhte në Jeruzalem. Këta miliona skllëvër nuk kishin kombësi, nuk kishin as vend, nuk kishin tradita, as shtëpi, as rroba që do t'i ngarkonin, nuk kishin besnikëri ndaj askujt, përveç atyre që ua falnin vetë zemrat. Ata ishin në çdo rrjedhë të jetës, por jo në vetë jetën. Ata radhiteshin që nga oborri deri tek kurtizanët, prej pallateve deri tek shpellat nëpër faqet e maleve. Ata ishin në rrjedhjen e vrullshme të çdo arterieje të perandorisë deri larg në bregdet, ku përplaseshin baticat dhe zbaticat. Ata ishin forcat e paemërta, pasionante, të vrazhda, që mbanin në vetvete urrejtjen dhe frikën, që zgjoheshin si uragan dhe vdisnin papritmas si dallga e detit që tërhiqet në zbaticë. Për plagën e tyre të lënduar dhe etjen e pashuar për jetesë, *Historia e Ungjillit* ishte për ta si pomadë e ëmbël dhe shëruese, e dërguar nga qielli.

Ishte kaq shumë për skllëvërit! Por aty kishte edhe një tjetër fushë, të ndërsjelltë me këtë, dhe si e përgatitur krejt për farën e *Ungjillit* që u sigurua në provincat romake. Athina? Jo! Ajo ishte ruajtur nga kamzhiku, zgjedha, vreri, helmi. Roma kishte qenë përherë mbrojtëse e begenisshme e saj. Perandorë, senatorë, konsuj vinin aty si të ishin pelegrinë që ofrojnë sakrificë mbi altarët e saj. Vizita e Neronit ishte famëkeqe. Por ata ishin zvetënuar prej tregut zullumqar të skllëvërve, prej dashurisë së tyre për floririn, prej mënyrave të paskrupullta dhe të panumërta me të cilat ata fitonin. Për babëzinë e tyre ndaj djallit të verdhë që ata adhuronin, Petroni thotë se ata “do të kapnin një çerek qindarke në një copë bajge me dhëmbë”. Ai gjithashtu shton: “Plumbi kthehet në flori në duart e tyre”. Në provinca të tjera, ku interesat tona në këtë libër janë më të mëdha, njerëzit jetonin si kolonë në mes

të rrënojave të qyteteve dhe fshatrave të tyre të lashta. Aty ishte tërë krenaria e tyre për racën e lashtë, e shtrirë përdhe në pluhurin e perandorisë. Por aty ishte edhe një fushë aq pjellore për të mbjellë *Ungjillin*.

Tipari vërtet i dallueshëm i tërë kësaj situatë që ishte zhvilluar kaq mrekullisht në lëvizjen e madhe fetare të historisë, ishte përshtatja e veçantë e njerëzve ndaj kësaj lëvizjeje. Unë e përshekruaj këtë me tërë nderimin që kam, por besoj se edhe Galileu do ta kishte bërë këtë po të gjendej në rrethanat e apostullit Pal. Ai ishte tepër i thjeshtë, tepër i nënshtruar, pa asnjë lloj agresiviteti në natyrën e tij. Ai ishte një njeri i bindur dhe e shihte mirë se si po zhytej perandoria në thellësitë e errëta të korrupsionit moral, të vetëshkatërrimit që po e përpinte dhe po e çonte drejt një honi të thellë. Në vend të çdo Pilati që duhej gjykuar, gjendej një legjion. Përveç kësaj, *Ungjilli* i tij ishte tepër i thjeshtë, tepër natyral, tepër i dhimbsur, i butë, i dashur, falës... Por e tërë kjo do të humbiste mes furtunës së Romës pagane, vrazhdësisë më të skajshme dhe marrëzisë së fuqisë së pashpirt. Jezui i Nazaretit do të kishte bërë një shfaqje pa vlerë po të shfaqej si gladiator në një arenë romake ose si pishtar martiri që do të ndriçonte në kopshtet e Neronit. Shfaqja e tij nuk do të kishte qenë aspak më e ndritshme se ajo e disa skllëvërve që e rrethonin.

Pali ishte ndryshe – aq i ndryshëm sa nata me ditën. Ai ishte mendjemprehtë, i zgjuar, i sjellshëm, një burrë shteti, i aftë të luajë shpatën me më të aftët prej kundërshtarëve të tij. Ai ishte një dramaturg i mrekullueshëm, dinte si të dramatizonte çdo situatë, çdo përvojë të shpirtit njerëzor. Ta dëgjoje atë në Maqedoni midis njerëzve të tij të varfër dhe në zillëk, të zhveshur nga mbretëria e tyre, nga pasuria, pushteti dhe krenaria njerëzore, ishte diçka hyjnore. A nuk e dëgjoni atë duke dramatizuar atë përvojë të tmershme për ta? Ju jeni përndjekur, shtëpitë tuaja ju janë grabitur, jeni shpronësuar nga tokat tuaja, familjet tuaja janë shkapërderdhur veç e veç, të afërmit dhe fqinjët janë transportuar si kafshë drejt tregjeve të Romës perandorake. Ju, të afërmit e të madhit Aleksandër, çfarë nënshtrimi, tragjedi, dëshpërimi! Por më lini t'ju pëshpëris një sekret të madh në veshë: Ajo perandori e madhe pagane ka rënë keq. Fuqia e saj perandorake është shterur, sunduesit e saj

që e quajnë veten zota dhe pranojnë nderime hyjnore, janë vetëm trupa njerëzish të korruptuar. Ata do të dobësohen, shkatërrohen, shkrirohen dhe, më në fund, rrëzohen. Zëri i tyre perandorak do të bëhet aq i humbur sa një pipëz bariu midis maleve, në atë ditë të madhe kur Jezui ynë hyjnor të zbresë nga qielli për të vendosur *Mbretërinë* e tij *Universale*. Sepse Zoti e ka lartësuar atë së tepërmi dhe i ka dhënë një emër që është mbi çdo emër tjetër. Në emër të Jezuit, para të cilit përkulet gjithkush, edhe gjërat e qiellit, edhe ato të tokës, edhe çdo gjuhë, ai u rrëfen se Jezu Krishti është Zoti. Pastaj me mjeshtri të pakrahasueshme ai bëri një kthim personal ndaj argumentit, duke vënë veten bash krah për krah këtyre njerëzve të Maqedonisë.

A e keni përjetuar humbjen e të gjitha gjërave? Unë po. Dhe çfarë llogaris unë në humbjen time? Asgjë! Asgjë më shumë, në krahasim me atë çfarë kam fituar – fisnikërinë e Zotit, fuqinë e të ringjallurit, njohjen e të vërtetës hyjnore. “Syri nuk i ka parë, as veshi nuk i ka dëgjuar, madje as nuk kanë hyrë në zemrën e njeriut gjëra të cilat Zoti i përgatit për ata që e duan atë”. Me një gjuhë të tillë të shpresës së artë të premtimit, Pali u end poshtë e lart në këtë mbretëri të rrënuar, të shkatërruar, të goditur të Maqedonisë, duke nxitur shpirtërat e njerëzve.

Yonderi është një fshat ku banorët bënin shitjen me shumicë dhe furnizimin me sklevër të pazarit të Ostias dhe Puteolit, ndërsa garnizonet romake kishin marrë shtëpitë e tyre dhe tokat me bahçe duke ua përdhosur vatrat⁹⁶ e tyre me imazhe të çuditshme, duke ua lëruar fushat e tyre, të cilat në një mijë vjet nuk kishin njohur duar më të çuditshme. Qytetshtetet krenare, dikur të qeverisura prej mbretërve të fuqishëm, si Akili, Agamemnoni, Ajaksi, Menelau, heronjtë epikë të qyteteve të arta dhe të mermerta, tani ishin bërë si të varrosura, të mbuluara me gjemba të egër

⁹⁶ *Ardhja e Dytë e Krishtit ose Parouzia* është kthimi i prituri i Jezu Krishtit nga Parajsa në Tokë. Kjo profeci gjendet në ungjillin kishtar dhe është pjesë e eskatologjisë kristiane. Ngjarja që pritet të ndodhë, parashikohet në profecitë mesianike biblike. Opinioni në lidhje me natyrën e Ardhjes së Dytë të Jezuit janë të ndryshme mes kategorive kristiane dhe, ndonjëherë, edhe mes individëve kristianë brenda këtyre kategorive. Për shembull, në shumicën e versioneve në anglisht të *Nicene Creed* që përdoret edhe sot, ndodhet shprehja: “Ai [Jezui] do të kthehet përsëri me lavdi për të gjykuar të gjallët dhe të vdekurit, dhe mbretëria e tij nuk do të ketë fund. Ne presim ringjalljen e të vdekurit dhe jetën që të vijë në tokë. Amen!”. (Shënimi im – MB)

dhe shkurre. Çakallët kacafyteshin mbi ato rrënoja që populloheshin prej lepujsh të frikësuar që kapeshin aq lehtësisht. Në një shkretëtirë të tillë egërsie, profeti Pal, pararendësi i Zotit, i një Zoti të Lavdishëm, ndalon në një bujtinë anë rrugës, i thërret të dilyn nga ku ishin fshehur të ikurit në panik, të fshehur dhe të tmerruar nga përbuzja dhe urrejtja romake dhe, ashtu siç qëndronin rreth tij, u shpalli atyre *Parousian*, ardhjen e shpejtë të Zotit të tyre dhe bekimin e patregueshëm që ai do të shpërndante midis tyre hyjnisht, me duar të plotfuqishme, të tejmbushura me pasurinë e qiellit. Duke i njohur *shqiptarët*, siç i njoh unë të jenë, aq të zotët për ndëshkim, nëqoftëse do të dalë në dritë e kaluara e tyre, unë jam i sigurtë që një tjetër *Libër i Martirëve*⁹⁷ do të sigurohet për analet e Eklezisë.

Por le ta ndjekim këtë njeri në Romë. Ai nuk ishte ndonjë gjë për t'u parë. Një hebre i vogël, këmbështrembër. Me flokë të rëna, fytyrë të mbuluar nga mjekra, i dobët, me sy të përlotur, vetulla thellësisht të zeza që takohen përmbi hundën sqep si shqiponjë, i veshur me një gunë leshi të ashpër. Si çadërbërës, duart e tij ishin gunga-gunga dhe me nyje prej punës së ashpër. Ky burrë, Pali pra, i lindur *Sauli i Tarsusit* u soll në Romë i marrë peng, sepse kundërshtonte gjykatat provinciale të cilat i bënin privilegje çdo qytetari të Romës. Çështja e tij rishikohet prej gjykatës perandorake dhe ai shpallet i pafajshëm. Imagjinoni çfarë sensacioni do të shkaktonte ky burrë në atë botë nëntokësore skllëvërisht që fshiheshin nën katakombet e Romës? Aty kishte njerëz nga Maqedonia, nga Epiri, nga Iliria, pasardhës të mbretërve dhe princave, shumë prej të cilëve tani fshinin plehrat e rrugëve të qytetit.

Gra dhe vajza, bashkëshorte dhe motra, bija të së njëjtës prejardhjeje, të së njëjtës trashëgimi nuk shërbenin vetëm në kthinat e aristokracisë romake, por edhe në dhomat e tyre të fjetjes, si skllave për të shuar epshet e tyre të pashuara. Virgjëresha që përdhunoheshin në oborret e Neronit prej burrave kafshë e egërsira,

⁹⁷ *The Book of Martyrs* (Libri i Martirëve) nga Xhon Foksi (John Foxe) është një tregim për martirët e krishterë gjatë gjithë historisë perëndimore që nga shekulli I deri në shekullin XVI, duke nënvizuar vuajtjet e protestantëve anglezë dhe proto-protestantëve që nga shekulli XIV deri në sundimin e Maryt I, i botuar për herë të parë në vitin 1563. (Shënimi im – MB)

gra dhe fëmijë që u hidheshin luanëve në Koloseum për kënaqësinë e turmave në festat e ditëve të pushimeve, tufa njerëzish të lëshuar si lepuj nëpër pyje dhe fusha ose si dhelpira në guvat e tyre, për të ushqyer dhomat e tyre të torturës dhe për të zbukuruar rrobat e tyre të neveritshme. Dhe kështu lind pyetja, a nuk kishte rrugë tjetër aty? Kjo rrugë pa krye dhe rrjedhojat e saj do të diskutohen në kapitujt që vijjnë më pas.

HISTORIA E NGRITJES SË KRISHTËRIMIT NGA SKLLEVËRIT E KATAKOMBEVE TË ROMËS DERI NË TRIUMFIN PËRFUNDIMTAR GJATË SUNDIMIT TË KONSTANDINIT TË MADH, KËTIJ EPOKËBËRËSI, SIÇ ËSHTË PROVUAR TË JETË NË FORMËSIMIN E HISTORISË EDHE NË LINDJE EDHE NË PERËNDIM, NUK DO TË FUTEJ NË FAQET E KËTIJ RRËFIMI NËSE AI NUK DO TË ISHTE BIR I KËSAJ RACE TË QUAJTUR SHQIPTARE.

XX

NGA SKLLAV NË PERANDOR

Për të kaluar nga mjerimi dhe katastrofa që lamë në kapitullin e fundit tek fronet dhe perandorët, na duhet të vëmë në gjumin e vdekjes më shumë se katër shekuj. Gjatë kësaj periudhe, popullsia e skllavëruar nga Maqedonia, Epiri, Iliria dhe qendra tjera të trungut racor me të cilat merret ky libër u përthithën brenda jetës së Perandorisë Romake. Pjesa më e madhe e materialit të shkëlqyer ka humbur. Ata mund të hasen në punë, tek fshijnë plehrat nëpër rrugë, duke luftuar si gladiatorë, në fusha, duke punuar në pronat e aristokracisë rreth e rreth qytetit. Për gratë, ndoshta, sa më pak të flitet, aq më mirë. Nënata, gratë, motrat dhe bijat e kësaj race kanë zënë një vend shumë të veçantë, diçka që fatkeqësisht e gjejmë shumë rrallë në këtë gjini diku tjetër. Për to Roma me veset, vrazhdësinë e saj të madhe dhe zvetënimin gjatë asaj periudhe do të thoshte një tmerr i patregueshëm, përherë i pranishëm për mijërat e kësaj race. Por si skllavë dhe shërbëtorë, fatmirësisht ata janë njerëzit që kanë pjesë në bekimin e fesë së krishterë, e sjellë tek ta nga shën Pali dhe apostujt e tjerë.

Në katakombet e Romës kishte kisha të vogla, vende të shenjta adhurimi,

faltore, gurë në formë katrore për vajin e bekuar me të cilin mbaheshin ndezur llambat regëtuese; piktura të gjalla në mur që përshkruanin Palin dhe Pjetrin. Këto rrëfejnë histori tjetër. Një histori e Parouziasit me të cilin Pali nxiti një delir të pasionit shpirtëror, ngarkoi shpirtërat e këtyre skllëvërve të paemërt me një frymëzim të tillë hyjnor sa ta bënte edhe atë më të dobëtin dhe më të pandihmuarin përçmues ndaj të gjitha dhimbjeve dhe torturave pagane, fëlliqësisë së patregueshme dhe zhulit; ai bëri që ky njeri të ngrihet mbi të gjitha këto për t'u martirizuar e glorifikuar, duke sjellë mrekullinë dhe lavdinë që rrezatojnë ndritshëm si ëndërr mbi qytetërimin tonë.

Historia e ngritjes të Krishtërimin nga skllëverit e katakombeve të Romës deri në triumfin përfundimtar gjatë sundimit të Konstandinit të Madh, këtij epokëbërësi, siç është provuar të jetë në formësimin e historisë edhe në Lindje edhe në Perëndim, nuk do të futej në faqet e këtij rrëfimi nëse ai nuk do të ishte një bir i kësaj race të quajtur *shqiptare*.⁹⁸ Dhe këtu sërish ndeshim një prej kapitujve më të mrekullueshëm të historisë së pabesueshme të këtij populli.

Ajo fillon në mënyrë shumë të thjeshtë dhe të zakonshme. Në vitin 249 të erës së re, një farë Desio, i lindur në një krahinë të njohur si Panonia, e cila i takonte mbretërisë së Filipit të Maqedonisë, ishte dërguar prej një Filipit tjetër, perandor romak, për të nënshtruar një rebelim të miqve dhe të afërmeve të tij. Gjatë rrugës, trupat e tij të pakënaqura dhe kryengritëse kundër perandorit, rebeluan dhe vendosën ta bënin Desion perandor në vend të tij. Shumë shpejt Filipi u mund dhe u vra dhe ky bir shqiponje, i lindur nga një fshtar i shtypur, u bë Klaud Augusti (Klaudius Augustus) dhe u vu në krye të Perandorisë Romake.

Mbretërimi i tij zgjati vetëm dy vjet dhe pa ndonjë ngjarje për t'u shënuar. Ai i persekutoi të krishterët duke ndjekur një linjë të fortë të përvijuar mirë, bëri emër të madh në një fushatë kundër persianëve, por humbi jetën në një përpjekje për të përzënë gotët, të cilët kishin pushtuar zotërimet e tij. Kjo ishte një prej fatkeqësive

⁹⁸ Shqip në origjinal.

që ndodhnin në atë kohë kur ata i udhëhiqnin vetë trupat në betejë. Klaudi II që pasoi atë, në të njëjtën mënyrë, me një ushtri që ishte me përbërje në shumicë ilire, me një përzierje ushtarësh prej fqinjëve dhe farefisit, u tregua më i suksesshëm kundër gotëve. Në dy betejat e ashpra dhe të përgjakshme, ai gati ia doli të zhdukte ushtrinë e tyre të stërmadhe, e cila numëronte afro treqind mijë burra. Ai ra viktimë e një kolere që shpërtheu midis të arraturave të ushtrisë gote, pasi kishte shërbyer dy vjet. Karakteri i tij u vlerësua prej Senatit Romak me këto fjalë:

Klaudi August, *tu frater tu pater, tu amicus, tu bonus, senator, tu vere princeps*.⁹⁹ Për një ilir barbar, të fitojë një nderim të tillë prej Senatit Romak ishte vërtet një arritje e madhe. Aureli I ishte një tjetër ilir që e kaloi të shumtën e kohës në fushëbetejat anembanë perandorisë. Ekspedita e tij më e famshme ishte ajo kundër Zenobias, mbretëreshë e Palmirës¹⁰⁰. Thuhet se ai ka vrarë me dorën e vet në betejat e tij të pafund jo më pak se tetëqind burra. Në hyrjen e tij triumfale në Romë, ai ekspozoi të kapurit e pesëmbëdhjetë vendeve të ndryshme, që i kishte pushtuar dhe ia kishte bashkëngjitur perandorisë. Edhe pse ishte ushtar i shquar, thuhet se ai ishte njeri bujar ndaj të varfërve; vendosi shumë ligje të rëndësishme në statutet e shtetit dhe zbukuroi kryeqytetin. Vdekja e tij erdhi si rezultat i një konspiracioni. Probi, iliri tjetër që do të bëhej perandor, u përqendrua më shumë në mbajtjen e standardit që kishin vënë paraardhësit e tij. Babai i tij kishte qenë kopshtar por, qëkurse u fut në ushtri, u kthye në një tribun. I biri e mori atë gradë në moshën njëzet e dy vjeçare. Ai u dallua për ndershmëri, trimëri, guxim, moderacion dhe mëshirë... Ai veshi veladonin perandorak falë mbështetjes së ushtarëve të tij. Fushata e tij u zgjerua në Siri dhe në kufi me Egjiptin. Persia i ofroi atij paqe dhe jo luftë. Ai kalonte shumë prej kohës së tij, kur nuk ishte i zënë me fushata ushtarake, në vendlindjen e tij,

⁹⁹ Latinisht: "Ju jeni vëllai, babai, miku ynë më i mirë, jeni një senator dhe princ i vërtetë."

¹⁰⁰ *Zenobia* (240 – 274) ishte mbretëreshë arabe e shekullit të tretë e Perandorisë Palmirene në Sirinë Romake. Ajo udhëhoqi një revoltë të famshme kundër Perandorisë Romake. Duke qenë gruaja e dytë e mbretit Septimi Odaenati, Zenobia u bë mbretëresha e Perandorisë Palmirene pas vdekjes së Odaenatit në vitin 267. Që nga viti 269, Zenobia e zgjeroi perandorinë, duke pushtuar Egjiptin dhe duke dëbuar prefektin romak Tenagino Probi, të cilit iu pre koka pasi udhëhoqi një përpjekje për të rimarrë territorin. Ajo sundoi mbi Egjiptin deri në vitin 274, kur u mund dhe u mor peng në Romë nga perandori Aureli. (Shënimi im – MB)

në Iliri, dhe iu përkushtua përmirësimit të bujqësisë duke rindërtuar qytete dhe fshatra që ishin shkatërruar. Ai planifikoi të drenazhonte ujërat dhe të bënte zona të lërueshme, të kultivueshme e pjellore. Ngaqë përdorte ushtarët e tij për këtë punë me të cilën ata nuk ishin mësuar, ata rebeluan, e vranë dhe pastaj ngritën një monument gjigand mbi trupin e tij me mbishkrimin: *Hic, Probus imperator, vere probus, situs est, victor omnium, gentium, barbarum, victor etiam tyrannorum*¹⁰¹. Kështu lista vazhdon me tre sundimtarë të tjerë, ndër të cilët Karusi u çmuua lart për shumë virtyte të çmuara pas vdekjes. Po t'i mbledhim bashkë, ata janë trembëdhjetë. Trembëdhjetë perandorë romakë me gjak ilir. Për të qenë në rregull me shënimet e vërteta historike, po japim emrat e tyre:

Decio, Klaudi II, Aureli, Probi, Çari, Karini dhe Nemeriani, djemtë e tij, Diokleciani dhe Maksimiani, Konstandin Klori, Galeri, Konstandini I (i Madh), dhe Licini. Linja e Konstandinit vazhdoi edhe në Perandrinë e Bizantit. Por le të ndalemi këtu në historinë e Dioklecianit. Jeta e tij filloi në mënyrën më të thjeshtë. Prindërit e tij ishin skllëvër, kujdestarë në shtëpinë e një senatori romak. I ati punonte si noter i nënshtruar. Vendi i lindjes së tij ishte një fshat i quajtur Dioklecian, apo Antivari, në rajonin e Salonës, jo larg nga qyteti i sotëm Spalato¹⁰². kryeqyteti i Dalmacisë. Diokleciani ishte i pari në historinë e rojeve pretoriane që vrau vrasësin e perandorit Nemerian, një komandant i rojeve dhe vjehrri i vetë perandorit. A kishte të bënte kjo me atë apo jo? Dihet që ishin ata vetë, pretorianët, të cilët me forcën e shpatave të tyre e shpallën atë perandor. Dhe shpatat i dhanë atij autoritetin e merituar, siç kishin bërë ndaj paraardhësve të tij ilirë.

Diokleciani u bë kështu perandor në vitin 284 dhe vazhdoi deri në vitin 305, kur në mënyrë vullnetare dha dorëheqje. Fama e tij në histori është e lidhur kryesisht me persekutimin e tmerrshëm që u bëri të krishterëve gjatë sundimit të tij dhe për të cilët, natyrisht, ai ishte plotësisht fajtor. Këtë unë e vlerësoj si një prej

¹⁰¹ Këtu prehet perandori Probi, një njeri vërtet i shkëlqyer në çdo situatë, zot mbi të gjithë popujt, luftëtar kundër tiranisë dhe egërsisë.

¹⁰² Qyteti i sotëm, Split, në Kroaci

padrejtësive të mëdha të historisë. Prandaj them se ai meriton të studiohet si një sundimtar dhe persekutor i madh.

Në fillim, siç e sollën rrethanat e Perandorisë Romake, këtij ushtari të ashpër iu dorëzua skeptri i autoritetit më të lartë të shtetit. Këto rrethana nuk ishin aq të lumtura. Që nga vdekja e Augustit, në vitin 14 të erës së re, deri në vitin 284, pra 270 vjet, këto nuk përbëjnë një jetë të gjatë për një perandori. Dhe prapëseprapë, brenda kësaj kohe Perandoria Romake kishte rënë që nga maja më e lartë e madhësisë ku e kishte lënë Augusti i Madh, deri në kushte të tmerrshme demoralizuese. Vëset, shthurja, luksi, përtacia, vetëkënaqësia, epshi kishin shkatërruar intelegjencën romake. Shterimi financiar për shkak të veprimeve ushtarake në hapësira kolosale anembanë perandorisë kishte përtharë burimet e veta. Taksat ishin bërë një barrë e papërbalueshme mbi jetën e saj industriale. Sajesat retorike ishin bërë aq të pavlefshme, sa askush nuk i dëgjonte më. Në periudhat e mëparshme, forca e vendit bazohej në qytetet, qytezat dhe fshatrat e zhytura në bollëk. Por tani ndodhi ashtu siç ndodh me korporatat e mëdha industriale që për të mbuluar defiçitet, shpenzojnë aq shumë sa nuk mbetet më asgjë në arkë. Klasa e mesme, fati modest i së cilës do të thotë siguri dhe lumturi, kishte falimentuar. Pushteti politik, i cili në ditët e Augustit kishte qëndruar i pasfiduar dhe suprem mbi një botë të pafund perandorake, me rrënjë të ngulura në tri kontinente, tanimë ishte tkurrur e kthyer në hije, fantazmë. Rrugët perandorake që kishin qenë si tuba të mëdha ku rridhte tregtia dhe pasuria e pafund e perandorisë, tani ishin mbushur me banditë dhe plaçkitës, duke bërë atë çka mendonin ata se ishte më e mira për t'i bërë ato të pasigurta. Brenda vetë qytetit perandorak, edhe mermeri i varreve të heronjve të saj zhvishej dhe plaçketej pa as më të voglin turp. Shtimi i popullsisë shënonte rënie, pasi familja po shturej, shkatërrohej dhe zvetënohej. Si një i vjetër i thinjur që dridhet, plak dhe i rënë, perandoria qëndroi e pafuqishme dhe indiferente si ndaj vdekjes ashtu edhe ndaj jetës.

Në periferi të perandorisë ishin hordhitë e tërbuara, të dhunshme, aventuriere, të fuqishme, me njerëz luftarakë, të prirur për të zotëruar plaçkën e perandorisë.

Dhjetëra dhe qindra mijë syresh tashmë kishin depërtuar dhe vënë në zotërim tërë provincat. Dakia ishte në duart e tyre. Galia ishte shpallur pothuajse e pavarur. Spanja njësoj. Ushtritë romake ishin mbushur plot me rekrutë provinciale dhe barbarë të burgosur në luftërat e mëparshme, të thirrur nën armë në masë, në ushtrinë perandorake. Arti ishte bërë barbar. Letërsia nuk kishte shkrimtarë romakë të aftë që të shkruanin epitafin e vdekjes dhe kalbjes së saj. Siç e kemi parë tashmë, nuk kishte një romak të fuqishëm që të ngrihej e të dilte përtej errësirës dhe plehurinës ku kishin rënë e të kapte skeptrin e perandorit dhe të sfidonte edhe një herë botën. Emblema e pushtetit, fuqisë dhe shkëlqimit ishte kthyer në një trofe thujse të pavlerë për të qenë mbi atë të trupave provinciale të gardës pretoriane. Feja, për aq sa kishte të bënte me zotat paganë, kishte vdekur. Përsa u takon të krishterëve, ata përbënin një pamje që dukej si diçka e largët, e shpërndarë, një ëndërr, një pamje e turbullt në mes reve. Feja do të imagjinohej si diçka që përpiquej të frymonte në mesin e atij çrregullimi, kalbëzimi dhe korrupsioni për ndryshimin e shpresave, përgjërimeve dhe aspiratave nga qielli në ferr. Me fjalë të tjera, feja ishte një vorbull tërësisht e huaj e perandorisë, inkoherente, e papërzieshme. Në të njëjtën kohë Krishtërimi, duke vepruar nga brenda, kishte arritur të ndërtonte për vete një perandori të padukshme, prej nga Krishti sundonte si një mbret suprem dhe i plotfuqishëm.

Ta lëmë Tertulianin¹⁰³ të na tregojë diçka për shtrirjen e kësaj perandorie.

“Ne jemi të djeshmit dhe tashmë përmbushim tërë çfarë është e juaja – qytetet tuaja, ishujt tuaj, qytetet-kështjella, bashkitë tuaja, vendet ku mblidheni ju, këshillat tuaja, edhe kampet tuaja, fiset tuaja, shërbimet tuaja publike, pallatet perandorake,

¹⁰³ *Kuint Septimi Florens Tertulliani* (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*) (160 – 220 e.re.) ishte autor i hershëm kristian, i shumë veprave, nga Kartagjena në provincën romake të Afrikës. Ai është autori i parë i krishterë që bëri një përmbledhje të gjerë të letërsisë latine kristiane. Ai gjithashtu ishte një apologjist i shquar kristian dhe një polemist kundër herezisë. Tertulianin e thërrisnin “babai i krishtëritit latin” dhe “themelues i teologjisë perëndimore”. Megjithëse ishte konservator, ai krijoi fillesat dhe çoi përpara teologjinë e re në Kishën e hershme. Ndoshta ai është më i famshëm për shkak se qe shkrimtari më i hershëm latin që përdori termin *Triniteti* (latinisht *trinitas*) dhe kështu paraqiti formën shpjeguese më të lashtë të një teologjie triniteti. Formulime të tjera latinisht që shfaqen për herë të parë në veprat e tij, janë “Tre vetë, një përmbajtje”. Idetë e tij në fillim u kundërshtuan fuqimisht si herezi nga kisha, por më pas u pranuan si të njëjti ortodoksi të krishterë. (Shënimi im – MB)

senatin, forumet. Ne nuk ju kemi lënë asgjë tjetër përveç tempujve.¹⁰⁴ Në kohën kur Diokleciani u bë perandor, vlerësohej se një e njëzeta pjesë e popullsisë, deri në gjysmën e saj, ishte bërë e krishterë ose ishte thellësisht e ndikuar prej krishtërit. Ata gjendeshin në ushtri, në shërbimet civile dhe, madje, edhe nëpër gjykata. Në Romë kishte më shumë sesa dyzet bazilika dhe rreth tridhjetë varreza. Në Nikomedia, Azi të Vogël, ku Diokleciani kishte kryeqytetin lindor të tij, gjendej edhe brenda rrezes së pamjes së pallatit të tij, një prej kishave më të famshme të krishtera. Bashkëshortja e perandorit dhe e bija ishin pjesëtare të bashkësisë së asaj kisha”.

Të tilla ishin kushtet me të cilat ballafaqohej ky ushtar i të tridhjetë e nëntë vjetëve, i ngritur prej rangut të rojes perandorake drejt e në fronin e perandorit. Çfarë do të bënte ai me këtë pushtet dhe autoritet kaq të rrezikuar? Thellimi në gjetjen e një përgjigjeje ndaj kësaj pyetjeje, mendoj se do të na ndihmojë të zbulojmë vlerën e jashtëzakonshme të një burri dhe pastaj ta radhisim atë përkrah njerëzve më të mëdhenj të të gjitha kohërave, përkundër krimeve të kryera kundër të krishterëve në emrin e tij. Le të kujtojmë se nëntëmbëdhjetë, prej njëzet e një vjetëve të sundimit të tij, ai ia kushtoi rindërtimit të perandorisë. Pasi kishte kuptuar se perandoria ishte tepër e dobët, e çorganizuar dhe e tejlargët me kufijt e saj për t’u qeverisur me sukses si e tërë, ai menjëherë vendosi ta ndante autoritetin e tij me një tjetër gjeneral ilir, Maksimianin, i cili u bë August i Perëndimit në vitin 386, me Milanon si kryeqytetin e tij.

Diokleciani zgjodhi për vete detyrën më të vështirë dhe më të komplikuar, atë të nënshtimit dhe vënies nën zap të të gjitha territoreve të perandorisë, përveç provincave danubiane të humbura dhe Lindjes së Afërt. Nikomedia ishte kryeqyteti i tij festiv i Bitinias në Azinë e Vogël. Me qëllim që të siguronte vazhdimësinë, në vend që t’ia linte këtë rastësisë, siç kishte ndodhur për një kohë të gjatë, ai vendosi planin unik të zgjedhjes së dy dublantëve, të cilët do të mbanin titullin e Cezarit. Për këtë ai zgjodhi dy gjeneralë të zotë ilirë, Galerit për veten dhe Konstandinin për Maksimianin. Diokleciani i dha Galerit vajzën për grua, ndërkohë që Maksimiani

¹⁰⁴ I. Tertullian: *Apologeticus adversus Gentes Christiansis*.

bëri të njëjtën gjë me Konstandinin.

Perandoria mbeti përsëri e nën-ndarë, kështu që secili prej të katërve do të kishte territorin e tij të caktuar. Galeri ishte emëruar për provincat e Danubit dhe Ballkanit, me përjashtim të Trakës, të cilën e mbajti Diokleciani së bashku me Egjiptin dhe provincat aziatike. Konstandinit i ra për pjesë provinca e Galisë. Rregullimet e tilla duket se kanë qenë punët me më shumë rreziqe, përveç faktit që Diokleciani mbajti për vete rangun më të lartë të autoritetit. Ai ra në një mendje me Maksimianin, që të dy Augustët të hiqnin dorë në kohën e duhur për të lejuar dublantët e tjerë të merrnin detyrën e tyre si perandorë dhe, po ashtu, të vepronin me pasardhësit e tyre kur t'u vinte radha.

Kjo marrëveshje do të ishte gati si një braktisje e Romës, por, nga ana tjetër, mbronte perandorinë. Tre vjet pasi ishte vendosur kjo qeveri katërshe (296 e.re.) Konstandini arriti të zbulonte Britaninë e Madhe, Maksimiani shtypi një revoltë të fuqishme në Afrikë, ndërkohë që Diokleciani fitoi një luftë me persianët, zbuloi Armeninë dhe e shtriu pushtetin e perandorisë mbi Mesopotami, deri mbi lumin Tigër. Me kalimin e viteve, ky djalë pak i gdhendur, bir i një ish-skllavi, u rrit në staturë dhe në forcë. Ai tregoi se ishte gjeni në organizim, vuri disiplinë në tërë qeverisjen dhe në tërë organizmat e saj, sado të ndërlikuara që ishin ato. Ai nuk kishte aq respekt për individët. Kur dhëndri i tij shfaqti ambicie shumë të madhe për t'u ngritur në rangun e Cezarit duke kërkuar me zë të lartë: "Sa kohë më duhet të bëhem Cesar?", Diokleciani e detyroi atë të vraponte si skllav përkrah karrocës së tij, veshur me veladonin mbretëror. Më pas, e dërgoi atë tek komandanti i ushtrisë të luftonte në një betejë të ashpër. Ai vuri financat e perandorisë nën kontroll, ktheu sigurinë në rrugë dhe e bëri perandorinë edhe njëherë një shtet të disiplinuar.

Por, kishte një rrezik të vërtetë që kërcënonte tani të hidhte poshtë të gjithë atë çka ai kishte arritur. Kjo ishte supremacia e Krishtëritimit. Ai kishte ndërtuar gjithçka mbi themelet e vjetra. Struktura e qeverisë konsistonte në material të

vjetër, të harruar në të tëra anët. Shumica e funksionarëve ishin idolatorë, besnikë të zotave të vjetër, prej të cilëve buronin favoret e perandorëve të mëdhenj Augustë.

Diokleciani nuk ishte fanatik. Nëse do të ishte i tillë, ai nuk do të kishte lejuar vajzën dhe të shoqen të bëheshin pjesëtare të bashkësisë së krishterë. Ai e gjeti veten në një mëdyshje të tmerrshme. Në qoftë se e deklaronte veten të krishterë, ai do të gjendej i vetëm anembanë, kundër tërë burrave të shtetit. E tërë struktura që ai kishte ndërtuar me një pafundësi dhimbjesh, do t'i binte mbi kokë. Galeri, dhëndri dhe trashëgimtari i zgjedhur prej tij, ishte edhe provokatori i tij më i keq. Pesha e barrës së tij të perandorisë, përkundër aftësive, po i lodhte këllqet e tij. Ai po akuzohej për shfaqje dobësie, për shfaqje frike dhe pavendosmërie, mungesë gatishmërie për t'u ballafaquar me këtë rrezik, i cili ditë për ditë po shtonte po ashtu rrezikun ndaj rendit të vjetër. Në fund qëndresa e tij u thye. Tek ai nuk kishte më dëshirë të fortë rreth kësaj çështjeje, si ajo që ekzistonte tek Galeri. Ai ra dakord të merreshin hapa të caktuar, siç ishin spastrimi i ushtrisë, zvogëlimi i privilegjeve dhe pozitave të cilat të krishterët mund t'i kishin marrë në qeveri. Ai u tregua i lëkundur kur ishte fjala për arrestimin ose burgimin e udhëheqësve të ndryshëm të krishterë. Ai dhe Galeri u grindën rëndë për kishën në Nikomedia. Galeri ishte për djegien dhe shembjen e saj për tokë. Diokleciani ishte kundër kësaj. Më në fund, ata bënë një farë kompromisi që të pajtoheshin. Kështu çështja filloi të lëvizte hap pas hapi. Në vend që t'i kënaqte armiqtë më të egër të Krishtërit, ai vetëm sa i nxiti ata më shumë. Ai e vendosi çështjen midis *krishtërit* dhe *paganizmit* përpara çështjeve të vetë Perandorisë. Kjo mori karakterin dhe përmasat e një *drame botërore* të mbushur plot me tragjedi. A ishte sajuar kjo prej Galerit dhe a ishte e lidhur me të apo jo, këtë askush nuk mund ta thotë. Ajo që dihet është se çështja ishte trajtuar deri në pikën e saj më të lartë, rreth vetë personit të perandorit.

Si kreu i perandorisë, edhe politikisht, edhe nga ana fetare, ai kishte marrë titullin Jovius. Është e vështirë të merren me mend ngjitja hyjnore për veten, ashtu edhe sakrificat që kërkoheshin të bëheshin për popullin. Në të vërtetë kjo kishte pak a shumë po atë kuptim si tek Mbreti Xhorxh VI në Perandorinë Britanike. Një

titull që e vendos atë edhe në krye të Kishës, edhe të shtetit. Si të tilla, aty kishte formalitete që duheshin njohur. Në një perandori të krishterë dhe me një drejtues të krishterë këto gjëra janë normale për natyrën e ceremonive të krishtera dhe adhurimit. Në një perandori pagane, me një perandor pagan, këto natyrisht do të ishin gjëra që kërkonin mirëkuptim.

Gjithkush është përgjegjës për atë që bën dhe, në këtë rast, e tërë përgjegjësia bie mbi shpatullat e Galerit. Çështja ishte fare e thjeshtë: *krishtërim* apo *paganizëm* – cili duhej të mbizotëronte? O njërin, o tjetrin, o...vdekjen! Urdhërat e përndjekjes ishin publikuar që në mars të vitit 302 të erës sonë. Fillimisht u ndaluan mbledhjet publike; së dyti, duhej të shkatërroheshin vendet e këtyre mbledhjeve, kishat, bashkë me tërë librat e shenjtë; së treti, tërë të krishterët duhej të largoheshin nga shërbimi publik, duke humbur edhe çdo të drejtë juridike. Të krishterët e kastës më të ulët, skllevërit e liruar, shërbëtorët do të rrëshqisnin drejt një skllavërie edhe më të rëndë, pa iu bërë asnjë lëshim; së katërti, krerët e kishës, peshkopët, priftërinjtë, pastorët, mësuesit do të arrestoheshin dhe detyroheshin të bënin sakrifica në tempujt e idhujve paganë; dhe, së fundi, do t'u jepeshin ndëshkime të rënda njësoj edhe klerikëve, edhe laikëve që kundërshtonin të bënin sakrifica.

Vetëm ata që pajtoheshin me këto kërkesa, do të gëzonin lirinë e plotë. Dita për zbatimin e këtyre masave ishte zgjedhur në nderim të Perëndisë Terminus¹⁰⁵, që kishte detyrë të nguliste dhe shenjtëronte vijën kufitare që rrethonte perandorinë anembanë. Ishte dhënë urdhër që atë ditë i tërë kufiri tokësor i perandorsë të shënohej me gurë të shenjtëruar në nderim të Jupiterit dhe të bëheshin sakrifica në festimet e Terminalias.¹⁰⁶

¹⁰⁵ *Termini (Terminus)* në fenë romake ishte zoti që mbronte shënuesit e kufirit. Në emër të tij kryheshin flijime për të shenjtëruar çdo gur kufitar dhe pronarët e tokave merrnin pjesë në një festë që quhej "Terminalia" për nder të Terminusit, çdo vit më 23 shkurt. Shkrimtarët e lashtë besonin se adhurimi i Terminusit është përhapur në Romë gjatë sundimit të mbretit të parë Romuli (753–717 p.e.s.) ose pasardhësit të tij Numa (717–673 p.e.s.). Dijetarët modernë e kanë konsideruar atë si mbetje të një nderimi armiqësor për fuqinë e pandarë në shenjat kufitare, apo si zhvillimi romak i besimit proto-indo-europian tek një zot që merrej me ndarjen e pasurisë. (Shënimi im – MB)

¹⁰⁶ *Terminalias, Terminus* (lat.) (gurë kufitarë) në fillim në kultin romak, një gur kufitar ose një shtyllë e ngulur në tokë gjatë një ceremonie flijimi dhe lyerjeje. Cilido që e lëvizte një gur kufitar mallkohej dhe mund të

“Ajo ditë e vdekjes së parë ishte edhe e para që fuste tharmin e së keqes”, siç shkruante Virgjili¹⁰⁷. Si murtaja, uria, tërë fshikullimet që nuk njohin as zot, as djall, që si kancer në trupin njerëzor ushqen indet e huaja në pjesët jetësore të trupit të shtetit, kjo monstër kishte depërtuar në trupin e madh të fesë së krishterë. Thuajse në tërë krahinat e perandorisë – Azinë e Vogël, Siri, Palestinë, Egjipt, Afrikë, Trakë, Maqedoni, Epir, Iliri, Provincat Danubiane, Spanjë – persekutimi u shoqërua me rritjen e dhunës që nga marsi i vitit 303, deri në mars të vitit 305. Në Britaninë e Madhe dhe në Gali, ku Konstandini drejtonte pushtetin dhe djali i tij, Konstandini, ishte Cesari i tij, shtypja ushtrohej vetëm sa për sy e faqe. Në fakt ka prova se Konstandini ishte ndikuar shumë prej Helenës, gruas së tij, e cila u bë njëra prej shenjtove më të mëdha të kishës në fillimet e saj, edhe pse ishte bijë e paligjshme e një shërbëtori nga Nishi në Dardani. Ai nuk bëri asgjë tjetër, përveçse hoqi dorë në mënyrë publike prej paganizmit për t’u kthyer në një dishepull të fesë së krishterë.

Në datën 1 maj 305, Diokleciani e hoqi qafe barrën e rëndë të zyrës së tij perandorake dhe kaloi në jetën e tij private. Gjatë sundimit të tij ai kishte ndërtuar për vete një pallat madhështor në Spalato, i cili edhe sot e kësaj dite është një prej rrënojave më të mrekullueshme të asaj kohe. Aty ai u pensionua dhe punonte kopshtin e vet dhe ndoshta meditonte mbi zbrazëtinë dhe kotësinë e madhësisë njerëzore. Njeriut mund t’i shkojë ndërmend për ato që mendonte ai për të shtypur krishtërimin.

“Gjaku i martirëve është fara e Krishtit” dhe kjo duhet t’i ketë shkuar nëpërmend herë në një formë e herë në një tjetër edhe atëherë kur punonte në kopshtin e tij. Mendja e tij nuk reshti së kujtuari Tetrarkinë¹⁰⁸, të cilën ai vetë e

vritej, më pas, në vend të dënimit me vdekje, u vendos gjoba. Nga ky objekt i shenjtë evoluo Zoti Terminus. Në 23 shkurt (fund i vitit të vjetër romak) mbaheshin festimet e quajtura Terminalia. Pronarët e tokave rreth e qark mblidheshin tek guri i përbashkët kufitar dhe secili prej tyre zbukuronte anën e vet të gurit. Në këtë rast ofroheshin kek, drithë, mjaltë dhe verë. (Shënimi im – MB)

¹⁰⁷ Virgjili (*Publius Vergilius Maro*, i njohur si *Virgil ose Vergil, Virgjili*) (15 tetor 70 p.e.s.– 21 shtator, 19 p.e.s.) poet klasik romak që njihet për tri veprat e tij kryesore, *Bukoliket (Eclogues ose Bucolics)*, *Gjeorgjiket (Georgics)*, dhe *Eneida (Aeneid)*. Atij i atribuohen edhe disa poema të vogla. (Shënimi im – MB)

¹⁰⁸ Fjala tetrarki (*tetrarchy*) përshkruan çdo sistem qeverie ku pushteti ndahet mes katër individëve, por zakonisht

kishte vendosur. Gjatë tetë vjetëve të pensionit, ai i forcoi shumë dyshimet mbi këtë çështje. Sapo çështja u bë shumë e mprehtë, Maksimiani doli nga qetësia ku ishte strukur për t'i dhënë një dorë përplasjeve brenda perandorisë. Ai bëri çdo përpjekje për ta tërhequr Dioklecianin përsëri në arenën e jetës publike, por ishte e pamundur të bindej.

Në aspekte të tjera ai e shihte perandorinë me kënaqësi të madhe: ekonomikisht, vendi edhe nëse nuk ishte ashtu siç e donte ai, ishte shumë herë më mirë dhe kjo ishte arritur gjatë njëzet vjetëve; paraja ishte forcuar shumë, kufijtë ishin të qetë dhe një rilindje brenda saj kishte marrë udhën. Ishin hapur shkolla, ishin bërë përmirësime publike, ishin ndërtuar banjot në pllajën e lartë midis kodrave Kirinal dhe Viminal të Romës, që ishte dy herë më e madhe sesa Garakalla dhe më e mrekullueshme në shkëlqimin e vet. “Mure tejet të mëdha, kulla dhe kube të larta, teatro, shëtitore, salla pa fund, banjo publike, sheshe atletike për pjesëmarrjen e mbi 3000 vetëve”.¹⁰⁹

Duke e mbyllur këtë kapitull, unë nuk mund t’u bëj shërbim më të mirë lexuesve të mi sesa të citoj nga një vëllim i rrallë, i cili gjendet në *Muzeumin Britanik*, i quajtur:

“Udhëtarët në Istria dhe Dalmaci”.¹¹⁰ Pasi bëhet një përshkrim i mrekullueshëm i Pallatit të Dioklecianit në Spalato, aty thuhet:

“E tillë ishte madhështia e pallatit Spalato. Këtu gjatë nëntë vjetëve jetoi i harruar prej njerëzimit një burrë i madh, bir i një skllavi të mjerë, vlera e të cilit, guximi, talenti dhe fati i mirë e çuan atë drejt titullit Perandor. I suksesshëm në beteja, i zgjuar në politikë dhe mjeshër në administrim, ai ishte gjithashtu i madh në arte. Ai e mbuloi vendin e tij me monumente fantastike, rrënojat e të cilave ende shndrisin, edhe pse kanë kaluar pesëmbëdhjetë shekuj dhe përpijnë interesin, respektin dhe

i referohet atij pushteti të krijuar nga perandori romak Diokleciani në vitin 293, i cili shënon fundin e krizës së shekullit të tretë. (Shënimi im – MB)

¹⁰⁹ Shouerman (Showerman), *Eternal Rome* (Roma e përjetshme).

¹¹⁰ *Itinerary of L.F.Cassas*, 1805.

adhurimin e çdo vizitori. Një burrë që e mori Augustin si modelin e tij dhe i imitoi vetëm virtytet...

Shkurt, Diokleciani ishte një perandor i cili duhet të konsiderohet si një prej prijësve më të mëdhenj të lashtësisë dhe një rast që na kujton ngjitjen e bazuar në tekat e fatit, kur kemi parasysh mbretërimin e tij, si dhe pushtetin që një individ i vetëm mund të sigurojë. Por po ashtu, kur kemi parasysh edhe vdekjen e tij, alarmin që shkaktonte hijja e një burri të tillë të madh, i aftë të dominojë edhe tiranin e vet pasardhës. Vdekja e tij mjaftoi për t'i katranosur shkëlqimin figurës së Konstandinit. Ai përshpejtoi vdekjen e atij monarku prej letre, por gjithsesi tejet barbar, i cili, prej majës ku kishte arritur, guxoi ta akuzonte këtë burrë plak të mjerë, tashmë të privuar nga arsyeja, sikur kishte bërë krimin e frenimit të shoqërisë të cilën ai, në fakt, e kishte bërë të përparonte gjatë rrjedhës së jetës së tij të ndershme”.

NË NJË ORË SI KJO E SOTMJA, KUR MBRETËRIA E VOGËL E SHQIPËRISË KA HUMBUR MBRETËRIMIN, PAVARËSINË E SAJ, VENDIN E VET TË VOGËL TEK DIELLI, KJO MUND TË NDIHMOJË GUXIMIN DHE FENË E TYRE, NËSE DISA PREJ VËLLEZËRVE TË KRISHTERË, MIDIS QINDRA MILIONAVE QË E RECITOJNË KËTË RRËFIM TË FESË, DO TË BËJNË LUTJE PËR RACËN QË E LINDI AUTORIN E KËSAJ VEPRE MADHËSHTORE, QË ERDHI DERI TEK NE PËRMES SHEKUJVE TË GJATË DERI MË SOT.

XXI

“CEZARO – PAPIZMI”

Prej këtij dheu, këtij pluhuri,

Prej këtij mishi, gjaku, këtij varri kaq të ngjashëm,

Prej këtyre agonive kozmike të zemërimit dhe etjes së pashuar,

Thyhet madhështia e humbur në brendësinë e verbër të botës.

Alfred Noyes

Del Diokleciani, hyn Konstandini. Çfarë ndryshimi bëhet në tërë historinë! Konstandini i Madh lind në Nish, në vitin 273. Babai i tij, Konstanti vinte nga një familje e shquar. Si gjeneral në ushtrinë romake, ai u dallua aq shumë sa arriti të shërbejë si Cezar dhe u stërvit si trashëgimtar i postit të perandorit. Nga martesë me vajzën e perandorit, Teodorën, ai u bë aleat edhe më i afërt i shtëpisë mbretërore. Nëna e Konstandinit thuhej se ishte bija e paligjshme e një gruaje kujdestare të shtëpisë, nga vëllai i Klajdit II. Në fakt ka pak të dhëna për rininë e Konstandinit.

Eusebi thotë se e ka parë atë midis oficerëve bashkë me Dioklecianin gjatë një ekspedite ushtarake në Palestinë.

Ai qëndronte përkrah perandorit që ishte edhe ai një burrë i gjatë, por, prapëseprapë, Konstandini tërhiqte vëmendjen e të gjithëve me personalitetin e tij komandues dhe cilësitë perandorake. Thuhej se ai zotëronte fuqi të madhe fizike, të kombinuar me durim dhe zgjuarsi. Kjo do të shfaqej më së shumti në karrierën e tij, deri në kohën kur Diokleciani e la zyrën e perandorit. Deri atëherë ai e kishte kaluar kohën ose në oborrin e tij, ose duke e shoqëruar atë në fushatat ushtarake. Në atë kohë ai ishte tridhjetë e një vjeç. Me dorëheqjen e Dioklecianit dhe Maksimianit, Galeri dhe Konstanti u ngjitën drejt pushtetit perandorak, megjithëse edhe Konstandini njihej si njeriu me ambicie të forta për t'u ngjitur edhe ai drejt atij fronti.

Babai i tij ishte vënë në komandën e provincave të Spanjës, Galisë dhe Britanisë së Madhe. Barra e rëndë që kishte marrë, e kishte dëmtuar seriozisht shëndetin e tij. Ai kërkoi që t'i dërgonin Konstandinin për ta ndihmuar. Galeri e kundërshtoi me forcë vajtjen e tij, ndërsa Diokleciani deshi që ai të shkonte. Përpara se çështja të zgjidhej siç duhej, duke iu frikësuar dhunës, Konstandini shpëtoi duke bërë një hile dhe iu bashkua babait të tij në Cesoriak, Bolonja e sotme. Ata nuk e kishin parë njëri-tjetrin prej shumë vitesh, ndaj takimi shkaktoi gëzim të madh. Rreth pesëmbëdhjetë muaj pas takimit të tyre, Konstanti vdiq në Jork të Anglisë, pasi kishte arritur të siguronte kujdes të veçantë për djalin e tij nga gjysmë vëllezërit dhe motrat e tij të lindur prej Teodorës. Konstandini tashmë ishte pranuar prej ushtrisë dhe ishte ngritur deri në gradën e Augustit. Kur e njoftoi Galerin për këtë nder, ai u xhindos dhe debatoi ashpër kundër tij, por, më në fund, ia akordoi atij titullin e Cezarit dhe kontrollin e provincave që i kishin takuar babait të tij. Sundimi me titullin e Cezarit nuk mbijetoi gjatë. Si edhe Aleksandri i Madh, i formuar prej së njëjtës racë dhe gjaku, fati kishte vendosur që ai të merrte atë fron suprem të pushtetit. Por, ndryshe nga Aleksandri, ky i ri dukej se zotëronte “maturinë dhe zgjuarsinë” që i mundësoi ta mbante pushtetin për një periudhë

kohore prej tridhjetë e një vjetësh, thujse po aq vite sa jetoi Aleksandri. Në vitin 308 ai bëhet *Augusti Perandor*, me katër Augustë të tjerë me të cilët do të diskutonte supremacinë.

Tetrarkia, ose pushteti i katërshes, e kishte zbutur pushtetin e një dore të fortë dhe nuk kishte më një super-autoritete që do të ishte mbi aspirantët ambiciozë. Secili ishte gati të arrinte deri tek ai nder i veçantë. Maksenti, i biri i Maksimianit dhe kunati i Konstandinit, ishte bërë perandor i Romës me mbështetjen e Gardës Pretoriane. Ai ishte i paskrupullt, hakmarrës dhe i egër ndaj Konstandinit si pasardhës. Maksimiani, i ati, ishte bindur të kthehej në jetën aktive, më së shumti për të mbështetur pretendimet e djalit të tij. Licini, një gjeneral ilir nën komandën e Galerit, u ngrit prej tij në rangun e Augustit. Këta të dy mbajtën Lindjen, Maksenti dhe babai i tij kishin vënë kontrollin mbi Italinë, ndërsa Konstandini, siç e dimë, mbante Spanjën, Galinë dhe Britaninë. Sigurisht, një zgjidhje kjo për shumë trazira që e prisnin perandorinë. Të pestë këta burra ishin me gjak shqiptaro – ilir. Dy prej tyre kishin lidhje familjare me Kostandinin. Kjo ishte situata. Historia se si Konstandini i tejkaloi këta perandorë kundërshtarë dhe u ngjiti tek eminenca perandorake si *Perandori August* i botës romake, nuk është aq e pëlqyeshme, megjithëse metodat e përdorura janë të njohura për lexuesit dhe studiuesit e historisë.

Padyshim, aty kishte luftë të ashpër, të pandërprerë dhe të pamëshirshme, me pasojë dhjetëra e mijëra të vrarë. I pari që do të binte ishte Severi, gjenerali ilir nën komandën e Galerit, i ngjitur në rangun e Cezarit dhe i dërguar kundër Maksentit. Aty ushtria e tij dezertoj dhe kështu ai u kap në fshatin *Scriptural* i njohur si “Tri Tavernat”, aty ku apostulli Pal ishte mirëpritur dikur prej bashkësisë së krishterë të Romës. Severi ishte lejuar ta zgjidhte vetë mënyrën e vdekjes. Ai zgjodhi t’i jepte fund jetës duke çarë një arterje. Aty ishte një tjetër Cezar, njëfarë Maksimin Daza, nip i Galerit, të cilit këtë titull ia kishte dhënë Diokleciani kur po linte zyrën e perandorit. Kur e mësoi këtë, Licini u tërbua nga hidhërimi, pasi ishte më i vjetër dhe, për rrjedhojë, kishte të drejtën të ishte i pari për t’u ngjitur në atë post. Ai

kishte komandën e Egjiptit dhe Sirisë në atë kohë dhe, i mbështetur prej ushtrisë së tij, e deklaroi veten August.

Kaq e rrezikshme ishte bërë situata për jetën e perandorisë, sa Galeri thirri Këshillin e Perandorëve, madje e bindën Dioklecianin të dilte prej pensionimit të vet mjaft të gjatë dhe t'u jepte atyre këshillat e veta.

Por nga kjo u arrit shumë pak. Maksimiani, kolegu i vjetër i Dioklecianit, u kthye edhe një herë në jetën e tij private, ndërsa Licini u konfirmua si August. Asnjëri nuk dëshironte të tërhiqej, kështu që lufta për supremaci vazhdonte.

Maksimiani, i cili kishte gjetur një shtëpi me Konstandinin dhe të bijën, siç duket nuk mund të hiqte dorë nga komploti në favor të birit të tij kopuk, Maksentit, për të cilin ai ishte i gatshëm të sakrifikonte Konstandinin. Komploti u zbulua përpara se të vihej në jetë dhe pas kësaj erdhi vdekja e tij. Eusebi na tregon se ai u vetëvra duke i marrë frymën vetes. Virgjili thotë se ai gjeti vdekje të turpshme me vetëvarje në litar. Firthi¹¹¹, në historinë e Konstandinit të Madh, thotë:

“Gjithsesi, ka pak dyshim që Konstandini të ketë urdhëruar ekzekutimin e tij, duke i dhënë mundësinë të zgjidhte mjetin, pikërisht ashtu sikundër Maksenti kishte bërë me Severin”.

Kështu ranë dy koka të perandorisë. I treti ishte Galeri, i cili nuk vdiq nga dhuna, por nga kanceri. Vdekja e tij, siç përshkruhet nga Virgjili, ishte si e Laokontit prej bishtit të gjarpërit. Lactanti thotë se në agoninë e tij të vdekjes, ai “u detyrua t'i rrëfehej Zotit”. Sido që të jetë, ai lëshoi një dekret për favore ndaj të krishterëve. Paragrafi i fundit i këtij dekreti përfundonte me fjalët:

“Si shpërblim për favoret tona, të krishterët duhet t'i luten zotit të tyre për sigurinë tonë, për të tyren dhe për atë të shtetit. Kështu shteti duhet të jetë anembanë trojeve të veta i sigurtë dhe i mirëqenë, që ata vetë të mund të jetojnë të

¹¹¹ Historia e Konstandinit të Madh, f. 72.

sigurtë në shtëpitë e veta”. Aurel Viktori e nderon atë në këtë mënyrë:

“Galeri i meritonte tërë dekoratat që mund të jepeshin: një burrë i pashëm, i drejtë, edhe pse ndoshta jo aq i rafinuar dhe i arsimuar, gjeneral i shquar dhe me fat. Ai i kishte ngjitur shkallët me shpejtësi. Në rini të vet, ai ishte bari. Ky panonian i ashpër, tepër i zënë me karrierën, nuk kishte aq shumë kohë që të mendonte për kulturimin e vet. Ai vinte prej një province ku, e shprehur me fjalët e forta të një lëvduesi të tij “jeta s’ ishte asgjë tjetër përveçse një betejë e ashpër luftarake”.

Kështu u largua edhe pengesa e tretë shumë e lartë nga shtegu plot rreziqe që do të kalonte Konstandini drejt *fronit të Perandorisë Botërore*.

Hapi tjetër i rëndësishëm i tij ishte të formonte një aleancë me Licinin. Për këtë ai i dha për grua Konstancën, motrën e vet. Ky veprim solli sigurimin e kufijve lindorë kundër barbarëve, ndërkohë që vetë mori përsipër detyrën e eliminimit të Maksentit, kunatit të tij nga Italia. Afrika ishte po njësoj në kontrollin e tij. Në betejën historike që u zhvillua tek Ura Milvian¹¹², perandori u kap në ikje e sipër, ndërsa ushtarët e tij, të përfshirë nga paniku, u hodhën nga ura në lumë dhe u mbytën. Historia e përshkruan atë si një karakter të urreyer. Giboni e vizaton atë si një monstër të kopracisë, mizorisë dhe epshit. Më në fund, hyrja e Konstandinit në Romë u shoqërua me një procesion triumfues. Si qytetarët ashtu edhe ushtarët u ngazëllyen për lirinë e tyre të rifituar. Por koka e Maksentit, e ngulur në një majë shtize, shkaktoi një ndjenjë makabër, duke kujtuar njëren prej luftërave trojane.

Tani ishte radha e familjes së Maksentit për t’u eliminuar. Ishte e shoqja dhe një djalë, i riu Romuli, që duheshin vrarë. Garda pretoriane, përgjegjëse për ngritjen e Maksentit në pushtet, ishte mobilizuar dhe dërguar larg, në kufijtë fundorë të perandorisë, thjesht për t’u hequr qafe, duke shkëmbyer kështu vendqëndrimet e

¹¹² *Beteja e Milvian Bridge* (Urës Milvian) u bë mes perandorëve romakë Konstandini I dhe Maksentit më 28 tetor 312. Emri i kësaj beteje vjen nga Ura Milvian, një rrugë e rëndësishme mbi lumin Tiber. Konstandini e fitoi betejën dhe mori rrugën që e çoi atë në dhënien fund të *Tetrarkisë*, duke u bërë sunduesi i vetëm i Perandorisë Romake. Maksenti u mbyt në Tiber gjatë betejës. Sipas kronikanëve të tillë si Eusebio i Cezaresë dhe Laktantit, beteja shënoi fillimin e shndërrimit të Konstandinit në të krishterë. (Shënimi im – MB)

saj madhështore dhe praninë e zonjave romake me kushtet e ashpra të jetës nëpër barrikatat e rojeve kufitare. Kjo shënoi edhe fundin e *Gardës proteriane*, e cila me kohë ishte bërë më shumë romake dhe mbretërore se vetë sunduesit e tyre.

Konstandini qëndroi dy muaj në Romë, ku kreu shumë reforma. Ai ia ktheu Senatit pushtetin e vet, i cili për një kohë të gjatë ishte zhveshur prej tij. Kjo iu shpërblye atij me titullin *August i Madh*. Një statujë mbretërore e bërë prej floriri, e modeluar si për një zot, me një mburojë dhe kurorë, për të cilën kontribuoi tërë populli i Italisë, ishte dëshmi tjetër e rëndësishme e besnikërisë dhe dashamirësisë së Senatit dhe popullit ndaj tij. Harku i Konstandinit u ngrit për nder të tij, duke përdorur zbukurimet e statujës së Titit (Titusit). Por le t'i kushtojmë vëmendjen e duhur pamjes së jashtëzakonshme që iu shfaq Konstandinit tek Ura Milvian. Që këtej ai pa lart në qiell konturet e kryqit, dritën e tij tek shkëlqente si diell dhe, në mes, shenjën e shkruar në greqisht:

*“Me këtë shenjë ju do të fitoni!”*¹¹³

Konstandinit i kishte lënë aq përshtypje të madhe kjo, sa po atë natë atij iu shfaq në ëndërr një tjetër pamje në të cilën ishte Krishti që mbante të njëjtën shenjë të shkruar dhe e urdhëronte që ta kthente atë në një nuskë e cila do t'i jepte fitoren në tërë betejat. Mëngjesin tjetër u thirrën zejtarët e floririt dhe argjendit dhe u urdhëruan t'i jepnin formën e duhur kësaj nuske sipas modelit që ishte shfaqur. Ajo çfarë doli ishte

“një shtizë e pruar me një shkop tërthor, me një kurorë floriri sipër dhe xhevahire që e rrethonin me një monogramë ose kombinacion të germave të emrit të Krishtit. Në shufër varej një cohë e pasur ngjyrë purpuri, e qëndisur dendur me flori, që flakëronte prej xhevahireve dhe mbante portretet bust të Konstandinit dhe të bijve”.

¹¹³ *In hoc signo vinces* (latinisht) vjen nga shprehja greke *en toutoi nika*, që do të thotë “me këtë shenjë do të fitosh”. Sipas legendës, Konstandini e ktheu këtë shprehje në moto të vizionit të tij dhe e lëshoi si klithmë drejt qiellit pak para Betejës së Urës Milvian. Simboli i hershëm kristian përbëhet nga një monogram (njëshkronjesh) i cili përmban shkronjën greke X (*chi*) dhe P (*rho*), dy shkronjat e para në emrin e Krishtit. (Shënimi im – MB)

Këto shënon Eusebi në librin e tij “Jeta e Konstandinit”¹¹⁴, të cilin e shkroi pas vdekjes së Konstandinit, duke pretenduar se i ka dëgjuar vetë drejtpërdrejt nga goja e perandorit. Sigurisht që ajo çfarë shkruan ai, është një përshkrim përshtypjelënës për atë njeri që njësoj si shën Pali, ose të dy bashkë, në kohë të ndryshme themeluan krishtërimin në botën perëndimore. Ajo që bëri ai burrë, duke përthithur nën pushtetin e vet atë perandori botërore, në luftë me konkurrentë që besonin sinqerisht tek feja pagane, ishte vërtet diçka jashtëzakonisht madhështore. Dhe e tillë ishte si për të krishterët, ashtu edhe për paganët. Kronikat e historisë romake e pasqyrojnë këtë më së miri.

Në të vërtetë ishte Greqia ajo që i kishte dhënë trajtë feve të Ballkanit qysh në kohën e Perikliut. Zotat romakë, të shpërngulur nga Akropoli, në fakt nuk kishin fituar pasues midis atyre njerëzve të racës dhe gjakut prej nga rridhte Konstandini dhe në mjedisin ku ai vetë ishte rritur. Apoloni ishte mbrojtësi hyjnor nga djalli, Zoti i Profecisë, pasi Orakulli i tij në Delfi ruante dëshminë e plotë të atij Zoti që kishte nën kujdes institucionet civile të shtetit. Në tërë këtë vepër të madhe të Konstandinit, kishte kaq shumë brumë, kaq shumë tharm burrërie të pashoqe që frymëzonte me guxim dhe karakter të palëkundur. Në fund të fundit, ai nuk ishte asgjë tjetër veçse një njeri që vendosi të fshinte largësinë midis Apolonit me Jezu Krishtin në konceptimin popullor. Si dukuri historike, e cila edhe pse ndodh në një epokë kur ka historianë dhe vëzhgues të panumërt, të aftë për të shkruar dhe gjykuar, është e vështirë të vërtetohen raportet e Perandorit me vetë pikëpamjet e tij. Madje Eusebi dhe Laktanti, të dy të krishterë dhe mbështetës të zjarrit të Konstandinit, janë ose të mjegullt ose të heshtur. Edhe pse Laktanti dinte gjithçka që ndodhte në oborrin perandorak, pasi ishte tutor i djalit të Konstandinit, Krispit, gjatë rinisë të tij, nuk na lë ndonjë dëshmi të qartë të tërë kësaj. Ajo që ky i fundit na tregon është ëndrra e Konstandinit me shenjën e kryqit, *coeleste signum*, e gdhendur më pas në mburojat e ushtarëve të tij përpara se t’i udhëhiqte ata drejt sulmit.

¹¹⁴ Jeta e Konstandinit (*Life of Constantine*) e Eusebit s’është e vetmja e dhënë më e rëndësishme për Konstandinin, perandorin që e transformoi Perandorinë Romake nga persekuese të kishës në mbështetëse të saj, me pasoja të mëdha dhe afatgjata për Europën dhe vetë krishtërimin. (Shënimi im – MB)

Kështu shkronja X, me një prej shufrave pak të përkulura në formën e germës “F” (F në formë kryqi) që formonte monogramin e shenjtë, u vendos mbi mburojat e legjionarëve¹¹⁵. Si dëshmi e shndërrimit në *fenë e krishterë*, kjo ishte sigurisht më e papërshtatshme. Formula e Jezuit për hyrjen në *Mbretërinë e Qiellit* ishte një çështje krejt e ndryshme; vetëm nëse jeni shndërruar dhe jeni bërë si një fëmijë i vogël, ndryshe nuk do të hyni dot brenda *Mbretërisë së Qiellit*¹¹⁶. Megjithatë, me këtë hyrje brenda vathës së krishterë, Konstandini jo vetëm vendosi vulën e autoritetit të tij perandorak mbi krishtërimin si fe e njohur në perandori, por ai vetë u bë kreu i saj zyrtar. Ne do të shohim se si edhe në çështjet e doktrinave kundërshtuese që gjenden me shumicë gjatë sundimit të tij, ai mundi të bëhej herë arbitër e herë gjykatës. Nëse ishte apo jo ky shndërrim i Konstandinit në fenë e krishterë i vërtetë dhe transformues, kjo duhet parë në sjelljen e tij të mëpastajme.

Në të vërtetë, kjo do të ishte një pasuri e mrekullueshme për këtë *Mbretëri* të sapolindur të shpirtit, nëqoftëse ai do ta mbështeste karrierën e tij tek ai transformim që kishte pësuar sipas prototipit të tij model, apostullit Pal. A nuk ishte përgjegjësia dhe detyra e tij që të përcaktonte kursin e ardhshëm të fesë së krishterë? Sepse mbi të kishte rënë detyra e rëndë, e krahasueshme me atë që kishte arritur apostulli i madh, Pali. A nuk ishte përgjegjësia dhe detyra e tij që ta vendoste atë si institucion të ri në botë, të pajisur me të drejtat, detyrat, pushtetet, autoritetin, mjetet kalimtare të mbështetjes dhe propagandës?

Dhe përsëri, a mund të ishte indiferent dhe i paanshëm në lidhje me këto çështje kreu i *Kishës* në botë? Gjithsesi, në karrierën e tij të mëpastajme një fakt qëndron i qartë si kristali: Ai e mori pozicionin e tij të kreut shpirtëror dhe kishtar po aq seriozisht sa ç’kishte bërë me atë të perandorit. Në duart e tij forcat e perandorisë, ato ushtarake, civile dhe monetare u përdorën për të ngritur dhe përforcuar *Kishën*. Ndërkohë, burimet shpirtërore dhe kishtarë të mëvonshme ishin gjithandej të drejtuara tek forcimi i perandorisë. Këto ishin parimet e Konstandinit.

¹¹⁵ Firth, *Konstandini i Madh (Constantine the Great)*, f.98.

¹¹⁶ *Dhjata e re*, 2.Mateu. XVIII, 3.

Se si u vunë ato në jetë, do ta shohim në historinë e karrierës së tij të mëpastajme.

Më kuptoni, unë nuk po them se ishte i tëri një ndryshim për më mirë, një zëvendësim i mbretërisë tokësore të ndotur dhe të kalbur me atë të qiellit. Konstandini ndërtoi një hierarki priftërinjsh dhe u dha atyre një kushtetutë të *Doktrinës Nikeane*. Ai i përzuri zotërat paganë. Ai i nxori prej shpellave dhe vrimave të tyre në tokë të përndjekurit, të jashtëligjshmit dhe të dëbuarit dhe u dha atyre edhe njëherë një vend në mes të njerëzve të lirë. Dhe *Kisha*, që kishte qenë qielli dhe streha e rehatisë së tyre shpirtërore, ishte ngritur prej pluhurit, veshur me rrobat e bukura të linjta, madje edhe me ngjyrën perandorake vjollcë dhe u vu në fron. Nga të qenët e dëbuara e shtetit, ajo, virtualisht, u bë vetë shteti.

Prej pushtetit dhe autoritetit të pakufi, feja e vjetër pagane e Romës ra në diskreditim, zhbërje dhe vdekje. Si perandor, Konstandini u bë kreu shpirtëror i kishës dhe kreu sundues i perandorisë. Ishte ai që kryesoi *Këshillin e Nikeas* në mjedisin dhe madhështinë e ceremonisë, me rrobën perandorake, me fronin që nuk i mungonte asgjë nga dinjiteti, shkëlqimi dhe vula e perandorisë në emër të Jezu Krishtit. Me pak fjalë, kjo është skica e bëmave të Konstandinit të Madh. Për të arritur këtë, dhe kjo është e trishtueshme, atij iu desh të përdorte shpatën. Lutjet e besimtarëve nuk mjaftonin. Bekimi nga lart nuk solli mrekullinë, vizioni befasues që iu shfaq heroit të krishtërimit në formën e shndritshme përpara portave të Romës pagane, tek Ura Milvian "*in hoc signo vinces*" dhe që u bë motoja e Konstandinit, nuk bëri që perandoria t'i nënshtrohej zotit të të krishterëve dhe kampionit të tij të famshëm. Duhej të zhvilloheshin shumë beteja të përgjakshme, duhej të hiqeshin shumë pengesa nga rruga dhe këtë Konstandini e dinte mirë, sikundër besonte se shumë sundues të krishterë e dinin se gjithçka arrihej me tehun e shpatës. Konstandini u zgjodh August prej armatës së të atit, ndërkohë që ishte në Angli.

Ishte viti 307 atëherë, dhe kjo zgjati deri në datën 3 korrik 323, kur u mposht

edhe Licini, i fundit që i kishte zënë rrugën. Ky i fundit la mijëra të vdekur ose të plagosur në fushën e betejës në Adrianopojë. Kjo betejë vazhdoi. Në të njëjtën kohë aty ishin pesë garues për marrjen e perandorisë në zotërim, të gjithë të racës ilire, të gjithë ishin *anti-të krishterë*. Secili kishte ushtrinë e vet, fushëbetejat e mirorganizuara në territorin e tij të njohur dhe secili e dinte se ai që duhej të mundnin ishte Konstandini. Le të lemë detajet. Kjo histori nuk është aq e këndshme. Aty kishte vrasje, mizori të përgjakshme, të pamëshirshme. Një bir i një shprese të madhe, Krispi, që ishte ngritur në rangun e Cezarit dhe i ishte dhënë komanda e Galisë ishte një prej viktimave të para. Më pas vinte Fausta, e shoqja. Më në fund vinte një nip vetëm dymbëdhjetë vjeç. Këta të tre, bashkë me Maksimianin dhe Maksentin përbënin pesë anëtarë të familjes së tij, të cilëve ai u shkaktoi vdekjen. Nëna e tij u largua prej Konstandinit kur ai u bë Cezar, me qëllim që ai të martohej me Teodorën, vajzën e Maksimianit. Në vetminë dhe braktisjen e saj, Helena i ishte kthyer fesë së krishterë, kishte bërë një peligrinazh në Jeruzalem, kishte zbuluar një pjesë të kryqit të vërtetë dhe me kthimin që andej ishte nderuar si një prej shenjtorëve më të mëdhenj të *Kishës*. Ajo denoncoi të birin me termat më të ashpra për krimet e tij dhe i kërkoi të pendohej.

Ka shenja të këtij pendimi. Titulli i peshkopit të Romës shoqërohej me shkëlqim; kisha të shtrenjta madhështore ndërtoheshin aty ku Helena kishte zbuluar reliket e kryqit. Kjo mund të ketë shtyrë kohën e pagëzimit të tij. Sidoqoftë, ajo që është e vërtetë është se Konstandini arriti më në fund ambicien e tij më të lartë. Edhe pse ishte djali i një baje të paligjshme skllavi, ai tani qëndronte I mëshjtjellë me misterin e padiskutueshëm të dy perandorive, njëra kalimtare dhe romake, tjetra shpirtërore dhe kozmike, por në rrezën e saj të veprimit. Le ta shohim atë në fillim në rolin e Pontifeks Maksimit, në një prej dramave më të mëdha të historisë së fesë, kur polemikat ariane rrezikuan të ndanin krishtërimin në dy kampe armike të armatosura.

Kjo filloi në Afrikë, ku pasionet njerëzore ndizen dhe shuhën shumë shpejt. Atje ishte zhvilluar një tip krishtërimi si i tërbuar në fanatizmin e vet, i ngjashëm

me sektet e dervishëve të muhamedanëve të sotëm, dhe që ishte ashpërsisht jotolerant ndaj atyre që ishin më liberalë, edhe pse ata vepronin gjithashtu në emër të Krishtit. Ky grup kishte çarë si me shpatë tërë trupin e *Kishës afrikane* dhe herë pas here Konstandini e kishte parë të domosdoshme të ndërhynte. E vërteta është se këta ekstremistë afrikanë kishin qenë në masë të madhe përgjegjës për zemërimin dhe egërsinë që patën shfaqur të përndjekurit gjatë dy viteve të fundit të sundimit të Dioklecianit. Por, përderisa ata ishin të vendosur të mbeteshin në ligësinë dhe dëshirën për të vdekur me paudhësitë e tyre, paralajmërimi ynë dhe këshilla e dhënë kaq herë dhe për një kohë të gjatë, e dhënë që më parë, është e mjaftueshme. Sepse, nëse ata ishin të gatshëm t'u bindeshin urdhërave tanë, do të ishin të lirë prej çdo djalli. Për afro një shekull, kjo kundërshti e rrënoi dhe përhapi vrerin gjithandej në *Kishën afrikane*.

Në qytetin e Aleksandrit, me universitetin dhe bibliotekën e tij madhështore, ku platonizmi kishte gjetur rilindjen e vet, ishin misticizmi i Lindjes dhe filozofia e helenizmit, tashmë kaq të fuqishme në botën e krishterë, që vringëllonin si vetëtimë shpatash mbi altarin e *mësuesit galilean*. Kjo u njoh si kundërshtia ariane. Ariusi (Ari), një prift i vetëdijshëm, një burrë me personalitet të lartë e të fuqishëm dhe aftësi të jashtëzakonshme dialektike, ishte kreu i palës që përbënte skizmën. Kjo bazohej në doktrinën e trinisë. Ai i përmbahej pikëpamjes së unitarizmit që do të thotë se mund të ketë vetëm një person që personifikon Hyjninë: Zoti, Ati, Jezu Krishti, krijesa më e lartë e tij, pra i biri i zotit, por jo vetë Zoti. Dy ishin parafjalët thelbësore: I biri nuk ka ekzistuar në përjetësi dhe që ndryshonte prej krijesave të tjera në cilësi dhe jo në lloj”.¹¹⁷

Kur tërë përpjekjet e tjera për ta zgjidhur kundërshtinë e cila që në atë kohë ishte bërë çështje themelore e ditës edhe për njerëzit në rrugë, duke ndarë miqtë, madje edhe familjet, Konstandini lëshoi fletë-thirrjet e tij si Pontifeks Maksimi¹¹⁸,

¹¹⁷ Canon Bright: Epoka e etërve (*The Age of the fathers*).

¹¹⁸ *The Pontifex Maximus* (latinisht, fjalë për fjalë: “bërësi më i madh i urave”) ishte prift i lartë i Kolegjit Pontifik (*Collegium Pontificum*) në Romën e Lashtë. Kjo ishte pozita më e rëndësishme në fenë e Romës së Lashtë, e hapur vetëm për aristokratët deri në vitin 254 p.e.s., kur një *plebe* zuri për herë të parë këtë post. Në fillim ishte një zyrë

për *Këshillin e Nikeas*¹¹⁹, për t'u takuar në qytetin me atë emër, në Bitini.

Koha që u vendos, ishte qershor 325. Numri i priftërinjve pjesëmarrës ishte treqind e tetëmbëdhjetë. Vetëm disa prej tyre ishin nga perëndimi. Spanja dërgoi një, Italia dy ose tre, një grup i vogël priftërinjsh shkuan nga Trakia, Maqedonia dhe Greqia. Ariusi ishte padyshim pjesëmarrës. Kundërshtari i tij ishte prifti Aleksandër, i cili erdhi me një grup të madh mbështetësish priftërinj nga Libia dhe vendet rreth Nilit. Shumica dërrmuese ishin nga Lindja, nga Siria dhe Egjipti. Kjo asamble e madhe, e drejtuar prej të parit perandor të krishterë, lindi më shumë si një *oborr mbretëror* para *perandorit* të tyre. Këta priftërinj shkëlqenin në veladonët e tyre mbretërorë dhe të florinjte. Secili prej tyre kishte meshtarin, sekretarin ose skllëvërit e vet që e shoqëronin. Prapëseprapë, aty këtu shihej ndonjë që mbante shenjat e Getsemanesit¹²⁰ dhe Kalvarit¹²¹. Spiridoni, prifti i Qipros, erdhi me një gomar. Secili nga priftërinjtë kishte humbur një sy nga persekutimi që kishte përjetuar. Një prej tyre kishte shenjat e thikës në trup. Pali i Neo-Cezaresë i kishte tendinat e kyçeve të dobësuara nga shufrat e skuqura prej hekuri.

Perandori si Cezar, e tani edhe si Papë shkëlqente më shumë se askush tjetër,

fetare nën Republikën Romake, por më vonë gradualisht u politizua deri sa, me fillimin e Augustit, ajo u përfshi në zyrën perandorake. Referenca e tij e fundit për perandorët është në mbishkrimet e Gracianit (sundoi 375–383), i cili, megjithatë, më pas vendosi të heqë fjalët “pontifex maximus” nga titulli i tij. Fjala “pontifex” më pas u bë një shprehje e përdorur nga peshkopët kristianë, duke përfshirë edhe peshkopin e Romës dhe titulli i “Pontifex Maximus” u përdor brenda *Kishës Katolike Romake* nga Papa si kryepeshkopi i saj. Ky titull nuk përfshihet në titujt zyrtarë të Papës, por ai paraqitet në ndërtesa, monumente dhe monedha të papëve të Rilindjes dhe kohëve moderne. (Shënimi im – MB)

¹¹⁹ *I Pari Këshill i Nikeas (Nicaeas)* ishte një këshill i peshkopëve kristianë të mbledhur në Nikea, Bitini (tani në znik të Turqisë) nga perandori romak Konstandin në vitin 325. Mbledhja e këtij *Këshilli* ishte përpjekja e parë për të arritur një konsensus në *kishë* përmes një asambleje ku përfaqësohej e gjithë bota e krishterë. Arritjet e saj kryesore ishin marrëveshja për çështjen kristologjike të marrëdhënies së Jezusit me Zotin, Atin, ndërtimi i pjesës së parë të *Nicene Creed*, marrëveshja për llogaritjen e datës së Pashkëve dhe miratimi i ligjit të mëparshëm kanonik. (Shënimi im – MB)

¹²⁰ *Getsemani (Gethsemane)* është një kopsht në këmbët e *Malit të ullinjve (Mount of Olives)* në Jeruzalem, i famshëm sepse Jezui dhe dishepujt e tij u lutën një natë para se të kryqëzohej. (Shënimi im – MB)

¹²¹ Kalvari ose Golgota (*Calvary* ose *Golgotha*) janë emrat e vendit jashtë mureve të lashta të Jeruzalemit, në fillim të shekullit I që i atribuohet kryqëzimit të Jezusit. Emri Golgotë (*Golgotha*) është një përshkrim në gjuhën greke i dhënë në *Dhjatën e Re* i një emri aramaik, i cili tradicionalisht hamendësohet të jetë *Gālgaltā*. Bibla e shpjegon atë si vendi i *kafkës* (në greqisht) dhe *Calvariae Locus* (në latinisht), prej nga është marrë fjala Kalvar (*Calvary*). (Shënimi im – MB)

sapo e mori fronin e tij si autoriteti më i lartë. Eusebi, i njohur për teprinë e lëvdatave të tij, deklaroi se Perandori kaloi mespërmasë asamblesë si “ëngjëll qiellor i Zotit, i veshur në rroba të stolisura që dukeshin sikur reflektonin dhe shndrisnin me rreze rrëzëlyese dritën e praruar të floririt dhe gurëve të çmuar”. Fjala e rastit e drejtuar që nga fronti në gjuhën latine dhe e përkthyer në greqisht, e cila ishte gjuha e *Këshillit*, u mirëprit. Ai iu drejtua atyre me fjalët:

“Të dashur miq, të dërguarit e zotit, shërbëtorë besnikë të Krishtit dhe Shpëtimtarit !”.

Ai iu përgjërë atyre të hiqnin dorë prej fyerjeve duke u thënë:

“Fyerjeve dhe kontradiktave brenda Kishës duhet t’u frikësohemi më shumë se një beteje ose luftë”.

Pastaj ai kërkoi një mangall me qymyr të ndezur mbi të cilin mblodhi një deng peticionesh, akuzash dhe kundërakuzash të marra nga fraksione të ndryshme dhe deklaroi se ai nuk kishte hapur dhe as lexuar qoftë edhe një prej tyre. “Krishti do atë që kërkon falje; të falësh një vëlla mëkatar, është ajo që i kërkohet kësaj asambleje”.

Armëpushimi që i pajtoi dy palët, deri atëherë aq në kundërshti, nuk zgjati shumë dhe shpërtheu një dhunë edhe më e ashpër. Ariusi u vu para gjyqit për herezi. Ky ishte thelbi i çështjes. Ishin vetëm disa që kishin guximin që të mbroheshin, cilatdo qofshin bindjet e tyre. Dhe vendimi përfundimtar, siç e di tërë bota, ishte ai që e përshkroi atë si shërbëtor të Djallit. Treqind priftërinjtë e pranuan këtë. Konstandini, në një letër që ia dërgonte më vonë kishës së Aleksandrit, thoshte:

“Nëse keni vendosur t’i bindeni gjykimit të treqind priftërinjve, nuk keni bërë gjë tjetër përveçse i jeni bindur doktrinës së Zotit, të cilën e shohim në Shpirtin e Shenjtë që rron në mendjet e kaq shumë njerëzve të ndershëm, që ndriçon e tëra si dëshirë e Zotit vetë”.

Për më tepër ai pranoi se:

“Çdo çështje u diskutua pikë për pikë deri sa u arrit në një vendim të pranueshëm për atë që i sheh dhe i çmon të gjitha”, duke shtuar se “që nga ky çast, asgjë nuk ka mbetur për t’u diskutuar apo kundërshtuar në çështjet e fesë”.

Ariusi u syrgjynos dhe bashkë me të Eusebi i Nikomedias, i cili e kishte mbrojtur atë. Kështu u vendos në fron dhe në altar, krejt e sigurtë ortodoksia nëpërmjet *kishës së krishterë*. Në këtë mënyrë, Konstandini përlligji supremacinë e tij shpirtërore mbi botën e krishterë, dhe i hapi rrugën kësaj doktrine nëpërmjet *këshillit* më të famshëm në historinë e krishtëritimit. *Nicene Creed*¹²² që u lëshua nga asambleja si e para *kushtetutë e fesë*, e pandryshuar në asnjë pjesë të saj, ende tërheq hamendjet besnike të shumicës dërrmuese të kishës së krishterë në çdo pjesë të planetit, megjithëse kanë kaluar njëmijë e gjashtëqind e katërmbëdhjetë vjet qëkurse ajo qe shkruar.¹²³

Ndoshta këto që u thanë, nuk kanë vend në këtë libër. Por, megjithatë, në një orë si kjo e sotmja, kur *Mbretëria* e vogël e *Shqipërisë* ka humbur mbretërimin, pavarësinë e saj, vendin e vet të vogël tek Dielli, kjo mund të ndihmojë guximin dhe fenë e tyre, nëse disa prej vëllezërve të krishterë midis qindra milionave që e recitojnë këtë *Rrëfim* të fesë, do të bëjnë një lutje për racën që e lindi autorin e kësaj vepre madhështore, që erdhi tek ne përgjatë shekujve deri më sot.

¹²² Besimi niken (*Nicene Creed*) është një besim apo profesion që ushtrohet më gjerë në liturgjinë kristiane. Quhet Nikene (Nicene) në formën origjinale, sepse ai është zbatuar në qytetin Nikea nga *Këshilli* i parë *Ekumenik*, i cili u mbodh atje në vitin 325. (Shënimi im – MB)

¹²³ Po të mbledhim vitin 325, koha kur u mbodh *Këshilli* i Nikeas dhe viteve për të cilat Eriksoni thotë se kanë kaluar që atëherë, del se ky studim i tij për Konstandinin është shkruar në vitin 1939, kohë kur ai ishte larguar nga Shqipëria. (Shënimi im – MB)

ËSHTË E QARTË SE KONSTANDINI, NË FUND TË FUNDIT,
NDRYSHONTE NË KARAKTERIN E TIJ SHUMË PAK PREJ
BASHKËKOHËSVE TË TIJ ILIRË. KUR DËSHIRA E TIJ VIHEJ NË
PIKËPYETJE, OSE KUR I KANOSEJ NDONJË RREZIK, QOFTË I
VËRTETË OSE EDHE I IMAGJINUAR, AI DO TË PËRDORTE TËRË
FUQINË DHE AUTORITETIN E TIJ SI NJERI I PAEPUR, MIZOR DHE
VDEKJEPRURËS, EDHE NËSE FJALA ISHTE PËR PJESËTARËT E
FAMILJES SË TIJ.

XXII

KONSTANDINI – KORIFEU I KRISHTËRIMIT

Midis dekreteve të para të vulosura prej Konstandinit veçojmë atë që njihet si *Dekreti i Galerit*. Ky dekret u garantonte të tërëve, si të krishterëve edhe paganëve, të drejtën për të praktikuar fenë që do të zgjidhnin ata vetë. Pastaj dekreti që u nënshkrua nga Licini, i cili zyrtarisht e ktheu fenë e krishterë në autoritet në Perandorinë Romake. Në atë kohë Licini ishte pagan i njohur, ndërsa Konstandini një padron dhe mbrojtës i fesë së krishterë. Motivet që e nxisnin këtë dekret ishin shumë të ndryshme, por edhe shumë të ngjashme në të dyja rastet: Të siguronin për veten dhe perandorinë favoret e *Madhështisë Hyjnore Supreme*, secili për veten e tij. Për Licinin kjo do të thoshte më shumë se sa për Konstandinin. Që këtej e tutje sakrificat që kërkoheshin të bëheshin ndaj Zotave Perandorakë prej tërë qytetarëve dhe të nënshtruarve, ishin edhe shenjë e patriotizmit dhe besnikërisë së tyre. Kjo nuk kërkohet prej popullsisë së krishterë. Edhe Platoni nuk donte të nxiseshin zota të tjerë ose të lejohej admirimi i tyre përveç atyre që i takonin atdheut të tyre. E njëjta gjë do të gjendej edhe në ligjin hebraik: “Ti nuk do të kesh Zota të tjerë përveç meje...sepse unë, Zoti yt, jam xheloz!”.

Një tjetër ngjarje domethënëse na jepet po prej Licinit. Në luftën e tij me Maksimin Dazan, i cili kishte ardhur nga Egjipti me një ushtri të fuqishme për ta përzënë atë nga zotërimet lindore dhe për të uzurpuar titullin e Augustit, Licini u detyrua të përballej me të, i keqpërgatitur dhe me një numër shumë më të vogël trupash. Pastaj, ashtu siç i kishte ndodhur edhe Konstandinit, atij iu shfaq një ëndërr përmes së cilës iu bë e ditur se ushtria e tij duhej të lutej në mënyrë të përsëritur ndaj zotit të të krishterëve, i cili do t'i çlironte ata nga duart e armikut të tyre, siç kishte bërë për Konstandinin. Atij i ishin thënë edhe fjalët e lutjes si tekst:

“O Zot, më i Madhërishmi, të drejtohem ty. Ne ta kemi borxh ty drejtësinë, sigurinë; ne ta dorëzojmë ty tërë sovranitetin tonë. Prej teje jetojmë; prej teje fitojmë, prej teje lumturohem. Më i Larti dhe i Shenjti Zot, dëgjoji lutjet tona. Ne që i zgjasim duart tona drejt teje. Dëgjona ne, më i Madhërishmi dhe i Shenjti Zot!”.

Kjo lutje iu dha tellallëve të cilët e shpërndanë me nxitim të madh tek secili komandant dhe këta të fundit, tek secili ushtar dhe, ndërkohë që po ballafaqoheshin me ushtrinë kundërshtare në çastin e sulmit, ata të tërë i lanë mburojat dhe armët e tyre mënjanë dhe, me duart lart drejt qiellit, përsëritën pas udhëheqësve të tyre fjalët e lutjes.

Valët solemne të zhurmës që ngriheshin prej 20.000 grykave të fuqishme përplaseshin te radhët e armikut dhe nën efektin e ndjenjës së supersticionit u ngjall tek ata paniku dhe frika e ndëshkimit të Zotit mbi ta. Krijimi i kësaj situatë la të kuptohej se beteja po fitohej. Qëndresa e armikut ra dhe Maksimini, duke parë se i kishte humbur të gjitha, hodhi poshtë veladonin e tij dhe veshi rrobat e një skllavi, me shpresë se kështu do të shpëtonte. Në ikje e sipër ai u mundua që të rekrutonte një ushtri tjetër. Për fatkeqësinë e tij, ushtarët nuk josheshin prej perandorëve të veshur me rroba skllëvërisht. Kështu ai i dha fund jetës së tij në Tars.

Kjo ishte një betejë e fituar krejt mrekullisht. Liceni u siguroi se asnjë rrezik tjetër nuk do ta kërcënonte atë nga ajo anë. Familja e Maksimit u shfaros. Por Liceni gjithsesi nuk u ndal. Para se të vdiste, Diokleciani i kishte lënë në kujdes

Maksiminit gruan e tij, Priskan, dhe të bijën, Valerian, e veja e Galerit. Duke shpresuar t'i shtonte mundësitë për të përparuar, ai i propozoi Valerias që, pasi të ndante gruan e tij, të martohej me të. Ajo nuk e pranoi këtë propozim. I mërzhitur që nuk iu realizua kjo kërkesë, ai i çoi të dyja gratë në azil siç ishin, trokë fare, pa një qindarkë në xhep dhe pa asnjë njeri pranë, pasi askush nuk guxonte të tregonte kurrfarë afërsie me to për shkak të frikës prej zemërimit të perandorit. Prej Laktantit mësojmë se këto dy mbretëresha brodhën për pesëmbëdhjetë muaj të maskuara dhe të privuara prej pasurisë së tyre. Ato u dalluan më në fund prej disa zyrtarëve në Selanik, të cilët i paditën te autoritetet, i kapën dhe u prenë kokat menjëherë.

“Trupat e tyre u hodhën në det mes gëzimit të dhimbshëm të një turme mizore, e cila edhe nëse kishte në mes të saj prej atyre që nuk i pëlqente ajo që po ndodhte, nuk guxoi as të pipëtinte, jo më t'i mbronte ato”.

Më në fund mëtonjësit për pushtetin më të lartë, për fuqinë e vetme sunduese perandorake u zvogëluan dhe pesha mbeti vetëm mbi Konstandinin dhe Licinin. Ata ishin kunetër dhe trashëgimtarë të përbashkët të një perandorie që shtrihej nga Ishujt Britanikë deri në Spanjë, nga lumi Tigër në lindje dhe në jug deri në Afrikë. Tani ishte koha të mendohej se kush do ta tregonte më mirë talentin e sunduesit perandorak. Tani ishin dy mëtonjës që do të ndanin pushtetin dhe nderin. Një provë përfundimtare e forcës ishte e pashmangshme. Sa keq që kjo nuk do të mbyllej me një luftë të vetme. Në vend të kësaj, ata ndërsyen të tëra forcat e ushtrive të tyre respektive kundër njëri-tjetrit. Këto ishin shtuar në mënyrë të jashtëzakonshme në numër dhe në armatim, vijimisht, për të konkurruar me Augustin tjetër. Dy beteja të mëdha u zhvilluan, prej të cilave në njërin Licini llogaritej të kishte humbur 20.000 burra, që do të thotë më shumë se gjysmën e forcave të tij. Këtë e pasoi një armëpushim i nënshkruar që zgjati disa vjet. Më pas, midis tyre shpërtheu një luftë tjetër edhe më e dhunshme dhe më e keqe. Licini ishte ende pagan, por në komandën e Sirisë dhe të Egjiptit. Krishtërimi kishte fituar një mbështetje jashtëzakonisht të madhe. Udhëheqësit e tyre ishin tepër

agresivë edhe shpirtërisht, edhe politikisht. Priftërinjtë intrigonin me të tëra mjetet kundër Licinit dhe mbështesnin Konstandinin. Kuptohet që i pari ishte thellësisht i zemëruar dhe i kishte shumë zët. Ai u tregua i marrë dhe kërkoi luftë, pa llogaritur që Konstandini i kishte të tëra përparësitë në anën e tij.

Territori i Licinit ishte i mbyllur në Lindjen e Afërt dhe Trakë, ndërsa Konstandini zotëronte tërë Europën me terrenet më të mira të rekrutimit: Ilirinë, Maqedoninë, Rinin dhe provincat danubiane. Ai do t'i futej betejës si kampion perandorak i Krishtërimin kundër shtypësve të saj, duke i ndarë kështu edhe forcat e zvogëluara të Licinit. Përveç kësaj, Konstandini në atë kohë përjetonte vitet e një ngjitjeje të shpejtë, pra ishte në baticën e tij të pushtetit, ndërsa Licini ishte në rënie fizike dhe dukej qartë se ai nuk kishte forcë të ballafaqohet me një luftë që tashmë atij i ishte imponuar.

Fusha e gjerë e Adrianopojës u bë skena e betejës së tyre historike dhe kjo ndodhi më 3 korrik 323. Për Licinin ky ishte një shpartallim i plotë. Tridhjetë e katër mijë prej luleve të ushtrisë së tij mbetën të vdekur ose plagosur në fushën e betejës. Pjesa tjetër ia mbathi bashkë me komandantin e tyre drejt qytetit të rrethuar me mure të Bizantit. Aty, gjithashtu, ishte edhe flota e tij, të cilën ai e quante si shumë më superiore ndaj asaj të Konstandinopojës. Krispi, djali i madh i Konstandinit, ishte ngarkuar me detyrën e komandimit të kësaj flote, ndonëse ishte pa përvojë në betejat detare. Dy ditë me radhë flotat luftuan kundër njëra-tjetrës, por fundi solli fitoren vendimtare të Krispit. Tani ngushticat ishin në zotërimin e tij dhe ai kishte në dorë transportin, si dhe mjaft trupa të freskëta, ushqime e materiale lufte. Ndërsa Licini po zbraste dyqanet e Bizantit.

Tani që pozita e tij po vështirësohej shumë, Licini u tërhoq drejt Azisë së Vogël dhe, më në fund, u dorëzua në Nikopolis. Por për Konstandin, e cila i lutej të vëllait për jetën e burrit, gjithçka po mbyllej aty. Megjithatë ai u lejua të dorëzonte i qetë kostumet e tij mbretërore dhe të mbyllej në një jete boshe dhe pa kuptim pasi iu dha falje, si një i penduar, aq sa mund të jetë i penduar një perandor. Aty ai kaloi

një vit për t'u ekzekutuar më në fund me urdhër të Kontandinit.

Pas kësaj, Konstandini u bë Zot i pasfiduar, sovran i Perandorisë Romake dhe kreu shpirtëror i Krishtëritimit. Po çfarë do të bënte ai me këtë rol të dyfishtë? Në këto dy role ai do të vendoste për çështje që kishin të bënin me palë të ndryshme, duke i bindur peshkopët dhe klerikët të linin mënjane kundërshtitë e tyre të hidhura, të ushtronin funksionet e tyre dhe gëzonin nderet e mëkëmbësve të Zotit në tokë. Ndërsa vetë ishte në kontroll dhe në komandë të Mbretërisë së Tij të Qiellit dhe të Tokës.

Është e qartë se në fund të fundit, Konstandini ndryshonte në karakterin e tij shumë pak prej bashkëkohësve të tij ilirë. Kur dëshira e tij vihej në pikëpyetje, ose kur i kanosej ndonjë rrezik, qoftë i vërtetë, por edhe i imagjinuar, ai do të përdorte tërë fuqinë dhe autoritetin e tij si njeri i paepur, mizor dhe vdekjeprurës, edhe nëse fjala ishte për pjesëtarët e familjes së tij.

Krispi, djali dhe trashëgimtari i tij, të cilin e kishte ngritur në rangun e Cezarit dhe i kishte dhënë komandën e provincës së rëndësishme të Galisë, Fausta, gruaja e tij dhe një djalë dymbëdhjetë vjeçar i motrës së tij, Konstancës – të gjithë ishin viktima të urrejtjes dhe xhelozisë së tij hakmarrëse. Për gruan ai ushqeu një dyshim të tmerrshëm, sikur ajo intrigonte dhe komplotonte kundër tij. Siç del nga disa të dhëna, mendohet se ajo kishte një dëshirë të fortë për një marrëdhënie të fshehtë me Krispin. Kjo e mërziste shumë këtë të fundit; aq shumë sa me një zemërim të papërmbajtur, urrejtje e përbuzje ndaj saj (si në rastin e Jozefit me gruan e Potifarit), ai u ankua tek Konstandini. Konstandini, pasi gjeti prova të pafajsisë së Krispit, e dënoi Faustën me vdekje. Përsa i takon nipit, nuk mund të kishte akuza për krime, përveç faktit që ai ishte në linjë për trashëgiminë e postit të perandorit, si i biri i perandorit Licini dhe motrës së tij Konstancës. Fati i Krispit u vendos aty për aty dhe në mënyrë të pamëshirshme. Atij iu hoq e drejta e Cezarit mbi Galinë, u internua në Pola, Istria dhe po aty u ballafaqua me vdekjen. Siç ishte bërë zakon, ndëshkimi po përvijohet brenda radhëve të familjes së tij. Ishte Helena, nëna e

Konstandinit që dënoi aktet mizore të të birit mbret me tërë indinjatën fisnike të shpirtit të saj të fyer. Ai nuk mund të bënte gjë tjetër veçse ta dëgjonte. Ajo ishte nëna e tij dhe, siç është zakoni i racës së tij edhe sot e kësaj dite, autoriteti i saj në mbretërinë e mëmësisë ruhet deri në orën e fundit të jetës së saj.

Ka shumë tregues për vetëndëshkimin dhe pendesën e tij për krimet e bëra. Shembuj për këtë qëndrim reflektues të tij mund të konsiderohen: Një dhuratë e pasur që i jep ai peshkopatës së Romës; ndërtimi i shumë kishave të kushtueshme; mundësimi i pelegrinazhit të Helenës në Jeruzalem dhe në Varrin e Shenjtë, si dhe zbulimi prej saj i relikeve të kryqit të vërtetë, si dhe kisha madhështore që ai ndërtoi aty pranë. Këto veprime bënë që ai të vononte pagëzimin dhe të pranonte sakrimentin në prag të vdekjes. Kjo përbënte edhe një hije të errët që i rrinte e varur mbi krye gjatë tërë jetës së tij. Ashtu si tek zonja Makbeth kur shprehet: “Unë kisha nevojë të tmerrshme për bekimim dhe fjala ‘Amen’, më ngeli në fyt”, edhe tek Konstandini kjo mund të ketë shërbyer fare mirë për t’i hapur derën një keqardhjeje të fshehur në zemrën e tij.

Pra neve na duhet të shohim Konstandinin në rolin e tij të dyzuar edhe si Perandor i Perandorisë Romake, edhe si Pontifeksin Maksim, *de facto*, nëqoftëse jo edhe *de jure*, mbi perandorinë e re të shpirtit, tek merrte vendime të tilla për herë të parë në historinë e botës perëndimore. Siç do ta mësojmë, ishte vështirë të zgjidhte njeriu midis këtyre dy perandorive për shkak të fuqisë së tyre klasore, dallimeve partiake dhe urrejtjes, kundërthënieve dhe zënkave mbi të cilat ai kishte marrë përsipër të sundonte. Sigurisht, tani kërkohej t’i kushtohej shumë më tepër kohë dhe pushtet kishës se sa shtetit.

Në kohën kur ai ia doli me sukses tashmë të ngjitej drejt pushtetit më të lartë e të padiskutueshëm, ai thirrej edhe për të arbitruar disa prej grindjeve më të mëdha në tërë historinë e *Kishës*. Siç e theksuam më lart, në Afrikë, ku pasionet njerëzore përvëlojnë njësoj si shkretëtira, ishte përhapur një lloj krishtërimi i tërbuar në fanatizmin e vet, që ngjante me disa prej sekteve të dervishëve muhamedanë dhe

ishte tmerrësisht intolerant ndaj të gjitha sekteve të tjera më liberale që mbanin emrin e Krishtit.

Në qytetin e Aleksandrit, me universitetin e vet të madh ku platonizmi po njihte një rilindje të vetën, misticizmi i Lindjes dhe helenizmi i Perëndimit tashmë të fuqizuar në botën e krishterë, shndritste si flakërim kordhe mbi altarin e mësuesit galilean. Kjo njihet si kundërshtia ariane. Udhëheqësi i tyre, Ariusi/Ari, ishte një prift i vetëdijshëm dhe i sinqertë, një burrë me personalitet të fuqishëm dhe të shkëlqyeshëm, me një aftësi dialektike përjashtimore; për atë, peshkopi i tij Aleksandër ishte i pashoq. Skizma e tij, e cila ishte e destinuar të shkundte kishën deri në themelet e saj, u bazua në doktrinën e pranuar të Trinisë. Me fjalë tjera, Ariusi, i mbajtur tek pikëpamja unitariste moderne, që ishte dhe mund të jetë vetëm një *Person* në kreun e Zotit; se Jezui ishte krijesa e tij më e lartë, i Biri i Zotit, por jo vetë Zoti. “Sugjerimet e tij thelbësore ishin këto të dyja: që i Biri nuk kishte ardhur (ekzistuar) nga pavdekësia dhe që ai ndryshonte nga krijesat e tjera në cilësitë e tij, por jo edhe nga lloji i tyre”.¹²⁴ Thuhet se përçarja u bë çështje personale e njeriut të zakonshëm, ndërsa diskutimi i kësaj teme la çdo gjë tjetër në hije.

Konstandini ishte i detyruar t’u jepte një dorë këtyre kundërshtive, prandaj i dërgoi një letër të gjatë peshkopit Aleksandër. Kjo letër nuk i dha atij ndonjë emër të posaçëm as si perandor, as si papë. Në fakt, ai humbi tërësisht pikën thelbësore, duke e trajtuar çështjen si një kundërshti të vogël verbale, që nuk kishte dallime themelore dhe reale. Letra mbyllej me një shënim shumë të dobët:

“Më rikthe atëherë ditët e mia të qeta dhe netët e pashqetësuara, që të mund të ruaj gëzimin tim nën një dritë të kthjelltë për ato ditë që më kanë mbetur, të gëzoj harenë e jetës në paqe. Diku tjetër do më duhej të psherëtitij dhe të jem i hapërdarë i tëri në lotë dhe nuk di ç’është rehatia në mendjen time deri sa të vdes. Porse ndërkohë që njerëzit e Zotit, shërbëtorët e mi, janë shpërndarë veç e veç në kundërshti të paligjshme dhe

¹²⁴ Canon Bright *The Age of the Fathers*.

tepër të dëmshme, si mundem të jem i qetë?”

Kështu e përfundon letrën e tij, e cila vetëm sa u fryu flakëve që po ndizeshin nëpër tërë perandorinë.

BESIMI IM PERSONAL ËSHTË SE KONSTANDINI E ZGJODHI
BIZANTIN PËR ARSYE SHUMË TË FORTA KREJT VETJAKE,
RACORE, KISHTARE DHE SHTETËRORE. PREJ RACËS,
HISTORISË, TRADITËS DHE FESË AI I TAKONTE MË SHUMË
LINDJES SE PERËNDIMIT. ALTARËT E RACËS SË TIJ ISHIN ATY,
TE DODONA DHE DELFI.

XXIII

SHQIPONJAT FLUTUROJNË DREJT LINDJES

Për tetëdhjetë vjet, perandorët ilirë, shqiponjat nga foletë e shqiptarëve, i lëshonin vendin njëri-tjetrit në krye të Perandorisë Romake. Vërtet që ata bënë shumë mëkate, shumica e të cilave, shpresojmë, për të mirën e përbashkët, por ata përmbushën edhe shumë prej atyre misioneve që u dhanë vend të merituar në histori. Ndoshta ishin pikërisht ata që e shpëtuan perandorinë nga shkatërrimi. Ata treguan një masë të madhe respekti për kufijtë romakë, madje edhe aty ku banonin popujt barbarë. Ata e përmirësuan shumë jetën ekonomike dhe e vendosën atë në lëvizje të rrjedhshme në të gjitha pjesët e perandorisë. Ata e vendosën Krishtërimin në pikëmbështetje perandorake, duke i dhënë fund përndjekjes së tij dhe duke e nxjerrë atë nga katakombet e errëta në dritën e diellit, përkrah fronit, duke ndarë, kështu, pushtetin, autoritetin, por edhe lavdinë e tij. Ky ishte jo thjesht një veprim i hijshëm, por edhe një gjest kryelartë i një perandori ndaj një mikui të vlefshëm dhe të përrulur.

Ishte një martesë e tillë kaq e gjetur dhe e përhershme saqë, për mirë apo për

keq, është ruajtur deri në ditët e sotme. Kisha ishte bërë aq shumë pjesë përbërëse e strukturës dhe shpirtit të qeverisjes, sa që nuk kishte më linjë ndarëse midis tyre. Nëse e zotëronin apo jo pushtetin e përkohshëm, është në vetvete e parëndësishme. Ajo mbante brazinë ndaj drejtësisë në duart e saj, vendoste standardet e moralitetit, i jepte zë asaj mase të jashtëzakonshme memece të njerëzimit të etiketuar si “*turmë druarësh dhe bartës të ujit*”. Institucionet e saj për përmirësimin njerëzor, si dhe altarët e saj të adhurimit të shpërndarë gjithandej në tërë botën dhe qeveritë e botës, u betuan për mbrojtjen e këtyre njerëzve.

Krishtërimi është edhe sot po ai që na ka lënë Konstandini: një perandori e padukshme me autoritet, fuqi dhe pushtet, e lidhur me gjithçka që ka të bëjë me njerëzimin, edhe si një *fëmijë i tokës*, edhe si *fëmijë shpirtëror i Zotit*. Salltaneti dhe shkëlqimi me të cilin Konstandini e veshi atë, është përsëri vepër e tij. Shpata që ai vendosi në dorën e krishtërit me të cilën do të zbatonte drejtësinë, do të vinte në vend hakmarrjen e gabuar, do të realizonte mbrojtjen e të dobët dhe të pafajshmit, mbrojtjen e të drejtave të të shtypurve ndaj shtypësve, është ende në dorën e krishtërit. Njeriu mund të vëzhgojë kalimthi se ka dy tipa krejt të ndryshëm të krishtërit, ose dy shkolla të ndryshme të mendimit. Njëri prej tyre është shën Pali. Tipi tjetër, pa dyshim, është i Jezuit, siç është paraqitur në *Ungjill* dhe, veçanërisht, *Predikimet në Mal*¹²⁵. Përpara se ta lë këtë studim të perandorëve ilirë dhe kontributit të tyre në qytetërimin perëndimor, më duhet të nxjerr në pah edhe një tjetër vepër epokëbërëse për të cilën Konstandini duhet të marrë atë që i takon. Ky ishte transferimi i fronit perandorak nga Roma në Konstandinopojë.

Përballë një veprimi të tillë për transferimin e fronit duket sikur ai burrë e kishte humbur arsyen. Lindja kishte vdekur. Lavdia që mbulonte Greqinë ishte venitur. Ai po e përqendronte kryeqytetin e tij midis botës së monumenteve dhe varreve, një fushë e denjë më shumë për një arkeolog se për një perandor ambicioz. Roma, nga ana tjetër, ishte aksi natyror për një botë të tërë të re që vlonte me një

¹²⁵ *Parabola e Jezuit* mund të gjendet në ungjillet kanonike dhe ato jo kanonike të cilat gjenden brenda tre ungjijve. Ato përfaqësojnë pjesën kryesore të mësimave të Krishtit dhe përbëjnë një të tretën e mësimave të tij të regjistruara.

jetë krejt tjetër në mendime dhe veprime. A po e braktiste Konstandini qëllimshëm Europën? Dhe nëse po, deri në çfarë largësie?

A kishte ai një shtytje nga kushtet e rrethanat? Apo ai ishte nxitur prej disa motiveve të fshehta vetjake? A ishte ambicia e tij e shfrenuar që e nxiste? Një radhë pyetjesh si këto mund të ngrihen, disa prej të cilave mund të japin një ide rreth atij hapi të çuditshëm dhe misterioz që kishte ndërmarrë. Zosimi, historian grek, hamendëson se Konstandini kërkoi të shpëtonte nga vetëdija e tij. Kjo nuk del të jetë aq e saktë. Vërtet gurët e përgjakur të Romës kishin gërthitur shumë shpesh kundër vrasësit. Por, për atë arsye, a ishin gurët e kryeqyteteve të Lindjes më pak të zëshëm? Krime të tilla kishin mbushur me zërat fantazmë korridoret e errëta dhe oborret e pallateve perandorake kudo ku perandoria kishte vendosur sundimin e saj.

Bindja ime është se Konstandini e zgjodhi Bizantin për shumë arsye të forta krejt vetjake, racore, kishtarë dhe shtetërore. Prej racës, historisë, traditës dhe fesë ai i takonte më shumë Lindjes se Perëndimit. Altarët e racës së tij ishin aty, te Dodona dhe Delfi. Kultura shpirtërore e racës, idealet e tij, filozofia e tij, mënyra e tij e jetesës, shpërthimi i padukshëm i mendimeve dhe veprimeve të tij, ishin të gjitha produkt i atij shpirti. Roma dhe bota perëndimore kishin kontribuar pak ose aspak në atë drejtim. Më në perëndim, kufijtë e racës së tij ishin brigjet lindore të detit Adriatik, ndërsa më në lindje ato zgjateshin nën Aleksandrin e Madh, jo vetëm deri në Tigër dhe Eufrat, por edhe deri në lumin Ganges.

Me kohë Lindja kishte marrë epërsi, drejtpeshim të shpirtit, një filozofi jete ndaj së cilës Roma pagane ishte e zhveshur. Ajo ishte përmbajtësisht pagane dhe e vdekur, një qytet i monumenteve me fe të vdekura dhe në agoni, të importuara nga e tërë bota. Njerëz të vdekur. Konsuj, cezarë, perandorë, augustë, senatorë dhe qeveritarë dukeshin si një pyll i vdekur, i zymtë dhe i zhveshur, që gjendeshin gjithandej. Tempuj kushtuar Apolonit, Jovit, Mërkurit, Herkulit, Marsit dhe Avangerit; cirqe si ai i Maksimit, në të cilin popullata e qytetit mund të futej e tëra, tani të zbrazur, të braktisur, të zhbërë si brinjët e skeletit të disa mostodomeve të

tretshëm. *Pallati i artë* i Neronit ishte zhveshur prej floririt dhe veshjes së mermertë, ishte varfëruar prej jetës dhe zbehur prej shkëlqimit.

Termet¹²⁶, njëherë e njëkohë kulmi i madhësisë, ku perandorët mbanin gjyqet, bënin dashuri, shpërndanin dhurata me tundje koke dhe gjeste, vendosnin fatin e njerëzve dhe të kombeve, tani qenë shkatërruar dhe zhveshur prej madhësisë së tyre. Jetë e zbrazur, e heshtur, memece, përveç currilave të shpërndara të disa shatërvanëve të prishur. Tek e fundit, Roma nuk ishte vendi i Konstandinit, pas më shumë se njëzet vjetëve të energjive të pashuara dhe ambicioze. Po çfarë të bëhej me popujt barbarë? Ata, të etur, herkulianë, dilnin nga një farë që shtohet fuqishëm nëpër tërë Europën Veriore dhe Verilindore. Këta ishin skandinavët, keltët, normanët, galët, gotët, cimbritët, teutonët, sllavët, për të përmendur disa prej tyre, të cilët, njësoj si ulluku i ujit, në mënyrë të vazhdueshme po çanin tërë barrierat, duke i tejmbushur shtetet dhe provincat njëra pas tjetrës. Në një mënyrë ose në një tjetër, ata kishin lënë të kuptohet se ishin në jetën e perandorisë perëndimore si mercenarë, bujq, barinj, artizanë, si dhe ushtri plaçkitësish, ndërsa Roma ishte magnet i parezistueshëm që i tërhiqte ata pandërprerje. Kjo përbënte një rrezik për ëndrrat dhe fatin e Konstandinit. Atij i duhej të vendoste se çfarë do të bënte për të ardhmen dhe mirëqenien e Kishës Katolike, mbrojtjen dhe misionin e së cilës ai e kishte bërë çështje dhe përgjegjësi të jetës së vet. Duhet të lexojmë historinë e kishës së hershme, për të zbuluar se si ishte Lindja në mendim dhe cila ishte forca e saj e vërtetë. Prej udhëheqësve që morën pjesë në *Këshillin e Nikeas*, të paktën nëntëdhjetë përqind ishin lindorë. Kjo forcë rigjallëruese kishte krijuar tashmë një rizgjim të madh nëpër tërë Lindjen. Baticat e jetës kishin filluar edhe një herë të ngriheshin; Bosfori gëlonte nga anijet që vinin nga çdo port i botës. Duhet

¹²⁶ Në Romën e Lashtë, *Thermae* (Termet) dhe *Balnea* ishin vende për të bërë banjë. *Thermae* zakonisht u referohet komplekseve të mëdha perandorake të banjove, ndërsa *balnea* ishin mjedise më të vogla, publike ose private, që ekzistonin në një numër të madh në të gjithë Romën. Shumica e qyteteve romake kishin të paktën një, nëse jo më shumë ndërtesa të tilla, të cilat ishin qendra jo vetëm për të bërë banjo, por edhe për të krijuar shoqëri, biseduar e shlodhur. Banjot romake ekzistonin gjithashtu nëpër vilat private, shtëpitë në qytete dhe fortesat. Ato furnizoheshin me ujë nga një lumë i afërt apo përrua, apo edhe nga ndonjë kanal. Uji ngrohej me zjarr me dru të trashë, para se të kanalizohet në dhomat e banjove të nxehta. Dizajni i banjove shpjegohet më mirë në librin e Vitruvit (Vitruvius), *De Architectura*. (Shënimi im – MB)

shtuar një fjalë për të dëshmuar krenarinë e racës së Konstandinit. Ai e kishte parë popullin e vet të skllavëruar, krenarinë e tij të nëpërkëmbur, djemtë e tij tek luftonin dhe vdisnin përgjithmonë që të huajt të majmeshin e shëndosheshin me epsh dhe pushtet për të zotëruar shtëpitë dhe tokat e tyre.

Edhe ai kishte një pjesë të rëndësishme në rilindjen e tyre. Kjo binte mbi shpatullat e tij të fuqishme në rrugën e tij drejt fronit. Ishtë veç një detyrë e tij prej biri, si një krijesë e shqiponjës, që të rindëronte folenë edhe një herë në lartësitë ku stërgjyshërit e lashtë kishin filluar procesin e ndërtimit të perandorive në qytetshtetet e tyre. Se sa shumë ai dhe linja e tij e racës do ta zotëronin atë botë të re në rrjedhë të një mijëvjeçari, kurrë, as ai vetë nuk do ta imagjinonte e nuk do ta shihte as në ëndrrat e tij më ambicioze.

Konstandini kishte përvjuar vetë në mendjen e tij një *qytet-ëndërr*. Sa vite ai kishte ecur, luftuar dhe fjetur me ëndrrën e tij, vetëm Zoti i Madh që ndërtoi planetin tonë sipas së njëjtës modë, e dinte. Ai duhet të ketë jetuar me ëndrrën e vet për vite të tëra, duke ndërtuar e formësuar ëndrrën e tij në një plan të dyfishtë të mrekullueshëm. Në njërën anë, ai duhet të ishte i denjë për të qenë udhëheqësi i një perandorie botërore, duke u matur në madhësi me shkëlqimin e Romës, Babilonit dhe Aleksandrisë. Në anën tjetër, kjo duhej të ishte bota e krishterë, ajo çfarë Jeruzalemi kishte qenë për hebrejtë— një qytet i shenjtë, tejskajshmërisht i bukur dhe i pasur në tempuj, altarë dhe gjithë artin shpirtëror; i tillë që të bënte që emri i Krishtit të ngrihej mbi çdo emër tjetër. Perandoria e tij shpirtërore do të përqendrohej në masë aq të madhe tek autoriteti dhe pushteti më i lartë, sa edhe Perandoria Romake. Për arritjen e kësaj, atij i duhej ta vinte botën nën këmbë. Athinës, Romës, Aleksandrisë, Milanos, Trevizos, Jorkut, Antiokut dhe shumë qyteteve të tjera të Europës dhe Azisë do t'u sekuestroheshin thesarët e tyre; pyjet do të rrafshoheshin, pritëshin e bëheshin dërrasa, minierat do të zhvisheshin prej mermerit, hekurit dhe floririt të tyre. Qyteti i vjetër i Bizantit, njëherë i shkatërruar pamëshirshëm nga perandori Septim Severi dhe më vonë i ndërtuar në shenjë pendese për krimin e tij të shkatërrimit, ishte tërësisht i papërshtatshëm

si model në përfytyrimin që ai kishte për qytetin e ëndrrës së tij të re. Me një shigjetë në njërën dorë dhe një shtagë në dorën tjetër, Konstandini i ra kryq e tërthor kufijve të tij. Kur ata që e shoqëronin u lodhën nga largësia e përshkuar, Konstandini iu drejtua atyre me fjalët:

*“Unë prapë do të shkoj më tutje, derisa ai, drejtuesi im i padukshëm që marshon përpara meje, të mendojë se kemi arritur tek ai vend ku duhet të ndalojmë”.*¹²⁷

Katër vjet më vonë, ose më mirë në maj të vitit 330, qyteti i Romës së Re u hap solemnisht. Duke vlerësuar kohën dhe metodat, vështirësitë e transportit dhe problemet e punës, kjo ishte vërtet një arritje e mrekullueshme. Firthi¹²⁸ e ka përshkruar këtë si “diçka që ecën në një linjë me Ekspozitën perandorake moderne”. Sa e mrekullueshme është lista e ndërtesave që ai arriti të ngrinte, listë në të cilën përfshiheshin pallatet e tij që rivalizonin në madhësi dhe shkëlqim me ato që kishin ngritur Solomoni ose mbretërit persianë. Ato ishin fillimisht një universitet, dy teatro gjigandë, tetë banjo publike që i rivalizonin ato të Romës, njëqind e pesëdhjetë e tre banjo private, pesëdhjetë e dy portikë, katër gjykata, katërmbëdhjetë pallate të tjera, katër mijë e treqind e tetëdhjetë e tetë çifligje familjare, parqe, sheshe, ujëhedhësa, rrugë të gjera hijerënda, me milje të tëra të mbushura me statuja dhe kolona që përkujtonin arritjet e perandorisë, kisha me harqet e kubeve të tyre me kulla dhe harqe ajrore të larta në drejtim të qiellit. Plani i qytetit perandorak u përqëndrua rreth *Augustaeumit*¹²⁹, ose “Sheshit perandorak (*Place Imperiale*)”, i shtruar në tërë gjatësinë e tij me blloqe mermeri. Statujat në grupe ose veçmas stolisnin sheshet e hapura, qarkorët, drejtkëndëshat, me gjithfarë formash, asnjëherë të përcaktuara plotësisht.

Në anën e tij veriore gjendej *Shën Sofia*, hijerëndë dhe madhështore; në lindje *Dhoma e Senatit*, e lidhur me *Forum*, në jug qëndronte *Pallati Perandorak*

¹²⁷ Firth, *Konstandini i Madh*, f.265.

¹²⁸ George Young Konstandinopoja (*Constantinople*).

¹²⁹ *Augusteum* (shumësi *Augustea*) në fillim ka qenë vend i kultit perandorak në Romën e Lashtë, i quajtur kështu sipas emrit perandorak të Augustit. Ai njihet si *Sebasteion* në Greqinë Lindore në Perandorinë Romake. Janë gjetur shembuj në Sebaste, Samaria, Konstantinopojë, Afrodizia, Antiok dhe Kartagjenë. (Shënimi im – MB)

me një portë bronzi ballore me masë të jashtëzakonshme të quajtur *Chalce*. Këtu ishin edhe hyrjet e pallateve të *Hipodromit* dhe *Banjës së Zeoksipit* (Zeuxipus). Në perëndim të *Augustaeumit* ishte *Forumi i Konstandinit* “me formë eliptike, i rrethuar prej kolonadash të mrekullueshme që mbartnin një portik të gjerë në formën e *Harkut të Triumfit*”. Në qendër të *Forumit* qëndronte *Kolona e Konstandinit*, cilindrat prej profiri të së cilës, tetë syresh, ishin sjellë nga Roma. Atyre u bashkoheshin bandat e tunxhit të punuara në kurora dafinash. Një bazë e përbërë prej blloqesh gjigande mermeri të bardhë, në të cilën ishin mbyllur relike të krishtera, mbante lart kolonën hijerëndë. Midis relikeve që thuhet se ishin varrosur aty, ishin kutia e alabastrës e *Maries*, dy kryqet e hajdutëve, sqepari me të cilin *Noeja* i dha formë arkës së tij dhe prania e çuditshme e një statuje *Pallas – Athina*, e cila kishte qenë mbrojtëse e Romës për shekuj. Në bazën e kolonës, *Konstandini* bëri të gdhendej me shkronja si më poshtë: “O Krisht, sundues dhe Zot i botës, për ty e kam konsakruar këtë qytet të bindur, këtë skeptër dhe vetë fuqinë e Romës. Ruaje dhe çliroje atë prej çdo dëmi!”.

Krejt në krye të kolonës, si për ta përmbyllur, gjendej një statujë shumë e çuditshme dhe kontradiktore për kolonën e një perandori. Aty ishte një statujë bronzi kolosale e *Apolonit*, e cila ishte rrëmbyer nga *Athina*. Se si shpëtuan tërë pjesët e shumta përbërëse të statujës deri në kohën e *Konstandinit*, kjo përbën një habi të vërtetë. Gjithsesi, pjesa që të shkakton më shumë habi dhe keqardhje është fakti se statujës i ishte hequr në fillim koka e zotit të tij pagan dhe ishte zëvendësuar me atë të *Konstandinit*. Në formën e saj origjinale, statuja, e cila mendohet të jete vepër e *Fidias*¹³⁰, mbante në të djathtë një bisturi dhe në të majtë një glob. Për të plotësuar shndërrimin, globi ishte hequr dhe zëvendësuar me një kryq. Kështu *Apoloni*, më i lavdishmi i *Zotave të Olimp*it, heq dorë nga mjetet e tij pagane dhe kthehet në një të krishterë!

¹³⁰ *Fidia* (PHEIDIAS) (490-430 p.e.re.), skulptor athinas, drejtori artistik i ndërtimit të *Partenonit* i cili krijoi imazhet më të rëndësishme fetare dhe mbikqyri e ndoshta bëri dizenjon e tërë dekoracionit skulpturor. Thuhet për *Fidian* se ai i vetëm e kishte parë imazhin e saktë të *Zotave* dhe më pas i zbuloi ato tek njeriu. A vendosi përgjithmonë konceptet e përgjithshme të *Zeusit* dhe *Athinës*. Skulptura e *Zeusit* në *Tempullin e Olimp*it është vlerësuar si njëra nga shtatë mrekullitë e botës. Po ashtu ai ka gdhendur skulptura të *Apolonit*. (Shënimi im – MB)

Sa më shumë njeriu mëson për ato që arriti Konstandini në një kohë aq të shkurtër, aq më shumë shtohet habia dhe mosbesimi. Pallati perandorak ishte një qytet brenda një pallati-qytet me kisha, kopshte luksoze, banjo, portikë, dhe të një pallati prej porfiri. Ai ishte i vendosur në një hije të qetë, ku gratë që kujdeseshin për shtëpitë perandorake, mund të pushonin gjatë periudhës së shtatzanisë. Sistemi i mrekullueshëm prej të cilit vinte ujë në qytet dhe çisterna e jashtëzakonshme që ishte ndërtuar për të mbledhur ujërat e largët të lumenjve që rridhnin mespërmasë kodrave, do të zinin vend lehtësisht midis mrekullive të botës.

Qyteti i ri iu kushtua Virgjëreshës Marie me festime solemne më 11 maj 330. Përderisa Konstandini është një prej tre burrave më të mëdhenj që raca shqiptare¹³¹ i ka dhënë botës, gjykuar prej asaj çfarë na sjell historia, ia vlen të përpiqemi të bëjmë një vlerësim të punës kurorëzuese të jetës së tij.

Në fillim lind pyetja se përse iu kushtua tërë ajo madhështi dhe shkëlqim i tillë ndërtesave të kryeqytetit të tij të ri? Aty nuk mund të ketë përgjigje tjetër përveçse: Konstandini po vendoste një *fe të re botërore* dhe ai duhej ta bënte këtë me dinjitet, madhështi dhe fisnikëri përkundrejt feve të tjera që ai kishte njohur. Roma kishte qenë madhështore si qendra botërore e paganizmit. Ai do të ndërtonte për Krishtërimin një vend madhështor adhurimi. Persia kishte patur *Panteonin* e vet prej të cilit Mitra ishte dielli shpirtëror, drita hyjnore. Ai do të ndërtonte një fron mbi të cilin *Zoti i Dritës së Krishterë* duhej të shkëlqente me lavdi edhe më të madhe. Osirisi kishte tempullin e vet të adhurimit në Egjipt, Adonisi në Antiok; India, princin e saj Sidarta, Zotin Buda, Brahmën e vet, Vishnunë e vet, Shivën e vet dhe bashkë me to madhësitinë që vishte tempujt e tyre, si dhe vendet e adhurimit të kryeqyteteve. Konstandinopoja që ai e krijoi si shtëpi të Zotit të tij, do të ishte e vlefshme për të në panteonin e feve botërore. Kjo ishte ideja e parë që i shkoi ndërmend atij kur vendosi të bënte diçka që t'i vinte për shtat madhësisë së Perandorisë Romake. Madje ai donte të bënte diçka edhe më të madhe se ajo.

¹³¹ Shqip në original.

Kështu na shfaqet Konstandini burrë, perandor, kreu i Kishës dhe i Shtetit. Po përse e mori ai një rol të tillë? Për egoizëm? Ishte kjo ambicie apo krenari? E shohim atë në vijimësi tek ndërhyr në çështjet e *Kishës*, tek qorton, drejton këshillat e tyre, dikton dogmat e tyre, emëron zyrtarët e tyre sundues, kalon ligje dhe jep gjykime në emrin e saj. Përse? Për mua arsyeja është e qartë si kristali. Shtegu i tij drejt autoritetit absolut mbi Perandorinë Romake kishte qenë një udhë plot pengesa, plot me krime mizore, vrasje dhe shkatërrime të dhjetëra mijëra jetëve, të cilat mund të ishin kursyer për t'i përdorur për punë të vlefshme për vendin e tyre, për misionet e drejta dhe fisnike në shtëpi dhe në familje.

Ai ishte i bindur se tani ai vetë ishte *Zoti i Mbretërisë së Qiellit* i vendosur në tokë, sikundër shën Pali e kishte shpallur dhe si i tërë trupi i *Kishës* besonte, dhe duhej ruajtur në atë luftë profetike. Kemi parë tashmë se si *arianizmi*, si kult, kishte kërcënuar ta zhyste *Kishën* dhe të ashpërsonte masat që Konstandini mori për të ndaluar katastrofën. Por ajo ishte vetëm një prej shumë skizmave që po tërhiqeshin me forcë këmbëngulëse dhe mjeshtri të madhe bash në zemrën e mësimit të krishterë. Pikërisht në këtë kohë, mitraizmi¹³² ishte tërbuar brenda kishës dhe vetëm shtatëdhjetë e pesë vjet më vonë ajo kahje fetare u shtyp “për shkak të faktit”, siç vë re Ueigalli¹³³ “se që prej asaj kohe shumë prej doktrinave dhe ceremonive i ishin përshtatur vetë *Kishës*”.

Atëherë, pikërisht këtu mund të vijmë në përfundimin se është arsyeja që kontrollon edhe parimet e “*Cezaro-papizmit*”, autor dhe themelues i të cilave ishte Konstandini; dhe prej atyre shembujve të përvijuar kanë marrë formë tërë modelet e mëpasme të shtetit fetar, ose *Bashkimi i Kishës dhe i Shtetit*. Historia e luftërave, siç e dimë, është histori e hakmarrjes më të ashpër, e luftërave të përgjakshme, zemërimit, urrejtjes, prej të cilave edhe përkulja më e thellë pagane poshtë tek

¹³² Misteret mitraike (*Mithraic Mysteries*) ishin një fe e mistershme e praktikuar në Perandorinë Romake afërsisht që nga shekulli I deri në shekullin IV. Emri i perëndeshës persiane Mitra, i përvetësuar në greqisht si *Mithras*, ishte i lidhur me një pamje të re dhe të dallueshme. Këto mistere ishin të përhapura në ushtrinë romake. (Shënimi im – MB)

¹³³ Paganizmi në krishtërim (*The Paganism in Christianity*)f.135.

druri dhe guri mund të ishte mjaftueshëm e turpëruar. Si përfundim, gjithë ç'mund të themi është që Konstandini bëri më të mirën e mundshme sipas dritës së tij. *Ky djalë i paligjishëm i një hanxhiu shqiptar deshi të nderonte Zotin e tij*, dhe ai mendoi ta bënte këtë duke e veshur atë me shkëlqim më shumë se tërë rivalët e tij mbi tokë; Dodona do ta kishte përshtatur shijen e tij më mirë. Edhe sikur Konstandini të kishte arritur të ndërtonte një replikë të vizionit qiellor apokaliptik të shën Gjon Hyjnorit për shtëpinë tokësore të Zotit të tij hyjnor, prapëseprapë, ka një dyshim të thellë në mendjen time, nëse ai do të kishte fjetur ndonjëherë aty një natë të vetme.

UNË I KAM VËNË VETES DETYRË TË GJURMOJ RRJEDHËN E
PËRGJAKSHME TË QUAJTUR JETË, SIÇ I SHKON AJO RACËS
SHQIPTARE, NËPËR ATË XHUNGËL TË CILËN ME MADHËSHTI E
QUAJMË HISTORI BALLKANI. NË ATË PIKË, PËR MUA NUK KA
KTHIM MBRASHT.

XXIV

MIDIS DY BOTËVE

Zhvendosja e kryeqytetit në Kostandinopojë shënoi shkatërrim për popullin shqiptar. Gjatë mbretërimit të perandorëve ilirë ata u favorizuan, u bekuan dhe u privilegjuan. Si shtyllë kurrizore e ushtrive të tyre ata kishin fituar fuqi të jashtëzakonshme, duke mbajtur ndërkohë fatin e perandorisë në duart e tyre. Pushteti, gjithashtu, i bën ose i çbën perandorët dhe cezarët e tyre. Kur erdhën kohët e mira për perandorinë, ata do ishin midis të parëve që do t'i ndanin ato të mira. *Via Egnantia* u bë ndoshta arteria më e rëndësishme tregtare dhe ushtarake në tërë botën romake dhe mirëqenia shoqëronte zgjimin e qyteteve fundore, Durrësit dhe Apolonisë. Qytetet e tjera, thuajse dhjetëra prej tyre, midis bregdetit nga Spalato deri në Gjirin e Ambrakisë, që ishte bërë qendër perandorake e tregtisë, qendër kulture, venqëndrim për flota tregtare dhe ushtarake – kishin kontribuar pa masë për zhvillimin e lulëzimin e atyre vendeve. Adriatiku, i cili shtrihet pikërisht përtej fushave, pyjeve dhe maleve madhështore, ishte i tejmbushur me tregti nga çdo cep i perandorisë. Këto ishin ditë të mira për *Bijtë e Shqipës*, përkundër çdo gjëje tjetër.

Transferimi i kryeqytetit drejt Konstandinopojës ndryshoi çdo gjë, thujse brenda një nate. Kjo i hodhi shqiptarët nga aksi në rreth, nga qendra në periferi të botës. Kjo i zhvendosi baticat e tregtisë nga Adriatiku në Bosfor, duke e lënë të parin në shkretëtirë, të zhveshur prej blerimit dhe lulëzimit të jetës. Ai ende nuk e ka marrë veten plotësisht që nga ajo kohë. Në rastin më të mirë, ai ka qenë thjesht një korridor për t'i shërbyer tregtisë së fuqive të Europës Qendrore, por me shumë pak qëndrime në atë udhë prej së cilës populli shqiptar mund të përfitonte. Nëntëdhjetë përqind e transportit ujon kalonte tashmë përtej atij horizonti. Gjiret e tyre detare mbetën kaq të heshtur dhe të papërdorur, sa kurrë nuk u konsideruan të vlefshme sa të modernizoheshin.

Çdo gjë më e madhe se një *trireme* do të rrafshohej tërësisht. Këto brigje lindore të Adriatikut që përbëjnë subjektin dhe interesin tonë, u bënë “*toka e askujt*”, e pazotëruar për një kohë të gjatë prej ndokujt, dhe prandaj edhe e lakmuar prej gjithkujt. Për më shumë se një mijë vjet nga koha kur Konstandini e vendosi kryeqytetin e tij të ri në Konstandinopojë, në vitin 330, deri në kohën e zotërimit të tij prej turqve, rreth fundit të shekullit të pesëmbëdhjetë, territori i Shqipërisë dhe rrethinave të saj u kthyen në shesh beteje. Kjo nuk mori fund as atëherë kur atë e morën turqit, siç do të kemi rastin e mjaftueshën ta shohim gjatë shpalosjes së kësaj historie.

Gjatë jetës së Konstandinit, kombet teutenike në veri u mbajtën nën fre. Në vitet 328 – 332 ai i kishte kthyer ata me forcë mbrapsht përtej Danubit, duke i marrë djemtë e parisë së tyre si pengje dhe duke diktuar paqen me ta sipas kushteve të vëna prej vetë atij. Për afro një gjysmë shekulli ata ishin të heshtur, të vendosur në tokat e tyre si bujq dhe ndiqnin tregtinë e tyre me romakët. Një numër i madh syresh u kthyen në të krishterë dhe emëruan priftërinjtë e tyre për të predikuar ungjillin. Ky i fundit u përkthye prej peshkopit të tyre Ulfilas¹³⁴. Fragmente të

¹³⁴ Valens, latinisht, *Flavius Julius Valens Augustus*; 328 – 9 gusht 378, ishte perandor romak i Lindjes nga viti 364 – 378. Atij iu dha gjysma e perandorisë prej vëllait të tij Valentinian, pas ardhjes në fron të këtij të fundit. Valensi nganjëherë vlerësohet si perandori i fundit i vërtetë romak. Ai u mund në Betejën e Adrianopojës e cila shënoi fillimin e rënies së Perandorisë së kalbur Romake të Perëndimit. (Shënimi im – MB)

mbetura të këtij përkthimi përbëjnë një prej relikeve më të shkëlqyera të gjuhës që ekziston sot.

Më pas erdhën hunët, një racë e verdhë nga fushat e Tartarisë, të njohur prej kinezëve për terrorizmin dhe egërsinë, shumë përpara se ata të gjenin rrugën e tyre drejt Europës. Këta arritën aty rreth vitit 372. Ishte një hordhi e pafund që vinte prej matanë lumenjëve Don e Vollga. Ata shpërthyen mbi Ballkan. Giboni i përshkruan ata në këtë mënyrë:

“Ata ishin shigjetarë guximtarë dhe të zhdërvjellët, që pinin qumësht dhe ushqeheshin me mishin e pazier të kuajve të tufës. Tufat dhe barinj të tyre i ndiqnin ata nëpër kampe, në rrugët e largëta e të papërshkueshme, të mbushura me frikë e rreziqe të pafund”.

Populli i parë europian që ata vunë re, ishin ostrogotët me të cilët Konstandini kishte bërë paqe. Ata jetonin në drejtimin lindor të Danubit të Ulët. Këta popuj u shkelën plotësisht prej sulmeve të furishme të ndërmarra ndaj tyre. Thuhej se ata trajtoheshin “në mënyrën më mizore që shfaq një botë e egër”. Kështu ata u bënë vasalë me forcë. Po me të njëjtën egërsi u sulmuan edhe visigotët. Të dorëzoheshin, do të thoshte të përjetonin diçka më të keqe se vetë vdekja. Duke e ditur këtë, ata i kërkuan leje Konstandinopojës që të kalonin Danubin e të futeshin brenda Bizantit. Aty ata do të ndesheshin me forcat e Perandorit Valens, i përshkruar si “një princ i marrë, frikacak dhe dorështrënguar”. Ai ishte i vëllai i Valentinit, gjeneralit më të madh të kohës së tij, të cilin e kishin zgjedhur perandor të Perëndimit. Valensi, përtac dhe i imët, u mbyll në një oborr skllëvërisht dhe lajkatarësh”. Dyqind mijë gotë, të vënë përpara në kamxhik prej hunëve, të dëshpëruar, pranuan kushtet e ofruara prej tij dhe i dhanë bijtë e tyre si pengje.

Rezervat ushqimore po mbaroheshin, drithi nga Egjipti mbahej prej guvernatorit Lupicin dhe iu shpërnda të varfërve refugjatë që po vdisnin nga uria. Një skllav shkëmbehej për një fetë bukë, edhe fëmijët e skllavit shiteshin për të njëjtin qëllim. Këtë situatë e shoqëroi, natyrisht, rebelimi, luftërat e dëshpëruara,

bastisjet e egra e më pas një betejë në Adrianopojë¹³⁵, e cila u bë njëra prej më të famshmeve të të gjitha kohërave. Gotët u mbështetën gjerësisht në kavalerinë e tyre, e cila e fshiu nga faqja e dheut këmbësorinë romake, duke e shpartalluar atë me një forcë të tillë të jashtëzakonshme sa që e tërë ushtria kishte mbetur me një grusht burrash që vështronnin tek luftonte në panik garda perandorake.

Kavaleria romake, duke parë se qëndresa ishte e kotë, e la këmbësorinë në fatin e vet. Në këtë kaos, kavaleria gote i tërhoqi ata në një kurth dhe masakroi rreth 40.000 syresh. Nga ushtria lindore thujse nuk kishte mbetur asgjë. Midis të vdekurve ishin perandori Valens, kryekomandantët e kavalerisë e këmbësorisë, si dhe tridhjetë e pesë komandantë korpusesh. Atëherë u arrit paqe me Teodosin, pasardhës i Valensit, me kushtet të cilat Fritigerni, prijësi i gotëve, i kishte ofruar dhjetë vjet më parë. Kështu tokat iu dhanë parisë së tyre, bandat dhe luftëtarët u përfshinë në ushtrinë romake. Dyzet mijë kalorës teutonikë u vunë në shërbim të Teodosit, më e mira dhe më e shkëlqyera njësi e tërë ushtrisë së tij.

Alariku, prijës i një familjeje princërore, i ri, i guximshëm dhe i paqytetëruar merr tanimë komandën e gotëve. Ai kishte kaluar shumë vite në Konstandinopojë dhe ia dinte dobësitë asaj. Prandaj, me vdekjen e Teodosit, ai organizoi një revoltë. Gotët u vendosën në territorin e veriut dhe të lindjes së Shqipërisë së sotme, po të merret si një e tërë dhe u shtrinë thujse në tërë Ballkanin, nga bregdeti Adriatik deri në Konstandinopojë, duke rrëmbyer, plaçkitur dhe shkatërruar deri sa u ngopën dhe u velën. Ata shpallën një mbret që e zgjodhën midis ushtarëve të tyre sipas mënyrës ilire dhe ai ndërtoi një mbretëri të përhershme në Ballkanin e Veriut. Më pas e kthyen vëmendjen drejt Italisë, pasi popujt vinin valë-valë për t'u vendosur aty në mënyrë të përhershme. Shqiptarët shpëtuan kështu pa u bërë vasalët e tyre të përhershëm. Në vend të kësaj, Roma u plaçkit në 24 gushtin e

¹³⁵ Beteja e Adrianopojës (9 gusht 378), e njohur nganjëherë edhe si Beteja e Hadrianopolis, u zhvillua midis ushtrisë romake të udhëhequr prej perandorit romak Valens dhe rrebelëve gotë, më së shumti thervingë dhe greutungs, alanëve – jo-gotikë dhe rrebelëve të tjerë të ndryshëm të drejtuar nga Fritigern. Beteja u zhvillua 13 km në veri të Adrianopojës, aty ku gjëndet sot Edirneja, në Turqinë europiane, afër kufirit me Greqinë dhe Bullgarinë. (Shënimi im – MB)

vitit 410.

Më pak se një çerek shekulli më vonë, një fat më i keq se ky u ra atyre dhe fqinjëve të Ballkanit. Këtë fat e mbartte Atila, mbreti i hunëve. “Fshikullimi i Zotit”, siç u quajt, filloi sulmet e tij. Sundimi i tij zgjati nga viti 434 deri në vitin 453, por pesë vitet, 445 –450 ishin ato më të rëndat mbi këta popuj, historinë e plotë të fatit të të cilëve po ndjekim. Atila ishte një burrë për të cilin është shënuar vetëm një veprim i mirë. Ai iu shmang një plaçkitjeje tjetër të Romës, pas një takimi personal me papën Leo i Madh. Ndoshta edhe diçka tjetër duhet shtuar këtu, sepse ai ishte bllokuar te portat e Konstandinopojës prej një bakshishi të jashtëzakonshëm që iu dha në flori të Bizantit. Përndryshe, shënimet për mizoritë dhe shkatërrimet, pamëshirën e djallëzitetë, të frymëzuara prej gëzimit të thjeshtë dhe eksitimit shkatërrues, shpërbërja dhe vdekja që sillte me vete, e bëjnë atë unik në analet e historisë europiane. Robertsoni¹³⁶ thotë se “romakët edhe pse e njihnin efektet e sulmeve barbare, ishin habitur me mizoritë e frymën shkatërruese të tij”. Vdekja që i erdhi fill pas mposhtjes së tij në Shalons në vitin 451, vetëm sa i dha fund karrierës së tij personale. Hunët vazhduan shkatërrimet e tyre në Ballkan, me shumë pak kundërshtim si nga Roma ashtu edhe nga Konstandinopoja. Pak më shumë qëndresë u has në Selanik, edhe ky një qytet i pasur, i rrethuar me mure, edhe ai tejet i kërcënuar.

Me një fjalë, këta barbarë i bënë emrat e tyre sinonime të plota të mizorisë djallëzore, grykësisë dhe shkatërrimit të kryer a praktikuar mbi racën njerëzore; dhe vrugat e tyre shtrihen thellë anembanë Shqipërisë, në ato toka ku stërgjyshërit e shqiptarëve jetonin, vuanin dhe vdisnin. Ka një pikë ku natyra njerëzore velet me tmerr dhe vuajtje. Për mua vetë, ajo pikë tashmë është arritur dhe do të parapëlqejë shumë të ndaloja së dëgjuari, të vija një perde mbi njëmijë vjetët që pasojnë dhe të filloj nga e para. Por, aty sërish do të ishte krejt e njëjta gjë që përsëritet e përsëritet. Unë i kam vënë vetes detyrë të gjurmoj rrjedhën e përgjakshme që quajmë Jetë, siç

¹³⁶ Historia e Karlit V.

i shkon ajo racës shqiptare¹³⁷, nëpër atë xhungël të cilën në mënyrë madhështore e quajmë *Histori Ballkani*. Në atë pikë, për mua nuk ka kthim mbrapsht.

Në lindje të racës teutonike, e cila qendërohej që nga kohët antike në ujëmbledhësin e Danubit, ishte një tjetër racë, shumë më primitive dhe e ashpër, e paprekur nga qytetërimi që kishin zhvilluar fqinjët perëndimorë. Ata janë përshkruar si njerëz që jetonin në kasolle me baltë, që nuk përdornin drithë për të ngrënë, por mel të trashë, luftonin me heshta, harqe dhe shigjeta, ishin mjeshtër në vënien e pritave nëpër pyje, fshiheshin nëpër pellgje duke marrë frymë nëpër xunkthe. Së bashku me alanët, një fis fqinj, këta njerëz që ishin njohur si *sllavë* filluan të përparonin në drejtim të Ballkanit aty afër fillimit të shekullit të gjashtë.

Siç shihet, kjo datë praktikisht nuk lë asnjë interval midis ngjarjeve që kemi regjistruar dhe atyre që do të pasojnë. Në rastin më të mirë ishte asgjë më shumë se një fjalë magjike. Ata u shfaqën si *fatkeqësia e madhe*. Në një përshkrim të tij, Prokopi ka dhënë disa prej karakteristikave të tyre:

“Sllavët nuk i vrisnin njerëzit me shpatë, as me shtizë, as me ndonjë mjet tjetër të zakonshëm, por i shtynin ata me forcë për t’i ngulur në hunj deri sa vdisnin. Ata i shtynin me duar e këmbë drejt katër hunjve të ngulur në tokë dhe i godisnin në kokë, siç mund të vritet një gjarpër ose një qen. Të tjerët i mbyllnin bashkë me delet dhe lopët, deri sa të mos ecnin dot dhe i digjnin në mënyrë të pamëshirshme”.

Përsa u takon popujve trako-ilirë, pushtimi sllav dhe avar thuhet se ndeshi në “kundërshti të pashembullt”. Gotët u kishin shkaktuar atyre probleme mjaft të mëdha, por ata kishin rënë dakord të paktën me disa prej standardeve morale të popujve të qytetëruar. Përveç kësaj, siç i kemi parë, shumë prej tyre ishin shndërruar në të krishterë. Është thënë se një pjesë e madhe e Ilirisë dhe veriu i Maqedonisë pothuajse ishin zhveshur nga banorët e tyre, ndërkohë që tokat ngjitur me to deri në jug, përfshirë edhe Shqipërinë e sotme dhe Epirin, paraqiteshin pak më mirë.

¹³⁷ Shqip në original.

Një shkrimtar i asaj kohe, Gjoni i Efesit¹³⁸ shkruan:

“Viti 581 ishte i famshëm për pushtimin e bërë prej popujve të mallkuar sllavë, të cilët mbushën Greqinë, në atë kohë një term më pak gjeografik se sa kulturor, Selanikun dhe Trakën. Ata kapën qytete dhe pushtuan shumë kështjella, shkatërruan dhe dogjën gjithçka, deri sa e çuan popullin në skllavëri, e bënë veten zotër të tërë vendit dhe vendosën me forcë pronësinë mbi tokat, si të ishin të tyret. Kanë kaluar tashmë kaq vjet dhe ata ende jetojnë në ato toka të shtrirë gjërë e gjatë”.

Paria e avarëve kishte marrë rreth 15.000 të burgosur, për lirimin e të cilëve kërkoi shpërblim nga perandori bizantin, Maurici. Perandori, thesari i të cilit ishte zbratur, nuk pranoi. Të tërë këta, të pesëmbëdhjetë mijë vetët, u masakruan. Shënimet historike tregojnë se *Via Egnatia* ishte mbajtur në pjesën e saj më të madhe e hapur dhe në duart e Perandorisë Romake, por territori në veri ishte praktikisht i braktisur dhe i lënë në duart e pushtuesve. Midis viteve 600 dhe 650, masa kryesore e sllavëve kishte lëvizur poshtë në Ballkan dhe ishte vendosur në Iliri, me kroatët në perëndim dhe serbët në lindje. Vetëm qytetshtetet në bregdet, si Shkodra, Durrësi dhe ato të jugut kishin arritur të ruanin pavarësinë. Siç na thotë Giboni:

“Bullgarët me kohë morën një zotërim të paqartë mbi emrin Sllavoni”.

Kjo i bie, si të themi, se qeveria e parë e konstituar, e vendosur mbi këta popuj plaçkitës, ishte vendosur prej bullgarëve dhe ata e mbajtën kontrollin mbi tokat dhe popullin shqiptar, sikundër askush nuk kishte bërë dot ndonjëherë, nga viti 800 deri në vitin 1017. Gjatë një pjese të kësaj kohe edhe Durrësi, edhe Nikopoli, qytetet metropolitane, ishin pushtuar prej barbarëve. Që nga viti 829 deri në vitin 927, zotërimet bullgare arritën kulminacionin e tyre nën *Car Simeonin* dhe të birin, Samuelin. Në këtë kohë, perandoria e tyre përfshinte vijën detare të Adriatikut, me qytetet e Shkodrës, Lezhës, Durrësit dhe pjesën më të madhe të

¹³⁸ Gjoni i Efesit ose i Azisë (*John of Ephesus*), 507 – 586, ishte udhëheqës i Kishës siriakene në shekullin VI dhe njëri ndër historianët e parë dhe më të rëndësishëm që shkroi në gjuhën siriake. (Shënimi im – MB)

Epërit, po ashtu. Gjatë pushtimit bullgar, një numër qytetesh dhe qytezash shqiptare i ndryshuan emrat dhe i kthyen në sllave, si për shembull, Leskovik. Por sot nuk ka mbetur këmbë sllavi që të justifikojë këto ndryshime.

Pas një serie përpjekjesh të bëra prej perandorëve bizantinë për të rizotëruar këtë territor, në vitin 1018 bullgarët u detyruan të njihnin autoritetin e tyre. Për të mos e humbur lidhjen me pasardhësit e Konstandinit, për aq sa i takon racës shqiptare, mund të thuhet se Leo I, i cili sundoi nga viti 457 deri në vitin 474 ishte ilir, që Zunoja, e veja e tij, u martua me njërin prej rojeve perandorake, ilirin Anastas, i cili kishte lindur në Durrës dhe që pasoi Leon si perandor, duke mbajtur këtë post që nga viti 491 deri në vitin 518, dhe duke provuar se ishte perandor i madh dhe i zoti. Gjatë sundimit të Leos I, një bari i ri shqiptar nga Shkupi u nis vetëm me rrobat e shtatit në trup, një copë bukë me djathë, për të provuar fatin e tij në Konstandinopojë, i shoqëruar prej dy vetëve. Siç ishte e natyrshme, ata hynë në ushtri dhe duke parë qëndrueshmërinë e tyre të lartë psikike, u rekrutuan si roje të pallatit. Njëzet vjet më vonë, pasi u bë i njohur në luftërat persiane, ai rishfaqet si komandant i trupave të pallatit dhe nderohet me dinjitetin e senatorit dhe patricit. Ai ende ishte tërësisht analfabet, nuk ishte martuar dhe nuk kishte fëmijë, ndonëse jetonte me një grua pa kurorë. Ndërkohë, ai kishte sjellë në Konstandinopojë nga vendlindja e tij një nip, djalin e motrës, të cilin e adoptoi dhe i dha arsimim të plotë. Ai mbajti rangje të larta dhe iu bashkua trupprojës së perandorit. Atëherë Justinian, ish-çobani shqiptar, u zgjodh perandor dhe u bë August.

Pasardhësi i tij ishte ky nip, i cili u bë *Perandori i Madh Justinian*. Midis shumë reformave të ndërmarra prej këtij *perandori shqiptar* ishte pronësia mbi tokën, për të cilën ka aq shumë nevojë edhe sot e kësaj dite Shqipëria. Justiniani prishi sistemin e pronësisë së tokës në sipërfaqe të mëdha, e cila shkonte tërësisht në kundërshtim me të drejtat e njerëzve të thjeshtë. Situata përshkruhej si më poshtë:

“Na vjen turp të tregojmë se sa me pasaktësi menaxherët e pasurive të mëdha të pronarëve të tokave i vënë në pah sipërfaqet e tyre dhe se si shoqërohen ata me truproje

të fuqishme dhe masa të mëdha njerëzish të papërgjegjshëm që i ndihmojnë për të plaçkitur çdo gjë. Pothuajse e tërë pasuria shtetërore ka rënë në duart e pasanikëve privatë, sepse çdo gjë ishte vjedhur e plaçkitur, duke përfshirë edhe tërë bagëtinë dhe kuajt, dhe asnjë burrë i vetëm nuk fliste kundër kësaj, pasi gojë të tyre qenë mbyllur me flori”.

Justiniani vuri re korrupsionin, vjedhjen, shtrëngimin që shkaktonte varfëria e përhapur gjithandej dhe, më në fund, edhe rrënimin që shkaktonin të tëra këto. Ai pa efektin djallëzor që kishte ndaj sigurisë shoqërore e tëra kjo, si dhe kushtet e vështira në të cilat jetonte popullsia që merrej me bujqësi e jetonte në zona rurale, dhe që përbënte edhe forcën e vërtetë të vetë perandorisë.

Detyra e bëri atë që në kushte të tilla të ndërmernte reforma drastike, të cilat do të rikthenin tokën tek populli, të largonte pronarët që nuk jetonin në fshat dhe t’ua kalonte atë kultivuesve. Sikur asgjë tjetër të mos kishte bërë ai gjatë sundimit të tij të gjatë dhe zemërmirë (527–565), kjo reformë do të justifikonte dhe nderonte karrierën e tij. Por përveç kësaj, ai emëroi një komision për të përgatitur një paketë të plotë ligjore për perandorinë. Kjo ishte një punë e jashtëzakonshme dhe konsistonte në dy vepra të mëdha – njëra quhej *Digesta*, ose *Pandectao*, e formuluar në 50 libra që përmbanin një pasqyrë të tërë asaj çfarë vliente në punët e mëparshme të juristëve; ndërsa tjetra, për të cilën perandori u bë i famshëm, u quajt *Kodeksi i Justinianit* (*Justinianus Codex*). Këtij kodeksi iu shtuan edhe katër punë juridike të quajtura *Corpus Juris Civilis*, duke u vënë përbëri ligjit romak, siç është shënuar edhe sot anëmbanë botës së qytetëruar. Ishte ky një tjetër monument i arritjeve madhështore të kësaj race *Shkiptare*¹³⁹, prej së cilës ishte bekuar tërë bota e qytetëruar.

Gjatë sundimit të Justinianit u vendos edhe statusi i kësaj race në marrëdhëniet e saj me *Kishën*. Më parë shqiptarët kishin mbetur nën hierarkinë e Papës, duke ruajtur përfaqësimin prej tij të Ballkanit, në Selanik. Gjatë kësaj periudhe pati një

¹³⁹ Shqip në origjinal.

numër peshkopësh shqiptarë që mbanin emra grekë, siç është *Theorule dhe Dynate*. Në vitin 512, çështja midis *Kishës Lindore dhe Perëndimore* u bë aktive. Papa bëri thirrje për nënshtrimin e Ilirisë ndaj Romës së Shenjtë. Në vitin 531, një peshkop i Tesalisë mori pjesë në një *Sinod Romak* dhe njohu kështu të drejtat e Romës mbi tërë racën shqiptare. Kjo e bëri Justinianin të ndërmernte një hap përfundimtar. Ai e ngriti vendlindjen e tij, Shkupin, në nivelin e dinjitetit madhështor të hierarkisë së lartë, duke i dhënë emrin Justiniani i Parë. Në të njëjtën kohë, ai solli bullgarët dhe sllavët që jetonin atëherë në bregdetin e Adriatikut, nën kontrollin e Bizantit. Në vitin 599 u mbledh një Sinod i madh në Konstandinopojë. Aty u thirrën peshkopët e Durrësit, të Justinianit të Parë dhe të Nikopolit, tri peshkopatat e mëdha të racës shqiptare.

Në fakt, tani po krijohej një situatë e tillë që do të shqetësonte thellë tërë zotërimet e krishtera, jo vetëm për kohën e atëhershme, por edhe për tërë kohërat që do të vinin më pas. Kjo nuk ishte as më shumë e as më pak sesa ndarja e vetë kishës, e “trupit të Krishtit” në dy pjesë, në atë Lindore dhe Perëndimore, një skizmë kjo aq e madhe në atë kohë të largët të shekullit të shtatë, sa ç’është edhe sot.

Por çfarë ndodhi me popullin shqiptar i cili është subjekti i këtij libri? Ai u nda midis *Kishës së Romës dhe Kishës Ortodokse Lindore* – një ndarje e cila njësoj si atëherë është edhe sot. Kur të flasim për pushtimin turk të Shqipërisë, do të shohim diçka prej përmasave të kësaj tragjedie. Arsyeja se përse Shqipëria nuk u përthith e tëra prej Konstandinopojës, mund t’i atribuohet në pjesën më të madhe interesit që filloi të tregonte për të Republika e Venedikut në atë kohë, kryesisht në qytetshtetet e Shqipërisë përgjatë bregdetit Adriatik. Që karakteri dhe jeta e shqiptarëve do të ndikohej thellësisht po të përthitheshin tërësisht nga Perandria Lindore, kjo mund të pranohet pa asnjë mëdyshje.

Po të ndjekim Sinodin e Kishës së Konstandinopojës të vitit 699, edhe në një hark kohor prej më shumë se një shekulli shohim se si Durrësi u zotërua tërësisht

prej grekëve. Një dukë i Bizantit u vendos në Durrës për të ushtruar autoritetin në emër të perandorisë. Bullgarët që tashmë e kishin përqafuar plotësisht Kishën Lindore, dolën në fushëbetejë për të kundërshtuar ndikimin grek, dhe mbajtën një farë kontrolli mbi shqiptarët nga viti 800 deri në vitin 1017. Bazili II, perandor i Bizantit, duke rivënë kontrollin bullgar, bëri luftë për rimarrjen e këtij territori, çka shkatërroi si bullgarët ashtu edhe shqiptarët që u bashkuan në qëndresën ndaj ushtrisë lindore.

PAS KËSAJ, NJË PREJ SHQIPONJAVE SHQIPTARE MORI
PËRSIPËR SFIDËN DUKE SKALITUR NJË PREJ KAPITUJVE MË
TRONDITËS NË TËRË HISTORINË E SHKRUAR. ISHTE GJERGJ
KASTRIOTI – SKËNDERBEU.

XXV

SHQIPTARËT DHE KRYQËZATAT

Që nga themelimi i Konstandinopojës në vitin 330, deri në Këshillin e Klermontit (Clermont) në vitin 1095, i kemi parë tokat e racës shqiptare si një vend ku zhvilloheshin ngjarje shkatërrimtare, shpërbërëse, gjakësore. Aty erdhën nga çdo anë, duke folur gjuhë të çuditshme, në zotërim të gjithfarë lloje armësh. Ata ishin vërtet shumë të çuditshëm për këta njerëz që nuk kishin bërë asgjë të keqe. Ishtë si një seri murtajash që ra në fushat e tyre, në tufat e tyre, në shtëpitë e tyre, në familjet e tyre. Konstandinopoja ishte shumë larg dhe i mjaftonin trazirat e veta. Roma kishte rënë përtokë dhe e pamundur në këtë orë kur po vulosej edhe vetë fati i saj. Stërnipa ishin këta, po, por të kujt? Për luftërat perandorake ata ishin mirëpritur nga secila anë që ktheheshin, si në Lindje, ashtu edhe në Perëndim. Por çdo burrë të aftë që rrinte në shtëpi për t'u kujdesur për arën dhe tufat e bagëtisë së tij, për të mbrojtur gruan, fëmijët dhe familjen, kishte dhjetëra gjëra që e joshnin për luftë. Si mundej që një popull pa tokë të mjaftueshme për të siguruar ushqimin e duhur, në një vend ku mbjellja mund të zgjasë vetëm disa javë, të mbijetojë në rrjedhë të shekujve, gjeneratë pas gjenerate? Ky është një prej mistereve të mëdha të jetës.

Por tani vjen edhe një ushtri tjetër njerëzish të pangopur, si furi karkalecash. Ishin *kryqëtarët*, të cilët i ndërseu *Këshilli i Klermontit*. Është e vërtetë se disa kaluan në Lindjen e Mesme nëpër rrugë të tjera por, përsëri, këto karvane të paligjshme, të papërgjegjshme, shkatërrimtare, që numëronin dhjetëra mijëra, në përbërje të të cilëve gjendeshin elementët më të këqinj të Europës, kaluan mospërmas tokave të popullit shqiptar. Në vitin 1185 aty shkelën Rikard Zemërluani (*Richard Coer de Lion*), Tankredi, konti i Leçes, Balduini, konti i Flandrës, i cili ëndërronte të rivendoste në fron, në krye të Perandorisë së Bizantit, perandorin e shfronësuar, Andronikun. Ata e hodhën hapin e parë në Durrës dhe puna e parë që bënë, plaçkitën qytetin. Më pas, ata i ranë Shqipërisë kryq e tërthor, duke e lënë vendin edhe më keq se sa e gjetën. Këtë skenë tipike e ka përshkruar lordi Everslej dhe sër Valentin Kiroli (Sir Valentine Chirol)¹⁴⁰. Kjo kryqëzatë u ndërsye prej Papës Bonifaci IX dhe mbretit të Francës, Karlit VI, në vitin 1395. Të tjerët kishin mbretër të tjerë që i ndërseu, si Sigmundin, mbretin e Hungarisë, kalorësit e shën Gjonit të Jerusalemit dhe një numër të madh fisnikësh. Ata e ngritën kampin përpara Nikopolit për gjashtëmbëdhjetë ditë. Kampi i tyre u bë një “skenë jetësore trazirash e kumari”. Kryqëtarët i shoqëronte një numër i madh kurtizanesh. Ushtria e tëra ishte e çrregulluar dhe e paaftë për t’i bërë ballë asaj turke; kalorësit burracakë francezë i përçmonin turqit. Ata u sulmuan keqas prej turqve, ndërkohë që po luanin tavllë me gratë e tyre. Në mes të betejës, ushtria serbe iu bashkua turqve. Brenda tri orëve, të krishterët u mundën, duke lënë të varurë të panumërt dhe 10.000 të tjerë të marrë peng e të burgosur. Në një akt hakmarrjeje, tërësisht idiotik, për humbjen e pësuar, së cilës i kishte kontribuar aq shumë marrëzia e tyre, ata i vranë tërë turqit që i mbanin peng. Sulltan Bajaziti I, nën komandën e të cilit turqit ia kishin dalë të arrinin një fitore të tillë, sapo mësoi se çfarë kishin bërë të krishterët me pengjet, i shkoi menjëherë në hell të dhjetë mijë pengjet, duke shkaktuar një skenë tmerrri, të cilën e ka vështirë ta rrokë edhe fantazia më e shthurur kriminale.

Ky korruptim i portretizuar dhe rrjedhojat tragjike që pasuan Kryqëzatat e

¹⁴⁰ Sër Valentin Kiroli (Sir Ignatius Valentine Chirol) (28 maj 1852 – 22 tetor 1929) gazetar, autor prodhimtar, historian dhe diplomat britanik. (Shënimi im – MB)

Papa Bonifacit dhe mbretërve e kalorësve të tij, na çudisin se si një qëllim dhe dëshirë kaq e lartë mund të zhytet kaq poshtë, bashkë me mënyrën se si realizohet. Ndoshta një lloj shpjegimi do të gjendej në citimin e mëposhtëm, marrë nga “Roma e përjetshme”¹⁴¹ e Shovermanit, megjithëse ajo çfarë na paraqet ai mund të gjendet edhe në shumë libra historianësh të tjerë për të njëjtën periudhë.

“Vetëm teorikisht romaku i vonë ndryshonte nga romaku pagan... Krishtërimi jetonte krejt brenda paganizmit, por nga ana tjetër ai vetë ishte i zënë peng nga paganët. Në qoftë se morali dhe Kisha ishin ende të shoqëruara në mënyrë të pandashme, siç kishin qenë në kohën e shën Palit dhe të martirëve të tjerë, kjo ishte më shumë në teori sesa në praktikë..., cila shpërfaqej në seritë e pafund të luftërave, ngatërresave, të jashtme dhe të brendshme, në pak prej të cilave nuk ishte i përfshirë Papa, ndërsa në shumicën e tyre ai ishte shkaku i vërtetë...” Deklarata e Këshillit të Leos IX në vitin 1049 se “nëqoftëse do të ndërmernte reforma të vërteta, Kisha Romake do të lihej e tëra pa priftërinj”, bëri edhe ajo punën e saj.

“Kryqtarët, në mënyrë fanatike, duke u ndalur në kryeqytetin e madh, të kreut të madh të Kishës, me urdhër të të cilit ata ishin nisur për të therur armiqtë e fesë së krishterë në Lindje, ishin goditur me thagmë sapo u vunë re. Ishte si një përshkrim i përvojës së vetë shën Pjetrit: “Pasi hymë në Bazilikë, gjetëm njerëzit teveqelë të Papës. Uillberti qëndronte me shpatën në duar; ata rrëmbyen theroret kushtimore që ishin vënë në altar dhe u ngjitën në trarët e kishës dhe rrokullisën gurë mbi ne; kur ne ramë në gjuhë për t’u falur, ata deshën të vrisnin çdokënd që atyre u dukej si pasues i Urbanit. Imoralitet i babëzisë, megjithatë jo krejt. Ndjeshmëria, e hapur dhe e pamaskuar, pushtoi jetën e oborrit. Kardinalët dhe kurtizanët gostiteshin së bashku. Papët ishin aq ambiciozë për fëmijët e tyre, sa edhe të plotfuqishmit e tjerë dhe thuajse krejt të pakujdesshëm për dukjen. Sëmundja që shoqëroi ekspeditën franceze në Itali në vitin 1494, nuk u kufizua vetëm te ushtarët dhe civilët”.

Duke e kthyer faqen tek ajo që na përshkruan kushtet në Konstandinopojë dhe

¹⁴¹ Shoverman (Shoverman), Roma e përjetshme (*Eternal Rome*).

në Kishën Lindore, ja se çfarë përshkrimi gjendet tek *Historia e moralit europian*¹⁴²:

“Vendimi i përgjithshëm i historisë që përftohet prej asaj Perandorie Bizantine, është se ajo përbën, pa përjashtimin më të vogël, bazën më të plotë dhe formën më të neveritshme që qytetërimi kishte parë deri në atë kohë... Nuk ka pasur qytetërimë të tjera të qëndrueshme kaq të varfëra në të tëra format dhe elementet që s’meritojnë epitet tjetër, veçse epitetin i fëlliqur, që të jetë zbatuar në mënyrë kaq emfatike... Vëset e tij ishin vëset e burrave që kishin pushuar së qeni trima, pa mësuar se si të ishin të virtytshëm.

Pa patriotizëm, pa përmbushje të dëshirës për liri, skllever që pranoin të skllavëroheshin edhe në veprime, edhe në mendimet e tyre. Zhytje në sensualitet dhe në kënaqësitë më të pavlera. Njerëzit kishin para tyre letërsinë e Greqisë së Lashtë, instinktet e përziëra me heroizmin më fisnik. Por ajo letërsi që më pas bëri kaq shumë për të ringjallur Europën, nuk kishte asnjë shkëndijë ngjashmërie të fisnikërisë me grekët që kishin degjeneruar deri në atë shkallë. Historia e Perandorisë është një histori monotone e intrigave të priftërinjve, eunukëve dhe grave, helmimeve, konspiracioneve, e mosmirënjohjes dhe vëllavrasjes së përhershme”.

Ndoshta kushtet e përshkruara këtu, edhe për Romën edhe për Kosntandinopojën, nuk i shkojnë krejt për shtat subjektit që po studiojmë. Megjithatë, jo drejtpërdrejt, ato kanë një gjë të përbashkët: “Natyra nuk e pranon zbrazëtinë”, është një e vërtetë e njëlojtë për botën dhe njerëzimin. Kushtet, siç i kemi përshkruar, veçanërisht në Lindje, ishin një sfidë ndaj çdo aventurieri ambicioz për të gdhendur për vete emrin në një mbretëri ose, ndoshta, një perandori të tij.

Një i tillë ishte Robert Guiskardi, me një origjinë të paqartë, një figurë e këndshme, një mendje dhelpërake, me moral të paskrupullt, që u nis nga Normandia vetëm me pesë pasues. Në fillim ai ishte thjesht një kryeplaçkitës, pastaj u bë dhëndër i një çifligari tjetër që i dha atij një qytet që ta qeveriste si prikë dasme. Pasi u përfshi në një grindje me të, ai e verboi vjehrrin, ia hoqi dhëmbët, e bëri të

¹⁴² W.M.Leski (Lecky), *Historia e moralit europian (History of European Morals)*.

paaftë dhe mori në dorë me forcë fatin e tij. Me këtë fillim ai u zgjerua qytet pas qyteti deri sa u bë Dukë i Lombardisë. Pastaj atij iu shtua oreksi, duke i hedhur sytë lakmues drejt Perandorisë Bizantine në zvetënim e sipër, që i dukej atij një pre e lehtë dhe e ligjshme. Në këtë kohë, Papa ishte përfshirë në një grindje me mbretin gjerman Henri dhe kërkonte të bënte aleancë me Robertin për të patur kauz të përbashkët, çka u pranua menjëherë. Ambasadorët e Henrit të dërguar tek Papa u trajtuan në mënyrë çnjerëzore, u torturuan dhe pas kësaj pasoi një incident i tmerrshëm që u ndërmor kundër Henrit.

Pastaj Roberti mblodhi ushtrinë dhe flotën për nisjen e fushatës së tij lindore, dhe me kohë u shfaq përpara mureve të Durrësit. Djali i tij, Boemondi,¹⁴³ me një ushtri tjetër pushtoi Vlorën. Për tre muaj ai luftoi kundër qytetit, i cili prej kësaj kohe mori mbështetje edhe nga perandori Aleks dhe nga venecianët. Më në fund, në dëshpërim të plotë ai dogji flotën e tij dhe bëri çdo gjë që mund të të shkojë ndërmend në një betejë vendimtare, e cila përfundoi në favorin e tij. Kjo i dha atij dhe të birit krahë për pushtimin e pjesës tjetër të Shqipërisë, së bashku me Epirin, Tesalinë dhe një pjese të gjerë të Maqedonisë, të shoqëruar me një varg të shpejtë fitoresh.

Kjo ndodhi në vitin 1081. Vitin tjetër, duke u bashkuar, bizantinët dhe venecianët ia dolën të rimerrnin Durrësin dhe shumë prej provincave të lidhura me të. Dy vjet më vonë, Guiskardi, me flotën dhe ushtrinë e tij rimori Vlorën dhe Korfuzin. Aty ai vdiq.

Një kryqëzatë tjetër (1204) i solli normanët përsëri në Durrës dhe, pas një rrethimi tjetër, e pushtuan atë. Pas kësaj, ata përparuan drejt lindjes në rrugën

¹⁴³ *Boemondi* (*Bohemond*, gjithashtu *Bohemund* ose *Boamund*), 1058 – 3 mars 1111), princ i Tarantos, princ i Antiokut, ishte një ndër prijësit e Kryqëzatës së Parë. Kryqëzata nuk kishte një komandant ushtarak të mirëfilltë dhe komandën e kishte një komitet fisnikësh. Boemondi ishte një ndër më të rëndësishmit mes tyre. Ai lindi në San Marco Argentano të Kalabrisë dhe ishte djali i madh i fisnikut norman Robert Guiskardit, dukës së Apulias së Kalabrisë me gruan e tij të pare, Alberada e Buonalbergos. Ai u pagëzua me emrin "Mark", por për shkak të shtatit të madh që në moshë të mitur, i ati i vuri nofkën Bohemond (sipas gjigandit të legjendës *Buamundus gigas*). (Shënimi im – MB)

Egnantia drejt Selanikut. Edhe atë e pushtuan. Prej kësaj baze, ata u organizuan dhe sulmuan Konstandinopojën, duke mbledhur një forcë të fuqishme edhe nga deti, edhe nga toka. Këtu ata u thyen dhe të tëra territoret që kishin zaptuar, ua kthyen mbrapsht zotërimeve bizantine. Kryqëzatat e normanëve vijuan kundër Perandorisë Lindore dhe, si në rastin e tre të tjerave, Durrësi ishte përsëri objektivi i tyre i parë, pasi vlerësohej si porta perëndimore e Perandorisë Bizantine. Edhe në këtë rast, ata e zotëruan atë për një periudhë kohë të kufizuar. Pastaj, pas shtatëdhjetë vjetësh ndërrimi të tillë zotërimesh të tokave midis Lindjes dhe Perëndimit, u arrit dhe vijoi të funksiononte një aleancë midis mbretit të Napolit dhe princave të Ballkanit. Në vitin 1258 perandori Mikael Bizantini i afroi Manfredit, princit të Tarantos, të bijën për martesë. Ai i dhe atij si prikë martese Vlorën, Durrësin dhe Janinën. Një guvernator napolitan u vendos në Durrës.

Pikërisht për t'u siguruar që paqja në këtë vend të vogël të mos vendosej kurrë për një kohë të gjatë, sllavët ndërmorën një tjetër sulm mbi Shqipërinë, në një përpjekje për të rivendosur aty mbretërinë serbe. Në kuadër të ringjalljes së grindjeve dhe luftimeve midis Lindjes dhe Perëndimit, kryqtarët, aventurierët e mbajtën tavën politike përherë në pikë vlimi ose, në pamundësi për ta mbajtur aq lart, afër pikës së vlimit. Pastaj, pas një ndërprerjeje, Shqipëria kishte mbretërinë e saj, të paktën në emrin e vet. Nëpërmjet një marrëveshjeje të arritur midis mbretërve të Francës dhe Napolit, anzhuinët siguruan nga perandoria lindore një koncesion mbi të gjitha tokat që kishin zotëruar në Shqipëri dhe në Ballkanin Perëndimor. Në këtë koncesion Shqipëria u trajtua si mbretëri dhe në vitin 1272, Karli i Anzhuinëve bisedoi me fisnikët shqiptarë, me idenë që të fillonte prej tyre një linjë mbretërore gjaku. Nënmbreti i Shqipërisë, gjithsesi, do të ishte një francez i quajtur Uiliam Bernard.

Duke iu qasur shekullit XIII, vërejmë një tjetër pushtim të jashtëzakonshëm të serbëve mbi territorin shqiptar, i cili i detyroi anzhuinët¹⁴⁴ që të evakuonin gjithë çfarë kishin dhe të tërhiqeshin. Për afro një mijë vjet këta popuj shtyreshin

¹⁴⁴ Në original është *Angovinët*, por ndoshta fjala është për *anzhuinët*. (Shënimi im – MB)

drejt pjesës perëndimore të Ballkanit, duke mos patur kufij të ngulitur, as banime të përhershme, duke mos kontribuar për asgjë, as në përparimin e artit, as të qytetërimit. Ata kishin ruajtur shumë prej karakteristikave primitive, të njëjta me ato që hynë në Ballkan në shoqërim me avarët, duke shërbyer si këmbësori për kavalerinë avare dhe, së bashku, duke përhapur frikë, terror, urrejtje e vdekje tek popujt më të vjetër dhe më të qytetëruar, të cilët ata në mënyrë të përsëritur i plaçkitën dhe i zhvatën. Konrad Berkovici¹⁴⁵ thotë:

“Asnjë vend i njohur mbi tokë nuk i ka ndryshuar kufijtë dhe qeveritë e veta aq shpesh. Familjet serbe futeshin në tokat e fqinjëve më shpejt sesa u shkante ndërmend ta bënin një gjë të tillë. Sipas pikëpamjes së tyre shoviniste, serbët e udhëheqin Europën, në mos edhe krejt botën. Ata ishin vazhdimisht në luftë, e pandehnin veten popull të bekuar dhe se nuk bënin kurrë gabime. Aleancat që bënin, nuk ia vlente as letra që shpenzohesh për t’u shkruar. Serbët dhe kroatët ishin pasardhësit e fiseve të afërta... ata u ndanë prej fese; serbët u bënë bizantinë, ndërsa kroatët katolikë romakë. Për 1000 vjet ata luftuan me njëri-tjetrin”.

Beteja e Kosovës e vitit 1389 shënoi fundin e një epoke të tërë historike dhe fillimin e një epoke të re në të dyja anët e trojeve shqiptare. Venecianët tani morën një kthesë tjetër për të zotëruar ata vetë “Tokën e Shqiponjave”. Tani që e kishte fituar Betejën e Kosovës, sulltani e drejtoi shikimin drejt pushtimit të Shqipërisë. Ai synoi zemrën e Shqipërisë, Kastorian, Beratit, Drivaston në jug dhe Scutarin në veri.

Ndërkohë, Republika e Venedikut u bë zot i bregdetit Adriatik dhe pjesës më të madhe të ishullit të Korfuzit. Duke lëvizur edhe më thellë nga bregdeti në thellësi të vendit, territori u nda në një dyzinë prijësish të maleve: Pal dhe Lekë Dukagjini, Pjetër Spano, Gjergj Stresi, Gjokë Balsha, Lekë Dushmani, Muzaki, Ndre Topia, Zenevisi, Arianit Topia, Golem Komneno, Toko Orsini Komneno, Gjon Kastrioti etj. Këta mbiemra kanë shumë rëndësi për lexuesit e racës shqiptare.

¹⁴⁵ Ballkani i jashtëzakonshëm (*The Incredible Balkans*).

Janë këta prijës që bëjnë që vetë raca të ndjehet borxhlije për ekzistencën e saj edhe sot. Nuk mjafton që njerëzit të jenë të guximshëm përpara rrezikut. Ata duhet të kenë udhëheqje, drejtim; ata duhet të kenë një flamurtar që t'u prijë i cili, me shembullin dhe udhëheqjen e tij, me autoritetin fisnor, t'i mbajë ata së bashku, t'i mbledhë në një njësi të përbashkët me tërë fuqinë e tij morale, të guximit dhe forcës fizike, me bindje shpirtërore dhe simbolin e përbashkët të ekzistencës, zjarrit të oxhakut dhe përlules ndaj altarit. Këta shqiptarë, bashkë me prijësit e tyre, i ngjanin një koshereje bletësh. Pa ata, njerëzit do të ishin si delet pa bari, ku ujë do të kishin bërë kërdrinë.

Ne i jemi qasur një kohe në historinë e shqiptarëve e cila shënon një prej kataklizmave më të mëdha të historisë së tyre të gjatë e të turbulluar, sepse turqit pikërisht tani po shfaqen në horizontin e tyre lindor. Ndërkohë të krishterët, në Lindje dhe në Perëndim, luftonin kundër njëri-tjetrit, herë duke mbështetur një aleancë e herë një tjetër. Tani turqit duket se kishin zënë vend bash në zemër të Perandorisë Lindore, duke vënë kryeqytetin e saj në Adrianopojë. Aty turqit ishin ngulur aq fuqishëm, sa ishin bërë të pathyeshëm. Siç dukeshin gjërat, qoftë edhe një kombinacion forcash lindje-perëndim nuk do t'u bënte dot ballë turqve. Kryqëzatat e kishin bërë punën e tyre shkatërrimtare. Turko-tartarët kryethyer, tani gjendeshin në qendër për të mbledhur ato çfarë ata kishin lënë pas. Adrianopoja ishte çerdhja ideale prej nga mund të nisnin sulmet e tyre shkatërrimtare, sa kundër Europës, aq edhe kundër Azisë së Vogël. Prej kësaj kohe, fillimit të shekullit të pesëmbëdhjetë, ata errësuan tërë frontin ballkanik me krahët e tyre të zeshkët dhe të zymtë. Pas kësaj, një prej shqiponjave shqiptare mori përsipër sfidën ndaj tyre, duke skalitur një prej kapitujve më tronditës në tërë historinë e shkruar; ishte Gjergj Kastrioti – Skënderbeu.

FUND I PJESËS SË PARË

